

PAUPERIZACE RANĚ NOVOVĚKÉ NIŽŠÍ ŠLECHTY V ČECHÁCH A JEJÍ (ZKRESLENÝ) ÚBYTEK V PRAMENECH HROMADNÉ POVAHY

Vladimír Jakub Mrvík

Pauperization of lower nobility in Bohemia and its (misrepresented) decrease in the quantitative sources

Abstract: The phenomenon of long-time pauperization and “disappearance” of lower nobility was in the Early Modern Era a marked phenomenon in the lands of the Bohemian Crown as well as in neighboring lands of Central Europe. The lower nobility experiences a marked decrease of the standard of living. Thousands of lower noblemen headed for the cities or the service for higher nobility. The present study aims to explain and analyze what were the causes of these phenomena, and of the specific development in the Early Modern Bohemia, on the basis of microhistorical study of the representatives of lower nobility in the historical region of Černý Kostelec between the years 1500–1750

Historická demografie, 2016, 40:1: 1–47

Key words: Lower nobility, Early Modern Era, urban history, economic and social history, entrepreneurship of nobility, society of estates, baroque, Bohemia.

Contact: PhDr. Vladimír Jakub Mrvík, Ph.D. Regionální muzeum Kolín – Podlipanské muzeum v Českém Brodě, Žitomířská 761, 282 01 Český Brod; e-mail: vladimir.mrvik@seznam.cz

Úvod

„Zeman bez sedláků stojí za sto jebáků“.^[1] Takto jadrně zhodnotil ekonomickou (a často i sociální) situaci nejdrobnější české renesanční šlechty po několika sklenkách alkoholu jeden z rožmberských nižších úředníků Pavel Grejnar. Odhlédneme-li od patrné vulgarity citátu, musíme konstatovat, s jakou hloubkou vystihl situaci jedné ze sociálních skupin tehdejší společnosti, se kterou se z pozice své funkce běžně stýkal – byli jimi zcela zchudlí rytíři a vladykové. Jev dlouhodobé pauperizace a „mizení“ drobné šlechty byl v raném novověku zcela zásadní jak v Českých zemích, tak i v okolních zemích střední Evropy. Vývojové trendy jsou v Čechách obdobné jako v rakouském prostředí, a to i přes skutečnost, že

---

[1] Aleš STEJSKAL, *Instituce hospod v sociální teorii a praxi rožmberského dominia*. In Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku (16.–18. století) = *Bürger, Adel und Klerus in den Residenzstädten der frühen Neuzeit (16.–18. Jahrhundert): sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 25.–27. dubna 1995 Muzeem Prostějovska v Prostějově a Rakouským ústavem pro východní a jihovýchodní Evropu, odbočka Brno*. V Prostějově: Muzeum Prostějovska, 1997, s. 386.

v Rakousku neproběhly po roce 1620 výraznější konfiskace.^[2] Obdobná transformace, způsobená především vymíráním a katastrofickým zdlužováním některých starých rodů, pauperizací drobných rytířů a bohatnutím hrstky lichvářů a byrokratů, je ve stejné době doloženo také ve Svaté říši římské. V německy mluvících historiografických kruzích dokonce vyvolaly úvahy o krizi aristokracie ve střední Evropě na přelomu 16. a 17. století.^[3]

Jaké byly příčiny těchto jevů i odlišného vývoje v raně novověkých Čechách, bych chtěl nastínit a pokusit se objasnit v této stati na příkladu mikrohistorické sondy. Předkládaná studie vychází z diplomové práce^[4] a má být příspěvkem k vývoji demografické situace a poznání kulturních a sociálních podmínek života nižší šlechty v letech 1500–1750. Pro potřeby tohoto výzkumu byli zvoleni zástupci nižšího šlechtického stavu vyskytující se v dané době v historické oblasti Černokostecka^[5] v Kouřimském kraji, kde byla provedena podrobná analýza příslušníků rytířstva (s přihlédnutím k dalším případům Kouřimského kraje). Sledoval jsem společné vývojové trendy a snažil se především objasnit příčiny zániku této sociální skupiny a porovnat je s analogickými případy v jiných částech Čech. Je nasnadě, že Černokostecko je pro obecné závěry sice malé, domnívám se ale, že přednost této studie leží v něčem jiném – oproti jiným obdobným výzkumům proměny rytířstva v raném novověku nepracuji jen se soupisy poplatníků berně, ale z pozemkových knih a desk zemských byly excerpovány všechny nemovitosti, včetně poddanských a hamfestních gruntů i městských domů a vysledováno i rodinné a sociální zázemí většiny panských úředníků-urozenců. Touto metodou jsem došel ke skutečnému obrazu počtu i sociální situace mnou zkoumané vrstvy.

---

[2] K tomu Hamish M. SCOTT (ed.), *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*. London 1995, s. 117nn.

[3] Volker PRESS, *Adel in den österreichischen Erblanden und im Reich zwischen dem 15. und 17. Jahrhundert*. In *Adel im Wandel*. Wien 1900, s. 19–31; Thomas WINKELBAUER, *Krise der Aristokratie?* In *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (MIÖG)* 100, 1992, s. 328–353.

[4] Vladimír Jakub MRVÍK, *Nižší šlechta na Černokostecku v raném novověku*. Diplomová práce FF UK, Ústav českých dějin, Praha 2009.

[5] Oblast Černokostecka se rozprostírá v západní až jihozápadní části okresu Praha–východ (od 1. 1. 2007), ležící přibližně 30 km východně od Prahy a výrazně zasahuje do okresu Kolín. Definice vlastního regionu je relativně problematická, neboť v minulosti se jeho pomyslné hranice razantně měnily. Já jsem ho pro potřeby svého výzkumu vymezil jako prostor soudního okresu Kostelec nad Černými lesy z roku 1949 s přesahem do sousedního soudního okresu Český Brod v případě těch obcí, které historicky přináležely k Černokosteckému panství (území severně od Vitice, Krupá a Přehvozdí). Lze jej vymezit katastry těchto lokalit: Kostelec nad Černými lesy, Bohumil, Brník, Bulánka, Černé Voděraďy, Dobré Pole, Doubravčice, Drletín, Hošť, Hradec, Hřiby, Chotýš, Jevany, Komorce, Konojedy, Kostelní Střimelice, Kozojedy, Krupá, Krymlov, Lipany, Masojedy, Močedník, Nučice, Oleška, Oplany, Prusice, Přehvozdí, Přistoupim, Pyskočely, Stříbrná Skalice, Svatbín, Syneč, Štíhllice, Tuchoraz, Vitice, Vlkančice, Výžerky, Vyžlovka.

Na větším teritoriu (např. pro celé kraje) je takovýto hloubkový výzkum zhoла nemožný (není snad v lidských silách procházet všechny gruntovnice, sestavovat seznamy úřednictva na každém dominiu pro období 200 let a u každého zjištěného jedince dále získávat potřebné prosopografické i ekonomické informace). Tato studie tedy představuje jen sondu, která mj. ukazuje množství urbanizované a úřednické nemajetné nižší šlechty a zároveň upozorňuje na úskalí výzkumu na základě pramenů statistické povahy (berní rejstříky a katastry), kdy například už v porovnávání stavu mezi lety 1615–1654 vznikala v předchozích studiích^[6] často statistická chyba (viz níže), a uměle tak byl zvyšován úbytek šlechtických statečků v době po bělohorské bitvě.

Problematika sociálně-ekonomického postavení drobných šlechtických statků a především jejich obtíže a zanikání byla již nastíněna řadou významných českých historiků, nicméně většinou jen okrajově, bez analýzy poměrů na konkrétním statku. Už Otto Placht upozornil na to, že k roku 1557 byly dvě třetiny rytířů hospodářsky života neschopných kvůli nedostatečnému majetku. Tato drobná šlechta podle něho přežívala jen proto, že prodávala své statky a půjčovala peníze, které získala z jeho prodeje.^[7] Podle A. Míky docházelo už během 15.–16. století k likvidaci drobných statků, které zůstaly závislé jen na příjmu feudální renty, protože byly příliš malé na to, aby na nich mohly vzniknout rybníky. Na počátku třicetileté války zůstaly jen ostrůvky těchto statků (z velké části o velikosti 1–2 vsi) v nejhudších terénech, o které magnáti neměli zájem.^[8] Je ovšem nutné si uvědomit, že A. Míka vycházel z reality jihočeského prostředí, kde rybníkářství tvořilo páteř režijního hospodářství. Část drobné šlechty ale podle A. Míky úspěšně zaváděla režijní formy hospodaření. Upozorňoval také na to, že v příměstských a produkčních oblastech prosperovaly dokonce i maličké statky s několika poddanými, které těžily z blízkých trhů stejnými formami jako velcí sedláci, a renta od poddaných byla pro ně pouze doplňkem jejich příjmů z poplužního dvora.

Režijnímu podnikání na všech typech velkostatků se nejvíce věnovali J. Petráň, L. Petráňová, V. Ledvinka a J. Čechura.^[9] Podle nich se režijní výroba mohla

---

[6] Např. Petr ČORNEJ, *Proměny rytířského stavu ve středních Čechách v letech 1603–1654*. In *Středočeský sborník historický* (dále SSH) 10, 1975, Praha 1975, s. 123–126 aj.

[7] Otto PLACHT, *Odhad majetku stavů Království českého z r. 1557*. Praha 1947, s. 130.

[8] Alois MÍKA, *Feudální velkostatek v jižních Čechách (XIV.–XVII. století)*. Sborník historický I, 1953, s. 199.

[9] Josef PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*. AUC Philosophica et historica – monographia 5, 1963, s. 148–158; Lydia PETRÁŇOVÁ, *Kultura každodenního života – období krize feudalismu. Velkostatek*. Společenské vědy ve škole 40, 1983–84, č. 2, s. 93–95; Václav LEDVINKA, *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*. In *Folia historica bohemia* (dále FHB) 11, 1987; Jaroslav ČECHURA, *Dominium Smiřických – protokapitalistický podnikání*

dostatečně rozvíjet pouze na velkostatkách s více než 50, ideálně ovšem až o 500 poddanských usedlostech. V hospodaření na malých statcích do 50 poddaných nebyly vhodné podmínky pro režijní podnikání. Poplužní dvory sloužily pouze k výživě drobného šlechtice, jeho rodiny a služebnictva. Podle závěrů J. Petráně měly drobné statky v tržně málo frekventovaných oblastech šanci udržet se, ovšem nikoliv prosperovat. Toto tvrzení se podařilo potvrdit na základě výzkumu na tržně prosperujícím Černokostecku, nacházejícím se v blízkosti Prahy, Kolína a Kutné Hory, kde byly ještě na konci 17. století malé samostatné dvory v Bylancech, Přistoupimí a v Limuzích.

A. Kostlán se sice primárně hospodařením nižší šlechty nezabýval, ovšem velmi názorně a přesvědčivě dokázal, jak devalvace měny a nastupující cenová revoluce od 2. poloviny 15. století znehodnotily reálnou výši feudální peněžní renty, jejíž skutečná hodnota klesla v pohusitském období na polovinu a do roku 1540 v závislosti na měně a oblasti na 20 %, místy až na 10 % předhusitského stavu.^[10] Je nasnadě, že pro rytíře vlastního jedinou ves o několika usedlostech musel být tento vývoj likvidační.

Podle V. Bůžka naprostá většina nižší šlechty nehledala v předbělohorské době zdroj příjmu ve vlastním podnikání podle vzoru vyšší šlechty. Pokud se pro něj rozhodla, stačilo jí jen na krytí základních biologických a společenských potřeb. Prosperující statky nižší šlechty mohly podle něj existovat jen v úrodných regionech a v okolí velkých měst, jinde bylo samostatné hospodářské podnikání odsouzeno k živoření nebo k úplnému zániku. Dále předpokládá, že zrychlený rozklad nejdrobnějšího rytířského majetku nastal ve 2. polovině 16. století a na počátku 17. století, když se vyšší šlechta pustila plně do režijního podnikání.^[11]

Početní stavy a definice nižší šlechty v Čechách v raném novověku

Dlouhodobý proces vnitřního členění šlechty podstatně urychlila husitská revoluce a zásadní společenské změny, které s sebou přinesla doba pohusitská. V Zemích koruny české žilo na jejím počátku zhruba 90 rodů vyšší šlechty a jejich větví, na Moravu jich připadalo přibližně 20. Naproti tomu se podle hrubých odhadů hlásilo k nižší šlechtě přibližně 3 000 rodů, mezi nimiž byly značné majetkové

---

telský velkostatek předbělohorských Čech. In Český časopis historický (ČČH) 90, 1992, č. 4, Praha 1992, s. 507–515; Jaroslav ČECHURA, *Gallasové – barokní podnikatelé.* In AUC – Philosophica et historica 3, Studia historica I., Praha 1998, s. 39–45.

[10] Antonín KOSTLÁN, „Cenová revoluce“ a její odraz v hospodářském vývoji Čech. In FHB 11, Praha 1987, s. 180–183.

[11] Václav BŮŽEK, *Nižší šlechta v předbělohorských Čechách (Prameny, metody, stav a perspektiva bádání).* ČČH 91, 1993, s. 37, 43–49; Václav BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému a kultuře předbělohorských Čech.* Praha 1996, s. 33.

rozdíly. Nižší šlechta ve 2. polovině 15. století sváděla nelítostný boj s bohatšími šlechtici o zastoupení na zemském soudu. Tím se otevřely cesty k dovršení vnitřních přehrad české šlechty, které našly své uzákonění ve Vladislavském zřízení zemském.^[12]

A právě z těchto důvodů přestávají být na přelomu 15. a 16. století nositeli erbů pouze šlechtici a připojuje se k nim také řada zbohatlých a stále sebevědomějších měšťanů, kteří majetkem často předčí i nižší šlechtu. Šlechta ale i nadále stála na vrcholu společenského žebříčku, a proto viditelným znamením vzestupu patricijské rodiny bylo alespoň jakési zdání šlechtictví, tedy erb a predikát.^[13]

Již v jagellonské době se ovšem stává udělení erbu a přídomku samotným panovníkem, mnohdy spojené s povýšením do nižšího šlechtického stavu, čím dál častějším. Urozené rytířstvo postupným dělením majetku chudlo a chtělo zabránit pronikání erbovníků mezi šlechtu. Erbovníci byli politicky i ekonomicky kvůli své životní orientaci velmi vzdáleni skutečné nižší šlechtě. Je zcela pochopitelné, že šlechta měla oprávněné námitky vůči čím dál častějšímu udělování erbu a šlechtictví měšťanům, kteří tak měli na jedné straně právo hlasovat společně s rytířským stavem, na druhé straně ale i nadále žili ve městech. To vyprovokovalo omezení prosazené šlechtou na zemském sněmu roku 1497, mající za cíl, aby do rytířského stavu byli přijati teprve zletilí synové nobilitované osoby, kteří také teprve měli právo vkládat do zemských desek^[14] a navíc se museli zříci městského práva i městské živnosti.^[15]

Jak prokázal V. Klecanda, ani po roce 1497 ovšem nebylo nutné, aby syny nobilitanta mezi sebe rytířský stav jakkoliv přijímal a tito se automaticky stávali jeho plnohodnotnými členy.^[16] I přes toto ustanovení, ale byla u zemského soudu

---

[12] V. BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému*, s. 11.

[13] Tamtéž.

[14] Vladimír KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu v zemích českých a rakouských na počátku novověku*. In *Časopis archivní školy* 6, Praha 1928, s. 7, „... ten se má opověděti před pány na zemském soudu, aby ve dsky zapsán byl. A nemá jemu do života jeho ve dsky kladeno býti, než dědicům jeho má kladeno býti k letům příšlým a v tom erbu zrodilým. a když se jim počne ve dsky klásti a což by tíž dědicové nejprv ve dsky přijali, tehdy hned důchodův městských aby nechali i řemesla, než vedle řádu rytířského se zachovali a jeho užívali.“

[15] František PALACKÝ, *Archiv český*. Sv. 5, Praha 1862, s. 468, „nadále si vedli vedle řádu rytířského“.

[16] V. KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu*, s. 7. Ve slovníku tzv. Lactifer z této doby se překládá latinské *nobilem facere* do češtiny jako „vladyků činiti“; srvn. Josef MACEK, *Jagellonský věk v Českých zemích 2 – Šlechta*. Praha 1994, s. 58. Přesto však i tato druhá generace erbovníků stála často při zásadních sporech na straně měst, takže už roku 1502 (a znovu v letech 1513 a 1516) oba šlechtické stavy přijaly usnesení, že vyloučí každého rytíře i pána, který by hájil zájmy měst či i nadále užíval městského práva.

roku 1508 praxe taková, že „žádný člověk neerbovní, kterýž pána má, nemůže konat půhon proti šlechtici“, jinými slovy, nobilitant toto právo již má.^[17]

Zásadní zlom v dosavadní praxi povyšování do šlechtického stavu nastává s vydáním zemského zřízení roku 1564, kde článek a 15 již jasně hovoří o přijímání nobilitantů do rytířského stavu,^[18] tj. že čerstvý erbovník či jeho potomek, pokud se chtěl stát skutečným šlechticem, musel v době konání zemského sněmu předstoupit před stávající rytíře a požádat je o přijetí do stavu a následně, pokud byl přijat, nechat zapsat toto přijetí do zemských desek. Právní historikové Josef Kalousek a Josef Kapras ještě navíc prokázali, že toto přijetí bylo podmíněno držením nějakého statku^[19] zapsaného v deskách zemských.^[20] I přesto však bylo až do třetí čtvrtiny 16. století leckdy tolerováno přijetí do šlechtického stavu bez sněmovního přijetí, což bylo dokonce v rozporu se zemským zřízením.^[21] Zajímavé je, že při přijímání do rytířského stavu nehrála ani tolik roli skutečnost, že nově přijatý rytíř se narodil v městském či zcela venkovském prostředí a teprve on sám dosáhl obdarování erbem a predikátem, jinými slovy se zde neuplatňovala

[17] J. MACEK, *Jagellonský věk*, s. 45.

[18] V. KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu*, s. 11; „A nemá žádnému takovému psáno být, nežli teprv od přijetí do stavu „slovutnému panoši“ až do jeho smrti.“ Přesto se v 16. století v Čechách rozšířily ještě další dva způsoby, kterými mohli měšťané erby nabývat značně levněji a bez přimluců v panovníkově okolí a královské kanceláři – prvním z nich bylo tzv. erbovní strýcovství, které v podstatě znamenalo, že právoplatný nositel erbu přibral ke svému znaku a predikátu příslušníka jiné rodiny, příbuzné, nebo zcela cizí, jenž potom užíval obojí symboly stejně jako původní držitel. Přitom táž osoba mohla tyto symboly přepustit jednou listinou různým navzájem nepřibuzným rodinám, nebo postupně vydat několik takových listin nejrůznějším příjemcům (takto přišli k erbu např. rytíř Jan Dobřichovský z Dobřichova či Jan Kutovec z Úrazu). Druhou legální cestou jak bylo možno získat znak, bylo udělení erbu palatinem (comes palatinus). Palatinové měli právo jmenovat veřejné notáře, doktory a hlavně udělovat erby, přídomky a povyšovat do nižšího šlechtického stavu.

[19] Na Černokostecku se již od středověku často zakupovali zbohatlí pražští měšťané sledující tím zisk drobného statku, který byl jednou z podmínek v jejich plnoprávném zařazení do rytířského stavu a jistě to byla i otázka prestiže a věc uložení peněz – v předbělohorském období zde získali majetky např. Jan Kutovec z Úrazu, Jan Daniel Kapr z Kaprštejna či Adam st. Linhart z Najenperka. Většina z nich nakonec skutečně vladýckého a následně rytířského titulu dosáhla. V. J. MRVÍK, *Nižší šlechta na Černokostecku*, kde jsou podrobnosti.

[20] J. Kalousek připouští i možnost držby lenního statku zapsaného v deskách dvorských. Josef KALOUSEK, *České státní právo*. Praha 1892, s. 306 („*buďsi v Čechách nebo v Moravě musel býti v držení statku v deskách zemských nebo dvorských zapsaného*“); Jan KAPRAS, *Právní dějiny země koruny České. Díl II*. Praha 1913, s. 436 („*předpokladem přijetí byl erb, inkolát a držba svobodného, v deskách zemských zapsaného statku*“).

[21] V praxi ale bylo možné, aby i pouhý erbovník nepřijatý do stavu používal desky zemské, jak uvádí V. Klecanda na případě Matesa Pausta z Libštátu, musel ovšem získat ke každému zápisu souhlas krále, resp. královské kanceláře. V. KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu*, s. 39. Z oblasti Černokostecka takto do desek kladl např. Matyáš Sobek ze Šemberu, majitel svobodného dvora v Bohumili, ačkoliv nebyl nikdy přijat mezi rytíře.

např. podmínka přijetí až ve třetí generaci erbovnictví – z oblasti Černokostecka takto jmenujme např. rytíře Jana Chotouňského z Chotouně, Jana Dobřichovského z Dobřichova (oba narozené v bohatých svobodných rodinách na vsi) či původně měšťany Adama Linharta z Najenperka nebo Jana Kutovce z Úrazu, a pokud bychom seznam nově přijatých rytířů^[22] podrobili hlubší prosopografické analýze, bezpochyby bychom takovýchto případů zjistili drtivou většinu.

Již v jagellonském období ovšem mnozí vladykové sídlili i ve městech, pobírajíce dávky ze svých venkovských statků.^[23] Mnohy je dokonce obtížné rozhodnout, zda jde o vladyky přestěhované z tvrze či dvora do města, anebo o měšťany získavší erb a titul.^[24] Proto by bylo velmi zavádějící sledovat procentuální poměr nižších šlechticů žijících ve městech jen na základě soupisů nově přijatých měšťanů, neboť tímto způsobem by dotýčný vladyka po přijetí městského práva ztratil příslušnost k rytířskému stavu a „degradoval“ by do stavu městského, jinými slovy ze šlechty na erbovního měšťana. Daleko výhodnější pro něj tedy bylo přestěhovat se do města a žít zde z příjmů z venkovských statků.^[25] Zároveň je možné konstatovat, že kdokoliv chtěl vést ve městě živnost, musel přijmout městské právo, čímž se nám do značné míry rozdíl mezi vladykou a erbovním měšťanem vyjasňuje. V realitě každodenního života však byly sociální a kulturní hranice mezi těmito světy „rozmazané“ a v tomto období se tato nezřetelnost a vzájemná prostupnost obou společenských sfér ještě zvyšovala.

Fenoménu urbanizace šlechty v 16. století se u nás naposledy věnoval J. Miller, který vysvětluje pauperizaci šlechty jako následek sociální a hospodářské reality 16. a 17. století – rostoucí inflace a ceny zboží i služeb, proces postupné koncentrace pozemkového majetku v rukou bohatých sousedů a vznik ekonomicky téměř soběstačných a uzavřených režijních velkostatků znamenaly podstatné zhoršení

---

[22] Uveřejněn v: V. KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu*.

[23] J. MACEK, *Jagellonský věk*, s. 58.

[24] Například v Českém Brodě žil na konci 16. století na hospodářském dvoře jistý Václav Lošanecký z Lošánek, což by podle jména mohlo evokovat příslušníka starožitné rodiny. Ve skutečnosti byl tento Václav původně pouze místním pekařem, kterému 7.2. 1590 udělil císař Rudolf II. erb a predikát „Lošanecký z Lošánek“. SOKA Kolín, AM Český Brod, III.5, fol. X2 et III.6, fol. F12. Stejně tak v odhadu majetku stavů království Českého roku 1557 byl Jan Vilém ze Šonova, císařský rychtář v Českém Brodě získavší erb roku 1544, zahrnut k městskému stavu, zatímco Jan Chotouňský z Chotouně, obdarovaný erbem teprve roku 1556, byl zařazen mezi stav rytířský (Byl ovšem jen vladykou, poněvadž nebyl přijat mezi rytíře na zemském sněmu. Jeho potomci se později usadili v městě Nymburce a zařadili se mezi erbovní měšťany). Otto PLACHT, *Odhad majetku stavů království českého z r. 1557*, Praha 1949. Stejně tak byl mezi nižší šlechtu (jakožto vladyka) řazen níže zmiňovaný Samuel Trojan z Bylan a Rossfeldu, získavší erb a predikát r. 1604, poněvadž žil na hamfestním dvoře, nikoliv v městském prostředí.

[25] Například v Českém Brodě Vilém a Václav Blaničtí z Blanice, Prokop Podvinský z Lerojid nebo Anna Vrbíková z Tismic, v nedaleké Kouřimi Vilém Pelíšek z Jilmanic nebo vladykové z Bezdědic.

životních podmínek pro tisíce drobných šlechticů v celé střední Evropě, z nichž velká část zamířila právě do městského mikrosvěta, který naopak vyvíjel značné úsilí o minimalizaci vlivu rezidenční šlechty na městské záležitosti a její podřízení, včetně placení finančních břemen.^[26] Pro české prostředí bohužel doposud neexistuje žádná syntetická studie zabývající se urbanizací nižší šlechty,^[27] Jaroslav Miller ovšem české historické obci zprostředkoval alespoň závěry polského a maďarského bádání – podle něj kolem roku 1600 mohla šlechtická vrstva v mnoha polských městech tvořit přibližně 10–15% všeho městského obyvatelstva a vlastnit 50–75% (!) půdy ve Varšavě, například v Krakově bylo v tomto období 18% domů v rukou šlechty, v Bratislavě to k roku 1659 bylo 66–72 nemovitostí a v Košicích roku 1659 39 a roku 1691 už 68 nemovitostí. Ve všech sledovaných lokalitách pak měl tento trend značně vzrůstající tendenci.^[28] V případě Uher a Polska byly zcela pochopitelně tyto hodnoty mnohem vyšší než v Českých zemích, neboť i v Uhrách a Polsku podíl urozenců ke všemu obyvatelstvu mnohokrát přesahoval české poměry (v Polsku představovali neuvěřitelných 10% obyvatel a v Uhrách 4–5%, zatímco v Čechách jen kolem 1% a v Horních a Dolních Rakousích dokonce jen kolem 0,5–0,6%).^[29] Nicméně i tak tento jev dokumentuje skutečnost, že pauperizace a urbanizace nižší šlechty probíhala minimálně v celé středovýchodní Evropě. Například v Olomouci, hlavním městě markrabství Moravského, také postupně rostl počet domů ve vlastnictví šlechty, a to z přibližně dvaceti v roce 1550 až ke čtyřiceti či padesáti v roce 1600, zatímco v pražských městech dosahoval jejich počet v předvečer třicetileté války několika set.^[30] Bohužel ale nikdy nezjistíme, zda dotyčná osoba ve městě skutečně žila, či jen vlastnila nemovitost.

Urbanizovaní šlechtici stáli často při zásadních sporech na straně měst, takže už roku 1502 (a znovu v letech 1513 a 1516) oba šlechtické stavy přijaly usnesení, že vyloučí každého rytíře i pána, který by hájil zájmy měst či i nadále užíval městského práva. Skutečně pak vyloučili vladyku Václava z Řepnice^[31] Z rytířského stavu ovšem mohl být jedinec vyloučen i z jiných příčin, jak to v 16. století

---

[26] Jaroslav MILLER, *Uzavřená společnost a její nepřátelé*. Praha 2006, s. 147–150.

[27] Současný stav evropského bádání reflektuje Václav BŮŽEK aj., *Společnost zemí habsburské monarchie 1526–1740 v české, maďarské, rakouské a slovenské historické vědě posledního desetiletí*. In ČČH 104, 2006, s. 485–526.

[28] J. MILLER, *Uzavřená společnost*, s. 154–155.

[29] Václav BŮŽEK – Josef HRDLÍČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených*, Praha 2002, s. 54. Václav BŮŽEK, *Nižší šlechta v předbělohorských Čechách (Prameny, metody a perspektivy bádání)*. In ČČH 91, 1993, s. 37.

[30] Karel MÜLLER, *Olomoucká společnost a její proměny v předbělohorském období*. Diplomová práce FFUP Olomouc, 1981, s. 96–101; Václav LÍVA, *Kolik obyvatelů měla Praha před třicetiletou válkou a po ní*. In ČČH XLII, Praha 1936, s. 332–347.

[31] V. KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu*, s. 8.

dokládá příklad Jeronýma Makovského z Makové či císařského komorníka Filipa Langa z Langenfelsu.^[32]

Velice různorodý stav nižší šlechty tvořilo v letech 1557–1615 v Čechách asi 11 500–13 800 příslušníků. Mezi léty 1541–1620 bylo přijato do stavu nižší šlechty jen v Čechách přibližně 215 erbovních rodin. Tento počet představoval vzhledem k počtu rytířů přibližně 9–12 %. Přibližně stejný trend (kolem 15 %) byl doložen na sklonku 16. století také v dolnorakouském prostředí.^[33] Rytířský stav se podílel v 16. století a počátkem 17. století zhruba 38–44 % na úhrnu všeho přiznaného stavovského majetku v Čechách.^[34]

Zásadní změny prodělala česká šlechtická obec po roce 1620, resp. 1627/1628, po vydání Obnoveného zřízení zemského. Obecně se tvrdí, že následkem několika vln konfiskací došlo k značné personální obměně české šlechty a přílivu cizích rodů z evropských katolických zemí,^[35] nicméně jejich možné následky pro nižší šlechtu se pokusím zhodnotit níže v textu na konkrétním vzorku nižší šlechty z oblasti Českobrodsko a Černokostecka. Rytířský stav se po roce 1627 posunul až na třetí místo v hierarchii zemských stavů, za preláty a pány. Přelomové také bylo, že oba šlechtické stavy ztratily kontrolu nad přijímáním do svých řad a císař mohl nově udílet šlechtické tituly všech stupňů komukoliv s plnou platností a současně dochází k prosazení nové šlechtické hierarchie obdobné říšské. V rytířském stavu byla zpočátku situace značně nepřehledná, neboť podle znění Obnoveného zřízení se tento dělil do šesti (!) skupin, do konce 17. století se ovšem situace postupně zpřehlednila a zjednodušila a rytířský stav se členil již jen na tři stupně – starý rytířský stav, rytířský stav a vladycťví neboli prosté šlechtictví.^[36] Nově se tedy počítali mezi nižší šlechtu i nově povýšení erbovníci (vladykové) žijící ve městech,^[37] kteří byli před rokem 1627 jakožto erbovní měšťané automaticky zahrnováni do stavu měšťského.

---

[32] V. BŮŽEK aj., *Věk urozených*, s. 64.

[33] V. KLECANDA, *Přijímání do rytířského stavu*, s. 1–125. V. BŮŽEK, *Nižší šlechta v předbělohorských Čechách*, s. 39.

[34] V. BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému*, s. 11.

[35] V. BŮŽEK aj., *Věk urozených*, s. 64.

[36] Karel VAVŘÍNEK, *Almanach českých šlechtických a rytířských rodů 2007*. Brandýs nad Labem 2007, s. 11–12.

[37] Článek A15 Obnoveného zřízení zemského stanovuje, že nově nobilitovaný jedinec se má oslovovat „slovutný panoše“ a teprve až jeho potomci ve třetí generaci se měli nazývat „urození vladykové“. Tato teorie se ovšem v praxi nikdy nevzala a po roce 1627 bylo územ všechny erbovníky stojící níže než rytíři uvádět jako vladyky.

Analýza nižší šlechty na Černokostelecku (ve srovnání s krajskými a celozemskými trendy)

Pro další analýzu rozdělím šlechtické osoby v Kouřimském kraji do dvou okruhů (ačkoliv si plně uvědomuji případná úskalí tohoto členění). První z nich představuje šlechta pozemková, čili ta, která držela nějaký pozemkový majetek či dům ve městě (a opět bychom ji mohli vnitřně členit na držbu deskovou čili svobodnou a na držbu poddanských nemovitostí). Druhou velice rozsáhlou a nehomogenní skupinou byla šlechta úřednická, přičemž obě dvě skupiny byly prostupné a dokonce ve velkém počtu skutečně i smíšené. Pro potřeby tohoto textu – především z důvodu specifických společenských, ekonomických i čistě privátních životních podmínek – zařazuji jedince zastávající nějaký úřad v panských službách do skupiny šlechty úřednické, byť velká část z nich vedle panské služby vlastnila i malý komplex poddanských, hamfestních či dokonce svobodných nemovitostí. Za šlechtice považuji ve shodě s výše shrnutou soudobou legislativou a územ jednak pochopitelně příslušníka starošítného rodu a jednak jedince, který obdržel od panovníka erb („*vladycví*“) a zároveň nebyl příslušníkem městského stavu (tj. nikoliv erbovní měšťany^[38]).

Pozemková šlechta

Pro podrobné genealogické údaje k pozemkové šlechtě i popis způsobu a doby příchodu i odchodu jednotlivých šlechtických rodin na zkoumané teritorium zde není místo a není to ani účelem tohoto textu, jejich syntézu jsem provedl podrobně už ve své diplomové práci.^[39] Pro větší přehlednost a celkovou představu jsem ovšem základní informace o všech zkoumaných šlechtických rodinách shrnul do tabulky v příloze.

Shrneme-li všechny údaje ke statkům nižší šlechty na Černokostelecku, napočítáme zde od roku 1500 do roku 1727 (resp. 1739), kdy zde mizí poslední rytířské sídlo, celkem 24 statků, dvorů, gruntů a domů v držení příslušníků tohoto stavu z celkem 48 rodů. Z tohoto počtu bylo celkem 10 statků poddanských, čili takřka 42%! Domnívám se, že toto číslo není ve srovnání s ostatními kraji nijak vysoké a částečně odpovídá na otázku, co se dělo s příslušníky šlechty po ztrátě jejich

---

[38] Např. v odhadu majetku stavů království Českého roku 1557 byl Jan Vilém ze Šonova, císařský rychtář v Českém Brodě získavší erb roku 1544, zahrnut k městskému stavu, zatímco Jan Chotouňský z Chotouně, obdarovaný erbem teprve roku 1556, byl zařazen mezi stav rytířský (Byl ovšem jen vladkou, poněvadž nebyl přijat mezi rytíře na zemském sněmu. Jeho potomci se později usadili v městě Nymburce a zařadili se mezi erbovní měšťany). Stejně tak byl mezi nižší šlechtu (jakožto vladka) řazen níže zmiňovaný Samuel Trojan z Bylan a Rossfeldu, získavší erb a predikát roku 1604, poněvadž žil na hamfestním dvoře, nikoliv v městském prostředí. Otto PLACHT, *Odhad majetku stavů království českého z r. 1557*. Praha 1949.

[39] V. J. MRVÍK, *Nižší šlechta na Černokostelecku*.

svobodného pozemkového majetku. Nemizí zpočátku fyzicky, ale mizí z pramenů k deskovým statkům. K tomuto tématu existuje ještě jeden výzkum počtu příslušníků nižší šlechty usedlých na poddanských nemovitostech. Provedl ho J. V. Prášek, který pro druhou polovinu 16. století zjistil, že na Brandýském panství bylo ve 20 vsích celkem 43 takovýchto usedlostí (příp. mlýnů) a v městě Kostelec nad Labem držela nižší šlechta ve druhé polovině 16. věku dalších 25 domů.^[40] Pro období po roce 1620 (do 18. století) pak nachází na 92 takovýchto zchudlých rytířských a vladyckých rodin na Brandýsku nad Labem. Na Černokostecku však během první poloviny 18. století i tato skupina zcela zchudlé nobility postupně mizí.

Celkem 13 statků (z toho 7 poddanských), čili víc než polovina, zanikla již před rokem 1620; jen jeden zanikl v důsledku konfiskace, nicméně to byl jediný, který měl ještě rozlohu větší jak jedna celá ves. Po roce 1620 byly z celkem 7 existujících svobodných či hamfestních statků konfiskovány 3 svobodné statky. Je ale třeba říci, že na Černokostecku zanikly všechny statky větší jak 7 osedlých už před rokem 1595 poté, co je koupil příslušník panského stavu (Jaroslav I. Smiřický ze Smiřic). Porovnáme-li skutečnost, že rovná polovina všech statků zde zanikla již před stavovským povstáním, se stavem v celém Kouřimském kraji a ostatních krajích království Českého, zjistíme, že se nejednalo o žádnou anomálii a naopak zcela odpovídá celokrajскому trendu. Vycházel jsem přitom z dvou předbělohorských berních rejstříků,^[41] které evidují nejen deskový majetek, ale i rytíře platící berni jen z movitého majetku (především finanční hotovosti a úpisů). Výsledky mohou být pochopitelně zkresleny v závislosti na přesnosti jednotlivých krajských komisařů při sestavování rejstříků.

TABULKA Č. 1. POČTY STATKŮ NIŽŠÍ ŠLECHTY V JEDNOTLIVÝCH ČESKÝCH KRAJÍCH PŘED ROKEM 1620 NA ZÁKLADĚ SOUDOBÝCH BERNÍCH REJSTRÍKŮ

Rok	Boleslavský	Hradecký	Chrudimský	Čáslavský	Kouřimský	Plzeňský	Podbrdský
1557	85	177	94	113	148	167	37
1615	55	109	35	82	69	154	26
Změna	-35 %	-38 %	-63 %	-27 %	-53 %	-8 %	-30 %
Rok	Prácheňský	Bechyňský	Litoměřický	Žatecký	Slánský	Vltavský	Rakovnický
1557	138	122	115	91	58	47	53
1615	139	106	72	92	46	31	24
Změna	+0,7 %	-13 %	-37 %	+1 %	-21 %	-34 %	-55 %

Zdroj: Alois MÍKA, *Majetkové rozvrstvení české šlechty v předbělohorském období*. In Sborník historický 15, Praha 1967, s. 45–75.

[40] Justin Václav PRÁŠEK, *Brandýs nad Labem*. Brandýs nad Labem 1908, s. 357–359.

[41] O. PLACHT, *Odhad majetku*; August SEDLÁČEK, *Rozvržení sbírek a berní roku 1615 dle uzavření sněmu generálního nejvyššími berníky učiněné*. Praha 1869.

TABULKA Č. 2. VÝVOJ POČTU STATKŮ JEDNOTLIVÝCH ŠLECHTICKÝCH STAVŮ 1557–1654 NA ZÁKLADĚ SOUDOBÝCH BERNÍCH REJSTRÍKŮ

Rok	Počet statků páni	Počet statků rytíři	Podíl majetku páni	Podíl majetku rytíři
1557	182	1445	55 %	45 %
1596	254	1120	55 %	45 %
1615	278	1040	58,6 %	41,4 %
1654	478	625	85 %	15 %

Zdroj: Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba Českého státu v 16.–18. století*. Praha 1957, s. 217.

Jasný úbytek statků nejchudších a méně majetných šlechticů ještě před rokem 1620 je patrný i tehdy, pokud nobilitanty ze zmiňovaných berních rejstříků rozdělíme do čtyř majetkových kategorií a sledujeme jejich zastoupení na celkovém počtu šlechtických statků předbělohorských Čech.^[42]

TABULKA Č. 3. SKLADBA ŠLECHTICKÝCH DOMINIÍ PODLE VELIKOSTI V ČECHÁCH PŘED TŘICETILETOU VÁLKOU NA ZÁKLADĚ SOUDOBÝCH BERNÍCH REJSTRÍKŮ (V %)

Kategorie	1557	1603	1615	1620
do 100 poddaných usedlých	28,2	24	22	16
101–500 usedlých	32,5	35	32	29
501–900 usedlých	13,5	14	13	11
více než 900 usedlých	25,8	27	33	42
Celkem	100,0	100	100	100

Zdroj: Alois MÍKA, *Majetkové rozvrstvení české šlechty v předbělohorském období*. In Sborník historický 15, Praha 1967, s. 45–75.

Jak je na první pohled patrné, v celé druhé polovině 16. století plynule ubývalo nejmenších statků a dokonce i počet dominií o velikosti 500–900 poddaných stagnoval. Naopak největších šlechtických dominií přibýlo téměř o polovinu, což se dá vysvětlit cílenou arondací na úkor statečků z prvních dvou kategorií. Pochopitelně musíme neustále kriticky pracovat s berními rejstříky, které mají svá úskalí, takže výsledná čísla nejspíš budou mírně zkreslená, nicméně obecný trend vystihují.

Jak prokázal J. Petráň, pro stabilitu drobných statků měla velký význam poloha zvláště v příměstské oblasti a v ekonomicky pokročilejších podhorských regionech v sousedství protoprůmyslových center. Ovlivňovaly to především možnosti

[42] Převzato z: Alois MÍKA, *Majetkové rozvrstvení české šlechty v předbělohorském období*. In Sborník historický 15, Praha 1967, s. 45–75.

zbožní výroby.^[43] Výše uvedená tabulka tento stav plně potvrzuje a vysvětluje, proč ve středních a východních Čechách (mj. na Černokostelecku) došlo k největším ztrátám, v Kouřimsku, Rakovnicku a Chrudimsku dokonce víc než o polovinu. Naopak na Žatecku a Prácheňsku drobných rytířských statků mírně přibýlo. Výše uvedené hodnoty tudíž nelze brát jako absolutní, jde spíše o orientační čísla, z nichž je patrné, že ve většině krajů ubylo za 60 let kolem třetiny majetného rytířstva. Navíc sledujeme kvantitativní změny a nikoliv kvalitativní vývoj jednotlivých statků a rejstřík z roku 1615 bude ještě vyžadovat důkladnou kritiku.

Petr Čornej zkoumal tento vývoj ve středních Čechách pro období 1603–1615 a 1615–1654 a dospěl k závěru, že v krátkém období let 1603–1615 došlo v Kouřimském, Podbrdském a Vltavském kraji k poklesu drobných statků až o čtvrtinu.^[44] Toto číslo je na první pohled zarážející, nicméně i při bližším prozkoumání nejvíce soupis z roku 1603 žádná výrazně odlišná kritéria pro evidenci v berním seznamu například u Kouřimského kraje je pro rok 1603 evidováno 40 nejchudších rytířů s majetkem do 10 osedlých, roku 1615 jich je už jen 24. Je tudíž vysoce pravděpodobné, že roku 1615 nebyli evidováni všichni, neboť například na vlastním Černokostelecku existoval svobodný dvůr Matěje Sobka ze Šembery,^[45] který ale soupis z roku 1615 neuvádí). Jedná se zpravidla o zástupce velmi početné skupiny příslušníků nižší šlechty, která postupně degradovala na vesničany či měšťany-řemeslníky a nedržela žádný deskový statek a často se ani neženila podle svého stavu. Do soupisu z roku 1615 se občas ještě dostal rytíř bez deskového majetku (např. v Kouřimsku Jindřich Sluzský z Chlumu, Marta Kochánková z Votína a Adam Chobotský z Vostředka). Petr Čornej však započítával i rytíře bez deskového statku, kteří jsou v berní rule (1654) nepostižitelní a při sledování vývoje v čase tak nutně došlo k početnímu zkreslení. Do počtu rytířů z let 1557, 1603 a 1615 není možné zahrnovat ani majitele hamfestních dvorů, poněvadž po roce 1654 už nebyli evidováni a jejich majitelé nebyli uváděni zpravidla ani ve starších berních rejstřících. Navíc soupis z roku 1557 zahrnuje i šlechtice bez deskového majetku. Z tohoto důvodu se pak již mnozí žijící šlechtici neobjevují v soupisech poplatníků zemské berně, a tím se bez bližšího zkoumání může zdát, že dochází k úbytku rytířských rodů důsledkem vymření či emigrace po roce 1620/1627, ačkoliv pouze nebyli z výše uvedených důvodů evidováni. Zásadní budou tyto případy pro odhady počtu nižších šlechticů v Čechách po třicetileté válce. Nepochybně ale řada drobných statků skutečně podlehla během těchto dvanácti let hospodářským problémům. Na skutečnost, že mizení drobných šlechtických statků bylo v předbělohorských Čechách zcela přirozeným procesem, upozornil

---

[43] J. PETRÁŇ, *Zemědělská výroba*, s. 151.

[44] P. ČORNEJ, *Proměny rytířského stavu*, s. 127.

[45] Národní archiv (dále NA) Praha, Desky zemské větší (dále DZV), kn.č. 182, fol. E 28.

i E. Maur na příkladu Pardubického panství, kde bylo ve středověku nejméně čtyřicet dvorů a šlechtických sídel, do poloviny 16. století jich naprostá většina zanikla, právě z příčin arondace panského majetku.^[46]

Obdobný výzkum jako u Černokostecka provedla také Eliška Čáňová pro Opočensko a Smiřicko a vysledovala při tom téměř stejné trendy.^[47] Roku 1495 koupili Trčkové z Lípy malé panství Opočno s několika vesnicemi a od té doby se jejich panství šířilo všemi směry, do roku 1624 bylo k němu připojeno či arondováno celkem 12 sousedních drobných statků; tím následně zaniklo (zpusťlo) 12 tvrzí a pozvolna se pauperizovalo na 12 šlechtických rodin. Na sousedním Smiřickém panství byla situace obdobná, do roku 1620 zaniklo jen osm statků, ovšem během následných konfiskací další čtyři. Zbýlá tři zboží se na okraji panství udržela v rukou drobnější šlechty i nadále. Nakonec se na Smiřicku po roce 1700 udržel jen jeden drobný rytířský statek Velichovky (o velikosti jednoho dvora a jedné vsi) a svobodný dvůr ve vsi Světí – jak vidno, některé svobodné dvory a drobné rytířské statky si uchovaly svou samostatnost a jako rezidua předchozích staletí existují ještě na konci 18. a v 19. století.^[48]

Na Černokostecku po roce 1620 z dvanácti statků zanikl následkem konfiskace jediný, nicméně největší (statek Mírků ze Solopysk o velikosti 7 osedlých, tj. ani jediné celé vsi!). Z náboženských důvodů odešly dvě majitelky rytířského statku, ale jedna se později vrátila. Všech jedenáct zbylých statků zaniklo během 17. a počátku 18. století (pět, čili takřka polovina, už do roku 1655) následkem hospodářských problémů, když se jejich provoz stal postupně finančně neudržitelným.

Z tabulky č. 4. (pro období po roce 1654/55 lze již díky povaze berní ruly počítat jen s malými odchylkami od skutečnosti) je na první pohled patrný postupný úbytek rytířských statků, zároveň je z ní patrné, že rozhodně konec drobné šlechty neznamenal konfiskace po roce 1620 ani nucená rekatolizace ve stejné době.^[49] Touto problematikou pro roky 1615–1654 se již v minulé době zabýval P. Čornej, který se pokusil procentuálně vyjádřit příčiny úbytku majetných rytířů ve středních Čechách. Podle něho sice hlavní příčinu opravdu představoval zánik následkem konfiskace (45,4 %) a nepochybně to byl velký nepřírozený a negativní zásah do dosavadního vývoje (otázkou pro další bádání zůstává, pro finanční

---

[46] Eduard MAUR, *Český komorní velkostatek v 17. století*, Praha 1975, s. 20.

[47] Eliška ČÁŇOVÁ, *Zanikání drobných statků na Hradecku*. In *Práce Krajského muzea v Hradci Králové* 1959.

[48] E. ČÁŇOVÁ, *Zanikání drobných statků*, s. 121–122; August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého II.*, Praha 1995, s. 244–245.

[49] Srovnej k tomuto např. Karel REŽNÝ, *Zanikání vladyckých statků v Budějovicu, Tábořsku a Hradecku*. In *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* 35, Praha 1927, s. 64–69 a 112–114, kde Karel Režný tvrdí, že úpadek nižší šlechty zavinyly v první řadě konfiskace. Vychází však pouze ze statistických přehledů o úbytku nižší šlechty v Čechách, aniž by zkoumal skutečné příčiny.

situaci kolika statečků to byla možná „rána z milosti“), nicméně více jak z poloviny zanikly z jiného přirozeného důvodu. Dalšími nejčastějšími důvody byly odprodeje jinému stavu (23,7 %) či připojení k jinému rytířskému statku (16,5 %). Následkem emigrace pro náboženské přesvědčení zanikl jediný statek!^[50] Co je ovšem zásadní – vývojové trendy jsou v Čechách obdobné jako v rakouském prostředí, a to i přes skutečnost, že v Rakousku neproběhly po roce 1620 výraznější konfiskace.^[51]

TABULKA Č. 4. VÝVOJ POČTU STATKŮ NIŽŠÍ ŠLECHTY V ČECHÁCH PODLE KRAJŮ V LETECH 1615–1848

Kraj	Počet statků				Změna (1615 = 100)		
	1615	1655	1757	1848	1655	1757	1848
Boleslavský	54	34	6	6	63,0	11,1	11,1
Hradecký	105	≤78	12	6	74,3	11,4	5,7
Chrudimský	35	15	1	1	42,9	2,9	2,9
Čáslavský	80	59	22	9	73,8	27,5	11,3
Kouřimský	66	41	14	6	62,1	21,2	9,1
Bechyňský	104	68	31	9	65,4	29,8	8,7
Prácheňský	135	95	47	10	70,4	34,8	7,4
Plzeňský	152	117	55	8	77,0	36,2	5,3
Žatecký	92	39	20	5	42,4	21,7	5,4
Litoměřický	69	42	4	6	60,9	5,8	8,7
Vltavský	31	9	32	9	29,0	56,1	15,8
Podbrdský	26	17			65,4		
Slánský	46	19	7	–	41,3	10,4	–
Rakovnický	21	12			57,1		
Čechy celkem	1016	645	251	75	63,5	24,7	7,4

Poznámka: Zpracováno dle Přílohy, u níž jsou uvedeny prameny.

Podle příčin pauperizace a zániku rytířstva po třicetileté válce můžeme Čechy rozdělit na dvě nebo tři oblasti. Na Boleslavsku, Hradecku, Chrudimsku, Žatecku a Litoměřicku se do poloviny 17. století vytvořily rozsáhlé panské velkostatky, které sice zaručovaly stabilitu panské šlechty, ale zároveň působily jako nepříznivý faktor pro existenci drobných rytířských statků a rodů, které zde zaznamenaly největší ztráty z celého Českého království.^[52] Zde došlo k největšímu mizení deskového

[50] P. ČORNEJ, *Proměny rytířského stavu*, s. 132–133.

[51] H. M. SCOTT, *The European nobilitie*, s. 117–119.

[52] Jitka JEŽKOVÁ, *Vývoj rytířského stavu v 17. a 1. pol. 18. století*. Diplomová práce FF UK Praha, Katedra Archivnictví a PVH 1977, s. 121.

majetku nižšího šlechtického stavu. Nejhuře bylo tímto jevem postiženo Chrudimsko a Litoměřicko (zde z 69 předbělohorských statků zůstalo k roku 1757 jen 6 %), na Chrudimsku byla situace dokonce taková, že roku 1757 zbyl v celém kraji z původních 35 jediné rytířský statek Domoradice, který obnášel jedinou vesnici (!). Boleslavsko a Hradecko na tom byly poněkud lépe, zde přetrvala zhruba desetina stavu z roku 1615. Až doposud nebyl nikde v literatuře mezi tyto oblasti počítán také Kouřimský kraj. Zde sice nebyly ztráty do poloviny 18. století tak markantní, nicméně i zde se po roce 1620 vytvořila řada velkých panských dominií (především lichtenštejnská, šternberská, císařská na severu kraje a panství Komorní Hrádek a Vlašim v jeho jižní polovině), která svým hospodářským tlakem zlikvidovala většinu statečků ve svém okolí – lichtenštejnské Černokostecko je toho jasným příkladem.^[53]

Protipólem této oblasti bylo území jižních a západních Čech (tzn. Bechyňska, Prácheňska a Plzeňska) s výjimkou jižní části Bechyňska, budoucího Budějovicka, kde se již v předbělohorském období nalézala nejkonzentrovanejší velká panství v Čechách (Rožmberkové), kde se udržela relativní feudální rozdrobenost a které byly ekonomicky zaostalejší, v nichž přírodní podmínky nedovolovaly větší rozvoj koncentrovaných dominií. Také v těchto krajích byl v letech 1615–1757 ve srovnání s jinými kraji úbytek rytířského majetku podstatně nižší. Nižší šlechta za něj vděčila charakteru krajiny, kopcovité a nepřilíhí úrodné, která nepodněcovala okolní panská panství k rozsáhlejší expanzi na úkor drobných držitelů, i když na druhé straně se rytířům nedařilo získat větší počet nových statků^[54] (i tak zde

[53] Hausarchiv der regierenden Fürsten von und zu Liechtenstein in Wien (dále HALW), Herrschaften, kt. 705.

Zcela „učebnicově“ se možnosti hospodářského nátlaku projevily ve sporech mezi drobným hamfestním dvorem v Bylanech a Černokosteckým panstvím. Jeden ze sporů vznikl o bylanskou výsadní krčmu, respektive o odběr piva do ní. Majitelé bylanského dvora byli vždy povinni brát do místní krčmy pivo a pálenku pouze z černokosteckého knížecího pivovaru, problém ovšem tkvěl v tom, že se jednalo pouze o zvykové právo, nikde nekodifikované. Majitelka hamfestního dvora, Kateřina Zuzana Šofmanová z Ještětic, začala ale po roce 1679 odebírat pivo odjinud, poprvé na Velký pátek (31.3.) 1679. Hejtman Černokosteckého panství Leopold Laiter z Tannenberka okamžitě Kateřinu napomenul, což učinili i krajští hejtmani Vilém Střela z Rokyc a Václav Jaroslav Věžník z Věžník. Pivo tehdy začala odebírat z cerhenického pivovaru, nicméně po dříve Černokosteckého velkostatku tam již nedojížděla, ale začala brát pivo z Poděbrad. Vznikl z toho další soudní spor, ve kterém Lichtenštejn zastupoval advokát Nikolai. Když už bylo koncem roku jasné, že kníže spor nevyhraje, rozhodl se velkostatek zničit Kateřinu ekonomicky, především postavit v Bylanech druhou krčmu a druhé masné krámy. Nicolai se zpočátku snažil nalézt shodu, ale 19. prosince 1679 ustoupil a poradil knížeti, aby pod přísnými tresty zakázal svým poddaným pít pivo v bylanské krčmě a někde v blízkosti postavil nový hospodářský dvůr. Nakonec z toho ovšem sešlo (díky domluvě a vstřícnosti Leopolda Laitera totiž Kateřina dobrovolně ustoupila), nicméně je to zajímavá ukázka, jak snadno mohl mocný šlechtický soused ekonomicky ruinit nižšího šlechtice, vlastníciho pouze malé hospodářství v jedné vsi na jeho dominiu.

[54] J. JEŽKOVÁ, *Vývoj rytířského stavu*, s. 120.

ovšem v polovině 18. století zůstalo něco kolem třetiny původního stavu z roku 1615). Vždyť přírodní podmínky jako mocný faktor ovlivňovaly rozložení, velikost i prosperitu šlechtických statků. Již J. Petráň vylíčil, ve kterých krajích existovaly nejpříznivější podmínky pro vznik výnosných feudálních velkostatků.^[55] Zde na druhou stranu středně velké rytířské statky trpěly nejvíce úbytkem obyvatelstva během třicetileté války. Mezi kraje s obdobnou situací lze zahrnout i Čáslavsko, snad proto, že nebylo tak výrazně úrodné, a že zde byl ještě na počátku 17. století relativně vysoký počet rytířstva (jak uvidíme níže, v 17. století bylo Čáslavsko dokonce jakýmsi rezervoárem krajských hejtmanů za rytířský stav v sousedních krajích).^[56] Zajímavé je, že pro vývoj v letech 1757–1848 už tyto charakteristiky neplatí, neboť během tohoto období zažívaly prudký úbytek rytířských dominií všechny kraje bez znatelných krajových specifík. Alespoň 10 % rytířských statků z počtů v předbělohorské době se nakonec udrželo jen na Boleslavsku, Čáslavsku a Berounsku; pouze na Litoměřicku v 18. a 19. století počet rytířských statků dokonce mírně stoupl.

*

Již jsem se zmínil o tom, že jedním z nejdůležitějších problémů, které následně vedly k postupné ztrátě majetku, bylo drobení statků v rámci dědického vypořádání. Uvedme konkrétní případ rytíře Václava Ferdinanda Talacky z Ještětic († kol. 1667), žijícího v polovině 17. století na hamfestním dvoře v Bylanech na Černokostecku. Panství jeho pradědečka Václava Talacky mělo roku 1557 hodnotu 6000 kop grošů českých a bylo na něm asi 150 poddanských rodin.^[57] Po jeho smrti si pět synů fyzicky rozdělilo otcův majetek, například Jindřich získal 14 usedlých a mlýn o jednom kole.^[58] Po Jindřichově smrti došlo k dalšímu rozdělení, takže jeho syn Jan Adam zdědil jednu ves a tvrz Synčany (okr. Chrudim)^[59] a další ze synů, Jan Václav Talacko, mohl disponovat jediným poddanským gruntem. K dalšímu dělení už nedošlo, neboť ves a tvrz Synčany byly za účast ve stavovském povstání zkonfiskovány.^[60] Čtyři synové Jana Adama po dosažení plnoletosti nezdědili kromě malého obnosu nic a mizí i ze všech pramenů evidujících deskový majetek. O stavu poznání dějin rodin české nižší šlechty

[55] J. PETRÁŇ, *Zemědělská výroba*.

[56] Od poloviny 16. století ubývalo i deskových rytířských rodů – zatímco roku 1557 jich bylo v Čechách asi 900, v polovině 17. století přiznalo nějaký deskový majetek již jen 509 a v Tereziánském katastru jich je evidováno celkem 301. Pochopitelně zde ale žilo i několik desítek dalších, které sloužily jako úředníci apod. J. JEŽKOVÁ, *Vývoj rytířského stavu*.

[57] O. PLACHT, *Odhad majetku*, s. 55.

[58] A. SEDLÁČEK, *Rozvržení sbírek*, s. 16; August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého I.*, s. l. 1882, s. 223; NA Praha, DZV, i. č. 261, fol. L 22.

[59] NA Praha, Dobřenského genealogická sbírka (dále jen Dobř), Talacko z Ještětic.

[60] A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky*, s. 223.

svědčí fakt, že kromě sbírky Jana Václava Dobřenského v Národním archivu jsou všem ostatním autorům postavy zmíněného Václava Ferdinanda Talacky a jeho bratrů neznámé. Jedná se o velice zajímavý případ absolutního zchudnutí rodu následkem dělení majetku během pouhých čtyř generací, nicméně jistě ne případ výjimečný.^[61] Totožný vývoj vysledovala např. Eliška Čáňová u Otmarů z Holohlav na Hradecku, kteří následkem drobení majetku mezi sourozence zcela zchudli a po roce 1582 již nedrželi žádný deskový statek ani dvůr.^[62] Eliška Čáňová došla k zajímavému poznatku, že rytířstvo žilo ekonomicky v jakémsi bludném kruhu, neboť na drobných statcích nemohlo pro nízkou rozlohu zavádět extenzivní výrobu ve vlastní režii, stejně tak zde nebyla možnost pro zbožní výrobu (prodávat výrobky na sousedních panstvích), a tak byli rytíři vlastně nuceni hospodařit zaostalým způsobem.

TABULKA Č. 5. DĚLENÍ DROBNÝCH RYTÍŘSKÝCH A VLADYCKÝCH STATKŮ V KOUŘIMSKÉM KRAJI VE DRUHÉ POLOVINĚ 17. STOLETÍ

Rok oddělení	Statek	Rozdělen na
1655	Jezero	1 ves (2 osedlí) + 2 vsi (3 osedlí)
1658	Sluha	1 ves (4 os.) + 2 vsi (5 os.) + 1 ves (2 os.)
1663	Vitanovice	Ves Vyšetice (10 os.) + ves Vitanovice (8 os.) + ves Vrcholtice (7 os.)
1665	Načeradec	Odděleno 25 os. jako nový statek.
1669	Chotejšany	1 ves (13 os.) + 4 vsi (7 os.)
1675	Pašinka	1 ves + 2 vsi
1681	Vidlice	Oddělení 4 os. jako nový statek.
1683	Ďáblice	Oddělen 1 pustý dvůr (!)
1696	Modletice	1 ves (¼ os.)
1696	Kostelec u Křížku	Odděleny 4 vsi (7 os.) jako nový statek.
1700	Slavětín	Oddělena 1 ves jako nový statek.
1702	Zvěstov	7 os. + 8 os.
1705	Damenice	1 ves + 1 ves.
1711	Strančice	Oddělena 1 ves (2 os.) jako nový statek.

Zdroj: Karel DOSKOČIL, *Berní rula*, sv. 2, Popis Čech r. 1654, díl 2, 1, Praha 1953.

[61] E. ČÁŇOVÁ, *Zanikání drobných statků*; např. Otík Hokovský z Hokova si vypůjčil od Štěpána Tetaura z Tetova koně, aby měl vůbec na čem jezdit na námluvy; Ofka, sestra Albrechta Myslibora z Hustířan, slíbila bratrovi, že mu dá ze svého věna (50 kop gr. českých) 10 kop gr., ačkoliv prý neměla takřka žádného statku kromě věna. Synové Jana Krupého z Probluze, když nedokázali zaplatit otcův dluh 450 kop gr. českých Hynkovi Špetlovi z Janovic, o sobě prohlásili, že „ačkoliv jsou dědicové, nemají co bráti“.

[62] E. ČÁŇOVÁ, *Zanikání drobných statků*, s. 122.

Z tabulkových příloh na konci tohoto článku je patrný ještě jeden jev, a to vznik nových rytířských „statečků“. Ačkoliv by se na první mohlo zdát, že to pro rytířský stav znamenal rozvoj, většinou byla realita opačná a často za tímto nárůstem stojí drobení již tak drobných zboží. Např. v Kouřimském kraji, bylo zjištěno, že z celkem 30 rytířských statků v roce 1654 se jich postupně celkem 14, tedy takřka polovina, ještě rozdělila! Z původního statku zůstaly minimálně dva statečky o velikosti jedné vsi a několika málo poddaných. Je nasnadě, že takto se rytířský pozemkový majetek stával hospodářsky ještě zranitelnějším.

„Skrutý“ úbytek pozemkové nižší šlechty

Při bližší analýze údajů z tabulek v příloze zjistíme, že mezi roky 1650 a 1757 zaniklo v Čechách ve skutečnosti někde i několikanásobně víc statků v držení nižší šlechty jinými způsoby než pouhým připojením k nějakému sousednímu dominiu, a tím ztrátou. V Kouřimském kraji pouhým aritmetickým přístupem vychází mezi danými roky úbytek na 22 rytířských statků, ve skutečnosti jich k roku 1757 zbylo 14. V Bechyňsku by jich mělo zbýt 50, zbylo jich 31, v Boleslavsku jich oproti aritmetickým 16 zbylo 6, v Čáslavsku oproti 34 jen 22. Jak tento rozdíl vysvětlit?

Zajímavou a doposud příliš nereflektovanou skutečností zůstává fakt, že nižší šlechta neprodělávala v 17. století jen proces postupné pauperizace. Již Petr Čornej zjistil, že v letech 1615–1654 celkem 11,3 % středočeských rytířských statků „zaniklo“ jen zdánlivě, neboť jejich majitel byl povýšen do vyššího šlechtického stavu. Tím české rytířstvo ztrácelo své majetkové elity.^[63] Zároveň je pochopitelné,

---

[63] František VLASÁK, *Staročeská šlechta a její potomstvo po třicetileté válce*, díl II. In Památky archaeologické a místopisné 3, 1856, s. 118. Fr. Vlasák se v polovině 19. století pokusil o soupis alespoň těch nejznámějších: Bechyňové z Lažan, Bernsdorfové z Bernsdorfu, Běšínové z Běšín, Bohušové z Otěšic, Bubnové z Litic, Bukůvkové z Bukůvky, z Bünau, Čabeličtí ze Soutic, Čejkové z Olbramovic, Dačičtí z Heslova, Dejmové ze Stříteže, Dobřenští z Dobřenic, Dohalští z Dohalic, Dubští z Třebomyslic, Gersdorfové z Gersdorfu, Kfelířové ze Saksova, Hartigové, Hartenbergerové z Hartenberka, Haugvicové z Biskupic, Hennigarové z Eberka, Hodičtí z Hodic, Hochbergové z Hennersdorfu, Horové z Ocelovic, Hrzánové z Harasova, (Hřebeňáři) z Harrachu, Hrubí z Jelení, Dlouhoveští z Dlouhé Vsi, Hyzrlové z Chodů, Chlumčanští z Přestavlk, Chorynští z Ledské, Chotkové z Vojnína, Jenšíkové z Ježova, Kaplířové ze Sulevic, Kapounové ze Sulevic, Khekové ze Schwarzbachu, Klenovští z Klenového, Kocové z Dobrše, Kokořovci z Kokořova, Kofenští z Terešova, Košinští z Košína, Kotulínští z Kotulína, Kustošové ze Zubřího a Lipky, Laryšové z Lhoty, Lažanští z Bukové, Lipanští z Lipovic, Litičtí ze Šonova, Malovcové z Malovic, Metychové z Češova, Michnové z Vacínova, Mingvicové z Mingvic, Mitrovští z Nemyšle, Mladotové ze Solopysk, Netoličtí, Neuberkové, Nosticové z Nostic a Rýneku, Obytečtí z Obytec, Odkolkové z Újezdce, Pachtové z Rájova, Perglerové z Perglas, Pergerové z Pergu, Podstatští z Prusinovic, Přehořovští z Kvasejovic, Radečtí z Radče, Rájští z Dubnic, Rašínové z Rýzmburka, Říkovští z Dobříše, Salavové z Lípy, Sedlničtí z Choltic, Sekerkové ze Sedčic, Sendažští ze Sendražic, Smrčkové z Mnichu, Sobkové z Kornic, Šafgočové z Kynaštu, Stařimští z Libštejna, ze Šenfeldu, Šicové z Drahenic, Širntingarové z Širntingu, Šlechtové ze Všehrd, Štampachové, Talackové z Ještětic, Trautenber-

že se většina majetných rytířů snažila postoupit výše – vždyť tak významné české rody jako např. hrabata z Bünau, Dobřenští i Dohalští, Chotkové, Michnové z Vacínova, Nosticové, Schaffgotschové, Vratislavové z Mitrovic či dokonce čeští Harrachové byli před rokem 1620 pouhými rytíři či jen vladyky.

Tento trend úbytku rytířských elit v raném novověku nebyl realitou jen v Českých zemích. Část rakouské historiografie také považuje přestup rytířských elit do vyššího stavu za jeden z hlavních důvodů ekonomického úpadku a pozvolné ztráty vlivu rytířstva v dědičných zemích habsburské monarchie.^[64] V Horních Rakousích počet rodin v rytířském stavu poklesl ze 197 v roce 1580 na 73 v roce 1777 (tedy na 37 %), zatímco v Čechách to bylo dokonce z 600 rodin na 100 v roce 1750. Oproti tomu ale v Rakousích počet rodin vyšší šlechty vzrostl ze 118 rodin roku 1580 na 190 v roce 1777.

Obdobný jev byl i na území Dolních Rakous, kde roku 1750 předpokládaný příjem panského stavu činil celkem 39,3 % všeho zemského příjmu, zatímco nižší šlechta se na něm podílela jen 6,2 procenty.^[65] Obecně lze tedy říci, že vývojové trendy zde byly obdobné jako v českém prostředí, a to i přes skutečnost, že v Rakousku neproběhly po roce 1620 výraznější konfiskace.

Na rozdíl od toho byla situace rytířstva v dalších zemích střední Evropy výrazně odlišná a s českým prostředím se nedá plně srovnávat. V Uhrách byly sice některé shodné vývojové tendence, ale v Polsku byl vývoj zcela odlišný.^[66]

Kromě povyšování rytířů (a teoreticky i vladyků) do vyššího stavu ztrácela nižší šlechta své statky především velmi častým prodejem osobě či korporaci z jiného stavu. Jen mezi lety 1656–1757 přibližně devět desetin těchto statků vyšlo z rukou nižší šlechty.

---

gerové z Trautenberka, Tunklové z Brníčka, Údrčtí z Údrče, Vančurové z Řehnic, Věžníkové, Vitanovští z Vlčkovic, Widerspergerové z Widersperka, z Vlkanova, Voračičtí z Paběnic, Vrabští z Vrabí, Vratislavové z Mitrovic, Vražďové z Kunvaldu, z Vrbna, Vřesovci z Vřesovic, Zádubští ze Schönthalu, Zárubové z Hustiřan, Zilvárové z Pilníkova, Žďárští ze Žďáru a další. Vedle nich pak přežívala v 17. a 18. století řada dalších původem českých rytířských a vladyckých rodin, které sice nedosáhly vyššího titulu, nicméně dosáhly většího majetku než v předbělohorském období – např. Boreňové z Lhoty, Hložkové ze Žampachu, Klusákové z Kostelce, Markvartové z Hrádku, Račínové z Račina, Vítové ze Rzávého aj.

[64] H. M. SCOTT (ed.), *The European nobilities*, s. 117. Poměrně neznámou skutečností v českém prostředí je fakt, že také v Rakouských zemích vydal Ferdinand II. Obnovená zřízení zemská obdobná tomu českému či moravskému (roku 1627 pro Horní Rakousy a roku 1628 pro Štýrsko a Korutany), jež také stanovovala pro protestantské šlechtice povinnost přestupu ke katolictví, nebo odchod ze země. Pouze v Dolních Rakousích byla zachována možnost uchování si svého nekatolického vyznání pro uzavřenou skupinu císaři loajálních protestantů. Zatím není k dispozici zevrubnější studie mapující počty šlechtických emigrantů; i přesto se ale zdá, že v Rakouských zemích rekatolizace nebyla pro úpadek rytířstva zásadní.

[65] H. M. SCOTT (ed.), *The European nobilities*, s. 117.

[66] Tamtéž, s. 155–173 et al.

TABULKA Č. 6. PODÍLY ZISKU PRODÁVANÝCH RYTÍŘSKÝCH A VLADYCKÝCH STATKŮ MEZI JEDNOTLIVÉ STAVY V LETECH 1656–1757.

	1656–1684				1685–1757			
	Statky		Osedlí		Statky		Osedlí	
Získáno stavem	Absolutní počet	% z celku	Absolutní počet	% z celku	Absolutní počet	% z celku	Absolutní počet	% z celku
Rytíři	22	11,6	146	5,9	26	5,4	116	2,6
Páni	139	73,6	2150	87,6	328	68,2	3535	79,2
Církev	25	13,2	154	6,3	63	13,2	549	12,3
Města	3	1,6	5	0,2	24	5,1	228	5,1
Celkem	189 (ø 6,7/rok)		2 455 os.		481 (ø 6,6/rok)		4 463 os.	

Zdroj: J. JEŽKOVÁ, *Vývoj rytířského stavu v 17. a 1. pol. 18. století*. Diplomová práce FF UK Praha, 1977.

Při bližší analýze tohoto procesu ovšem opět narážíme na zkreslení evidence drobných šlechtických panství v pobělohorských celozemských katastrech. Konkrétně docházelo k tomu, že drobný rytířský statek sice koupil zámožný aristokrat sídlící na jiném dominiu, ale tento původně rytířský stateček nebyl k jeho dominiu formálně připojen a formálně byl veden samostatně. Konkrétním příkladem z Kouřimského kraje (především Velkopopovicka a oblasti mezi městy Kouřimí a Kolínem) může být osud drobného statku Hradenína o tvrzi a čtyřech poddanských usedlostech, který roku 1663 získal koupí pro svůj rod hrabě Valdštejn, sídlící na panství Komorní Hrádek, přesto byl i nadále administrativně veden jako samostatný deskový statek. Obdobně přešly do rukou majitele jiného dominia z řad vyšší šlechty, ovšem formálně zůstaly samostatnými, statky Blinka, dvůr Čenětice, Cerhenice (3 vsi), Ctěnice (2 vsi), dvůr Hlaváčova Lhota, Kostelec u Křížků (5 vsí), Libouň (5 vsí), Petrovice (2 vsi), Radovesice (2 vsi), dvůr Sedlečko, Záběhlice (1 ves) a další.^[67]

Úřednická šlechta

Úřednická šlechta, která byla také částí rytířského stavu, byla na Černokostecku plně závislá na Černokosteckém panství a jeho majitelích a byla s nimi nerozlučně svázaná. Dala by se tedy považovat za představitele klientských vazeb tak, jak je vytyčil a pojmenoval V. Bůžek.^[68] Tato vrstva se kolem tohoto dominia vytvořila už na samém počátku 16. století a zpočátku jí tvořili příslušníci skutečných starých rytířských a vladyckých rodin, od poloviny 16. století s postupující byrokratizací panského správního aparátu se z ní stala velmi početná vrstva, tvořená především nově povýšenými osobami.

[67] Karel DOSKOČIL, *Berní rula, sv. 2. Popis Čech r. 1654*. Praha 1953, s. 336–345 a 347–349.

[68] V. BŮŽEK aj., *Věk urozených*, s. 195–205.

Doba předbělohorská

Zásadní pro pochopení vstupu urozence do služeb bohatšího šlechtice je objasnění sociálního zázemí, z něhož jednotliví panští úředníci pocházeli. Ukazuje se, že již od počátku 16. století vstupovali drobní rytíři a vladkyové do služeb bohatšího souseda z ekonomických důvodů, neboť jejich drobný majetek je nebyl schopen uživit. Například již první doložitelný vrchní úředník černokosteleckého panství Přemysl Pelíšek z Jilmanic prodal někdy po roce 1484 rodnou tvrz s jednou vsí, celé své dědictví, městu Kouřimi a obživu nalezl v panských službách.^[69] Později se vypracoval, zakoupil několik domů v královských městech Kouřimi a Českém Brodě a stal se z něho vážený měšťan a roku 1531 se dokonce uvádí jako českobrodský konšel, což dokládá jeho absolutní splnutí s městským prostředím.^[70] Nebo další z purkrabí, Jan z Rašovic, vlastnil před rokem 1548 tvrz a ves Rašovice na Kutnohorsku,^[71] a přesto byl nucen stát se úředníkem. Asi nejzámožnějším ze všech hejtmanů do třetí čtvrtiny 16. století byl Jan Měkýš ze Mstovic,^[72] který držel poplužní dvůr, několik poddanských gruntů a krčmu v Černíkách a v sousedních Kounicích vlastnil také dva kmecí (poddanské) grundy s další krčmou,^[73] které po jeho násilné smrti roku 1538 připadly jako odúmrtí na krále (hodnota 450 kop grošů českých).^[74] Toto je zajímavá skutečnost, neboť ačkoliv měl poměrně slušné hospodářské zázemí, přesto i nadále působil jako úředník. Pochopitelně je jedním z nespočtu dalších obdobných soudobých úředníků, u kterých nelze přesně rozhodnout, jak velkou část svého majetku získali až ze svých úřednických výdělků.

Jak se podařilo zjistit, téměř každý z vyšších úředníků na Černokostelecku investoval své finanční zisky ze služby do nemovitostí, ať už šlo o dům např. ve městě Kostelci n. Č. l. nebo v Kouřimi, hospodářský dvůr (škvorecký hejtman Jiljí Rejnal ze Strašic,^[75] černokostelecký hejtman Matyáš Sobek ze

---

[69] A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého XII*. Praha 1997, s. 246.

[70] SOKA Kolín, AM Český Brod, kniha nákupů, sign. III.5, fol. A8 p. v., fol. C10 et al.

[71] A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého XII*. Praha 1997, s. 319.

[72] Mstovice byla původně ves u Dobrého Pole na Černokostelecku, která zanikla během 16. století a zbyl z ní pouze mlýn dnes nazývaný jako Nouzov.

[73] Václav TRNKA, *Kounice a Přerov v Čechách*, Praha 1873, s. 8 et 103. Anna VAVROUŠKOVÁ, *Desky zemské království Českého. Řada I, Kvaterny trhové, svazek 2, Kvaterny trhový běžný červený od léta 1542–1543* (DZV 4), Praha 1935, s. 141.

[74] August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého XV.*, Praha 1998, s. 10. NA Praha, DZV, kn.č. 4, fol. F 17.

[75] Podle berní ruly držel kromě dvora v Dobrém Poli se 180 strychy polí ještě dva dvory a krčmu ve Lstiboři s 216 strychy polí. Téhož roku 1655 koupil od Václava Škopka z Elendberku dva dvory ve Vykáni za 150 kop grošů míšeňských. Marie HAASOVÁ–JELÍNKOVÁ, *Berní rula 18 – kraj Kouřimský*. Praha 1952, s. 121.

Šemberu,^[76] hejtman císařských panství Filip z Vildenštejna),^[77] hejtman Adam Jindřich Podmokelský z Prostiboře^[78] či přímo nějaké malé zboží (černokostelecký hejtman Kryštof Robmháp ze Suché).^[79] Zajímavou skutečností také je, že pro většinu šlechticů v 16. i počátku 17. století byla úřední služba jen jakousi přestupnou kapitolou v jejich životě mezi ztrátou zázemí z feudálních rent a vlastního hospodaření a získáním kapitálu pro novou stabilní existenci. Většina úředníků se na stáří zakoupila, nejčastěji ve městě, kde se plně poměřila (nebyli zde vhodní šlechtičtí partneři pro sňatek a postupně ztratili i svůj predikát) a jejich potomci již v úřední kariéře nepokračovali. Stačí zmínit kupříkladu Tobiáše Štefka z Koloď, který službou Smiřickým vypracoval až na jednoho z nejbohatších a nejmocnějších rytířů království. Stejně výrazný byl případ černokosteleckého hejtmana Viléma Odkolka z Újezdce, který se narodil do zcela nemajetné rodiny^[80] a díky svým schopnostem si na konci života zakoupil i menší panství a dosáhl povýšení do panského stavu.^[81]

V 16. i pozdějších staletích existovaly desítky rodů, jejichž členové po celé generace působili jako profesionální úředníci. Tato původní úřednická šlechta se ale od té pozdější lišila tím, že nezískala svůj erb až „dodatečně“ za služební zásluhy. Typickým příslušníkem této skupiny byl Václav Javornický z Javorníka (hejtman 1563–1564).^[82]

---

[76] Na Černokostelecku vlastnil od roku 1584 svobodný dvůr v Bohumili. NA Praha, DZV, kn.č. 182, fol. E 28. Roku 1591 koupil od Metropolitní svatovítské kapituly tzv. Dolní mlýn ve vsi Kšely za částku 1400 (!) kop grošů míšeňských, kterou pak splácel až do roku 1604. Jen pro srovnání – zmíněná částka odpovídala cenám nejvýstavnějších domů na Starém městě Pražském. Archiv Pražského hradu, Archiv Svatovítské kapituly, rkp. CXIII, fol. 195, 197 et 210.

[77] Postupně na Černokostelecku zakoupil několik svobodných i hamfestních dvorů v Chrástu a Přistoupimi. NA Praha, DD, kn.č. 64, fol. 528; NA, DZV 139, fol. B 21.

[78] Koupil hamfestní dvůr v Limuzích na sousedním smiřickém panství Škvorec. NA Praha, Staré české místodržitelství, sign. Komorní knihy 1330, č. 21.

[79] Původně rakouský šlechtický synek se po dosažení plnoletosti usadil v Čechách a postupně natolik zbohatl, že ke konci života zakoupil panství Kopidlno a z panského úředníka se tak stal majitel deskového velkostatku. August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého X.*, Praha 1997, s. 306.

[80] Jeho otec Vilém Ladislav držel pouze tvrz a ves Vlčí Pole v Boleslavském kraji o 5 osedlých (!), kterou roku 1623 prodal. August SEDLÁČEK, *Rozvržení sbírek a berní roku 1615 dle uzavření sněmu generálního nejvyššími berníky učiněné*, Praha 1870, s. 5.

[81] August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého V.*, Praha 1995, s. 345; K. DO-SKOČIL, *Berní rula*, s. 255.

[82] Pocházel ze zchudlého šlechtického rodu, jehož prvního předka Janka povýšil někdy kolem roku 1471 Vladislav Jagellonský do šlechtického stavu a daroval mu manskou ves Javorník u Trutnova. Jankův nejstarší syn Jan z Javorníka byl roku 1481 vyplacen z dědictví a odešel z domova sloužit jako regent k Smiřickým ze Smiřic a později na panství Pardubice. S blíže neznámou Hedvikou měl syna Václava, který po otcově vzoru vstoupil také do panských služeb u Smiřických ze Smiřic – působil jako vrchní nadlesní na Náchodě. Jeho bratrance Tomáš a Jan Javorničtí

Podle V. Bůžka byla šlechta ve druhé polovině 16. století ve správních aparátech dominií největších panských rodů v Čechách zastoupena asi jednou třetinou a po roce 1600 začal tento počet výrazněji klesat, na Černokostecku v některých obdobích nedosahovala ani jedné třetiny (nepočítáme-li erbovní měšťany).^[83] Od poloviny 16. století se pak tato situace, soudě podle Černokostecka, radikálně změnila v tom smyslu, že do služeb dominia vstupují nově vzdělaní měšťané, kteří získávají erb až za svého života (nejčastěji během služby jako hejtmané) a posléze kupují nějaký dvůr (svobodný či lenní) s jasnou vidinou pro sebe či své potomky postoupit z kategorie erbovních měšťanů mezi vladyky, což byl v předbělohorské době nutný stupeň pro přijetí mezi rytíře^[84] (Matyáš Sobek ze Šemberu,^[85] bratři Trojanové z Bylan a Rossfeldu,^[86] Adam Náchodský z Neudorfu^[87] – praotec Náchodských z Neudorfu; Jeroným Bukovský z Neudorfu).^[88]

---

pak „úředničili“ na panstvích Dobříš a Pardubice. Historický ústav AV ČR, Pozůstalost Augusta Sedáčka, Javornický z Javorníka; NA Praha, Stará manipulace (dále SM), i.č. 1562.

[83] V. BŮŽEK, *Nižší šlechta v předbělohorských Čechách*, s. 44; Emil KONOPÁSEK – Jiří HÁS, *Hejtmané na Zbirohu v letech 1594–1700*. In *Heraldika a genealogie* (dále HaG) 1, 1985, s. 15–33; Jan SCHWALLER, *Hejtmané na Pardubickém panství za Viléma z Pernštejna v letech 1490–1521*. In HaG 2, 1994, s. 103–115; A. STEJSKAL, *Prosopografická analýza rožmberského a švaberského úřednictva (1550–1616). Model a jeho fungování*. In *Sborník archivních prací* (dále SAP) 54, 2004, č. 2, s. 323–458; Eva CIRONISOVÁ, *Vývoj správy rožmberských panství ve 13.–17. století*. In SAP 31, 1981, s. 105–178. Podle výše zmíněné studie o zbirožských panských úřednících se můžeme domnívat, že přeci jen na císařských panstvích působili příslušníci starých rytířských rodů déle než na Černokosteckém, což je pochopitelné vzhledem k prestiži, a ještě na počátku 18. století nebyl ani jeden z hejtmanů na Zbirohu nešlechtic a dokonce ještě na počátku 18. století byl správní aparát zastoupen běžně i příslušníky starožitných rodů, např. Janovských z Janovic či Jindřich Homut z Harasova. Nicméně i zde od prvních dvou desetiletí 17. století postupně (až na výjimky) nahrazovali „staré“ rytíře v ostatních úřednických funkcích vladykové či erbovní měšťané, od 18. století pak osoby neerbovní. I zde je ale jasná nepřehlédnutelná motivace pro vstup do služeb panství, a to mizivý pozemkový majetek (většinou max. jedna ves či manský dvůr). Na Pardubickém panství je situace víceméně obdobná této.

[84] Zásadní zlom v dosavadní praxi povyšování do šlechtického stavu nastává s vydáním zemského zřízení roku 1564, kde článek A 15 jasně hovoří o přijímání nobilitantů do rytířského stavu.

[85] Roku 1584 koupil svobodný dvůr v Bohumili na Černokostecku. Jeho potomci ovšem perspektivně začatý vzestup rodu nevyužili a místo postupu mezi šlechtu se usadili v Kostelci nad Černými lesy, kde zcela splynuli s městským prostředím a v přímé mužské linii zde pak žili až do roku 1964. NA Praha, DZV, kn. č. 182, fol. E 28.

[86] Bratři Trojanové z Bylan a Rossfeldu se po roce 1582 neúspěšně snažili vysoudit jakožto dědictví malé deskové panství Jenštejn. NA Praha, SM, sign. D 45/1 et D 45/8.

[87] Počátkem 17. století vyženil část vsi Přistoupim na Černokostecku, kterou roku 1650 prodal jeho syn Tobiáš za 1600 kop grošů českých dalším majitelům Přistoupimi. NA Praha, SM, K 85/1–3; NA Praha, DZV, kn. č. 151, fol. H 27.

[88] Roku 1608 obdržel Jeroným Bukovský od Zikmunda Smiřického hamfestní dvůr v Chrástu na Černokosteckém panství a r. 1611 obdržel od Albrechta Václava Smiřického dvůr zv. Jarošov

Doba pobělohorská

Po porážce druhého stavovského povstání se ve službách Lichtenštejnů na Černokosteckém panství vystřídal řada vyšších úředníků, které do služby vehnaly existenční problémy zaviněné vesměs konfiskacemi. První z nich, Adam Chval Kunaš z Machovic, byl 14. července 1623 odsouzen ke ztrátě dvou třetin jmění odhadnutého na 9592 kop gr. míšeňských, na němž spočívaly dluhy ve výši 5900 kop.^[89] Pro většinu takto postižených byl průběh konfiskací vražedný, neboť byl nejprve zabrán veškerý majetek a z odhadní částky měla být následně vyplacena alikvotní částka za nezkonfiskovanou část (tedy třetinu), což ve většině případů trvalo celé roky a mnohdy se jí ani postižený za svého života nedočkal (!). Adam se dlouho domáhal, aby mu byla ponechána alespoň ona třetina jmění. Zemřel roku 1628, aniž by se dočkal nějakého majetkového vyrovnání.^[90] Další černokostecký hejtman Přech Svatkovský z Dobrohoště (1628–1643) působil po konfiskaci jmění nejprve v císařské armádě a domáhal se alespoň částečné náhrady za zkonfiskované statky svých rodičů, jimž byla rozhodnutím konfiskační komise dne 18. srpna 1623 zabavena třetina veškerého nemovitého majetku v celkové hodnotě 5002 kopy grošů míšeňských.^[91] Teprve 16. června 1658, tedy po 35 letech, mu bylo vyplaceno 3500 zlatých ze zabaveného otcovského majetku a 1894 zlatých z matčina.^[92]

Existenční krizi českých nižších šlechticů nezpůsobovaly ovšem pouze konfiskace, ale především válečné škody a následný hospodářský úpadek. Zcela otevřeně to přiznává například černokostecký duchovní písař Jindřich Vokál z Budíkova – službu údajně přijal jen kvůli *od lidu vojenského zahubení a s manželkou a dětmi do naha zloupení*.^[93] Navíc vstup do služeb mocnějších feudálů nerealizovali jen muži, ale například na Černokostecku hned dvě dcery nemajetných urozců – jednak Ludmila, dcera hejtmana Viléma Zléhokněze z Lipna, služebnice Kateřiny z Vartemberka^[94] a následně i Anna Lhotická ze Lhotic, služebnice Elišky Slavatové

---

nedaleko Jičína. SOA Praha, Vs Kostelec nad Černými lesy, gruntovní kniha Černokosteckého panství (1607–1616), i.č. 3143, fol. 48; Oldřich TURČÍN, *Jeronym Bukovský z Neudorfu, regent smířických panství*. In *Z Českého ráje a Podkrkonoší*, sv. 8, Turnov 1995, s. 25–44.

[89] Tomáš BÍLEK, *Dějiny konfiskací po r. 1618*, Praha 1882, s. 311; Vladimír Jakub MRVÍK, *O původu a osobě smířického regenta Jeronyma Bukovského z Neudorfu*. In *Heraldika a genealogie 1–2*, 2004, Praha 2004, s. 131–135.

[90] T. BÍLEK, *Dějiny konfiskací*, s. 311. Tento rytíř skončil svůj život jako komisař komorních statků ve Frýdlantském vévodství Albrechta z Valdštejna. Srvn. Marek STARÝ, *Frýdlantské léno Mladějov a jeho držitelé*. In *Časopis Národního muzea. Řada historická 1–2*, CLXXXIII, 2014, s. 14–16.

[91] August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého VII.*, Praha 1997, s. 58.

[92] T. BÍLEK, *Dějiny konfiskací*, s. 583.

[93] NA Praha, SM, sign. W 374/1.

[94] NA Praha, Dobř, materiály k rodokmenům, L.

ze Sovince, která nakonec díky bezdětnosti své paní získala odkazem poměrně slušný kapitál v podobě velkého svobodného dvora v Kostelci n. Č. I.^[95] O dalším z černokosteleckých hejtmanů, Vilémovi Jindřichovi Odkolkovi z Újezdce jsme již hovořili. Jeho otec Vilém Ladislav držel pouze tvrz a ves Vlčí Pole v Boleslavském kraji o 5 osedlých, kterou Vilém Jindřich roku 1623 pro dluhy prodal.^[96]

Určitou formou pronikání pauperizované nižší šlechty do vrchnostenské administrativy byly i sňatky mezi šlechtičkami ze starých rytířských rodin s panskými úředníky bez šlechtického titulu, ovšem se značným majetkovým zajištěním a sociálním postavením. Na Černokosteleckém panství se jednalo např. o purkrabího a následně hejtmana panství Martina Františka Anderličku († 1706), který se oženil s Alžbětou Gerstorfovou z Gerstorfu, vdovou po rytíři Rudolfu Měnickém z Červeněvsí, s níž zase naopak on vyženil upadající hamfestní dvůr v Limuzích na sousedním Škvoreckém panství.^[97]

Vojenská služba

Obecně známá je také skutečnost, že část zchudlých českých nižších šlechticů hledala svou obživu v armádě. Zvláště za třicetileté války, kdy na jedné straně mnozí odcházeli do emigrace, byli jim zabavovány či vypalovány statky, se na druhé straně se jako víceméně nemajetní mohli uplatnit v armádě. I v tomto případě docházelo k úbytku českých nobilitantů, neboť mnozí z nich byli ve válce zabiti či se jakožto vojáci neoženili a nezanechali dědice, a rod tak postupně vyhasínal.

Zajímavé je sledovat například další osudy potomků rytíře Adama Linharta z Najenperka, u kterých můžeme lépe pochopit postupný úbytek a úpadek chudší části příslušníků české šlechty po třicetileté válce^[98] – tři příslušníci vstoupili

---

[95] NA Praha, DZV, kn.č. 5, fol. J 3.

[96] A. SEDLÁČEK, *Rozvržení sbírek*, s. 5.

[97] SOA Praha, Vs Škvorec, kn. č. 328, fol. 98nn.

[98] 1. Jan Linhart z Najenperka zdědil po matce 5 tisíc kop grošů míšeňských a statek Čachovice, který prodal Adamovi z Valdštejna a následně působil jako hejtman na Vysokém Veselí. Zemřel roku 1635 a zanechal po sobě dceru Alžbětu, která se i s matkou roku 1640 odstěhovala neznámo a vdala se za jakéhosi vojáka.

2. Václav Linhart z Najenperka zdědil dvůr ve Struhách a koupil si dvůr v Bobnicích u Nymburka. Byl úkladně zavražděn roku 1634 saskými vojáky v městě Nymburce i se svými dcerami. Zanechal po sobě syna Jiříka, který následně vstoupil do vojenských služeb hraběte z Kolovrat. Později se tento Jiří usadil ve městě Kouřimi a vlastnil ještě zděděný dvůr Bobnice, který odkázal v závěti z 10. září 1649 synovi Václavovi.

3. Ladislav Linhart z Najenperka sloužil jako panský úředník u Diviše ze Žerotína na Nových Dvorech a zemřel roku 1618 bezdětný.

4. Adam Linhart z Najenperka se roku 1631 vrátil společně s dvěma bratry z kavalírské cesty (!), ovšem byl následně zatčen za dovoz zakázané literatury a byl mu exekvován zděděný dvůr ve Struhách. Proto se dal roku 1634 naverbovat do armády, ovšem v Polsku byl zajat nepřáteli, poz-

(po prodeji svých dvorů) do panských služeb jako úředníci, dva se odstěhovali do města a klesli na úroveň obyčejných měšťanů a tři ze šesti bratrů vstoupili do vojenských služeb (předpokládáme, že se právě kvůli této službě neoženili a nezpłodili potomky). Dva postihla exekuce majetku (za dovoz zakázané literatury a za nepřátelské chování při Saském vpádu), ale synu Adamovi byl později navrácen. Dá se tedy usuzovat, že hlavní příčinou úbytku nižších šlechticů po roce 1620 byly v první řadě neudržitelné hospodářské poměry následkem válečných škod a v menší míře odchod do emigrace (je zde ale třeba počítat i s pozdějšími návraty!) z náboženských důvodů.

Urbanizovaná nižší šlechta

Na několika místech výše jsme již narazili na fenomén urbanizace pauperizované šlechty. Již v jagellonském období mnozí vladykové sídlili ve městech, pobírajíce dávky ze svých venkovských statků.^[99] Zásadní problém vyvstává při rozhodování, zda jde o vladyky přestěhované z tvrze či dvora do města, anebo o měšťany získavší erb a titul. Proto by bylo velmi zavádějící sledovat procentuální poměr nižších šlechticů žijících ve městech jen na základě soupisů nově přijatých měšťanů, neboť tímto způsobem by dotyčný vladyka po přijetí městského práva ztratil příslušnost k rytířskému stavu a „degradoval“ by do stavu městského, jinými slovy ze šlechtice na erbovního měšťana. Daleko výhodnější pro něj tedy bylo přestěhovat se do města a žít zde z příjmů z venkovských statků (například v Kostelci n.Č.l. takto Václav Razický z Vchynic^[100] či Václav Magrle ze Sobíšku,^[101]

---

ději propuštěn a vstoupil do pluku pana z Kerberku. K roku 1648 *při městě Kouřimě se zdržuje, dosti těžce chleba svou prací dobývá*. Později restituoval zpět matčin dvůr v Chrástu. 23. dubna 1641 se zasnoubil v Žitavě s Barborou, dcerou Bořka Dohalského z Dohalic. Po prodeji chrátského dvora se uchýlil na svůj zbylý statek v nedaleké Třebovli (o 468 strýších, tj. asi 135 ha), kde roku 1664 zemřel a byl pohřben v místním kostele sv. Bartoloměje. Třebovelský dvůr byl následně pro veliké dluhy prodán ve veřejné dražbě hraběti z Talmberka, který ho připojil k panství Komorní Hrádek.

5. Václav Vilém Linhart z Najenperka odešel po zatčení bratra Adama do exilu, *semo tam byl a neměl vyživení své* (roku 1630 přebýval v Leidenu v Nizozemí). Z existenčních důvodů také vstoupil do armády k rytmistru Václavu Dohalskému, při dobývání pevnosti Zigenhain v Německu (v Porýní) byl zajat a dlouho vězněn. Po dlouholetém věznění byl propuštěn a ke konci života bojoval na Moravě s Chorvaty. Ke konci života se také odstěhoval na zděděný dvůr v Třebovli (okr. Kolín) s 98 ha polí, který ale roku 1662 prodal majitelům panství Komorní Hrádek.

6. Karel Linhart z Najenperka, benjamínek, odešel po zatčení bratra Adama také do Polska a pak do Brém, kde spadl nešťastně z jakési lávky a utopil se. Zemřel bezdětný.

NA Praha, SM, sign. L 26/17; Historický ústav AV ČR, Pozůstalost Augusta Sedáčka, Linhart.

[99] J. MACEK, *Jagellonský věk*, s. 58.

[100] SOA Praha, Vs Kostelec nad Černými lesy, gruntovní kniha (1558–1572), i.č. 3142, fol. 27.

[101] SOA Praha, Vs Kostelec nad Černými lesy, gruntovní kniha (1558–1572), i.č. 3142, fol. 24.

v nedaleké Kouřimi Vilém Pelíšek z Jilmanic nebo vladykové z Bezdědic, v Českém Brodě Vilém Blanický z Blanice^[102] nebo Anna Vrbíková z Tismic, vdova po majiteli sousední vsi Tismic). Zároveň je možné konstatovat, že kdokoliv chtěl vést ve městě živnost, musel městské právo přijmout, čímž se do značné míry rozdíl mezi vladykou a erbovním měšťanem vyjasňuje. V realitě každodenního života však byly sociální a kulturní hranice mezi těmito světy „rozmazané“ a v tomto období se tato nezřetelnost a vzájemná prostupnost obou společenských sfér ještě zvyšovala. Chudé šlechtičny se vdávaly za bohatší měšťany, ačkoliv tím ztrácely své šlechtictví – např. Anna Ježovská z Lub s Jiříkem, synem konváře Jana Klatovského, či Alžběta Gerstorfová z Gerstorfu, která se provdala za hejtmana Černokosteleckého panství Martina Františka Anderličku († 1706).^[103]

Po celý raný novověk šlo zřejmě o častý jev. V polovině 19. století se František Norbert Vlasák pokusil nalézt v Čechách žijící „nižší“ šlechtické rodiny, které se postupně szily s městským prostředím natolik, že naprosto rezignovaly na používání šlechtického titulu i predikátu, a zjistil na padesát žijících takovýchto rodin jen v Čechách. Řada z nich přežila takto po celý novověk.^[104]

Na Černokostecku a Českobrodsku byli takovým případem např. Václav Blanický z Blanice, vlastník tvrze a vsi Hříby a Cerhýnky, jenž ovšem sídlil přímo v Českém Brodě,^[105] nikoliv na tvrzi ve Hříbech, stejně jako Abraham Pampa z Vickovic, majitele svobodného dvora v Bohumili na Černokostecku, který patřil mezi bohatší rytíře, a i přesto trvale sídlil v Kutné Hoře v domě na Čechovském

---

[102] Děd Viléma Blanického – posledního člena rodu, se od roku 1526 připomíná jako českobrodský měšťan. V letech 1527, 1533, 1534 a 1535 působil v Českém Brodě ve funkci purkmistra. V nedalekých Kounicích vlastnil poplužní dvůr a dokonce několik poddanských usedlostí, které ale roku 1541 prodal za 600 kop grošů českých Jiřímu Vachtlovi z Pantenova. Kromě toho ale vlastnil i ves Hříby na Černokostecku. S manželkou Dorotou měl jediného syna Václava a dcery Kateřinu a Mariánu. Václav Blanický z Blanice ovšem sídlil přímo v Českém Brodě, nikoliv na tvrzi ve Hříbech a jedná se tedy o dalšího příslušníka urbanizované nižší šlechty. SOkA Kolín, AM Český Brod, sign. III/1 et III/2, passim.

[103] SOA Praha, Vs Škvorec, kn. č. 328, fol. 98nn.

[104] Milan M. BUBEN, *Almanach českých šlechtických a rytířských rodů 2005*. Brandýs nad Labem 2004; K. VAVŘÍNEK, *Almanach českých*; F. VLASÁK, *Staročeská šlechta*, s. 118. Borečtí z Železna, Bořičtí z Hostovic, Bošínští z Božejovic, Dvorskí z Rupersdorfu, Fouknarové z Fonkenštejna, Halašové z Radimovic, Hamerníci z Inthalu, Hamzové ze Zabědovic, Hášové z Újezda, Hlaváčové z Vojenic, Hlavšové z Liboslavi, Hoferové z Lobenštejna, Hotovci z Husenice, Ježovští z Lub, Kábové z Rybňan, Kamarytí z Rovin, Koučové z Kouče, Kobrové z Kobersberka, Klocové ze Starého Domu, Klusákové z Kostelce, Korandové ze Sabínova, Kropáčové z Krymlova, Kučerové z Trnkova, Malí z Tulechova, Maternové z Květnice, Naxerové z Rovného, Parysové z Reinswaldu, Pichlové z Pichlberka, Pikartové z Grünthalu, Podhradští z Vlčí Hory, Pštrosové z Mirotína, Prachenští z Flisenbachu, Skaličtí ze Skalice, Strabohové ze Stuh, Stráničtí z Kopidlna, Trmalové z Toužic nebo Vesečtí z Vesce.

[105] Vide: Josef EMLER, (ed.), *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum II*. Praeae 1872, s. 393.

předměstí.^[106] Podobně zeman Přemysl z Jilmanic, který po roce 1508 vstoupil do panských služeb mocnějšího souseda Michala Slavaty z Chlumu, později koupil dům v královském městě Českém Brodě, kde se roku 1531 stal konšelem (!) a následně i primasem.^[107] Bezpochyby zde hrála roli jednak prestiž, jaké se jí v královských městech dostávalo (a které by se na venkově nejspíš v takové míře nedočkali) a ve druhém případě možná i přerod stavovského vědomí k měšťanstvu.

V Kutné Hoře na počátku 18. století dožívaly „černokostelecké“ rody rytířů Roznhajmů z Janovic,^[108] Rašínů z Rýzmburka a Mírků ze Solopysk, v Českém Brodě Měnických z Červeněvsí,^[109] které v průběhu 17. století odprodaly své venkovské statky a naprosto se sžily s urbánním prostředím. Například po konfiskaci už tak drobného majetku rodině Mírků vypadala situace následovně – dcerám Jana Zikmunda bylo ponecháno 9024 kop grošů míšeňských, které však byly vyplaceny až roku 1683.^[110] Poněvadž jim následkem konfiskace nezůstal žádný statek ani dvůr, odstěhovali se jeho potomci do Kutné Hory, kde se zcela sžili s městským prostředím a po několik dalších generací patřili do místního patriciátu. Ještě velmi dlouho, ačkoliv takřka nemajetní, se ženili či vdávaly za urozené osoby. Poslední dvě generace svého životního partnera nacházely v městském, a dcery posledního Mírka dokonce selském prostředí.^[111] Rod vymřel po meči na počátku 50. let 18. století. Ačkoliv se v tomto článku zabývám nižší šlechtou, dovolím si na závěr tohoto bloku i jeden případ z panského stavu – extrémem jsou zde Tunklové z Brnička, kteří se na konci 18. století živili na Černokosteleckém panství ve vsích Nučice a Konojedy jako kováři (!)^[112] – výmluvnější odraz postupné pauperizace této šlechty (již jen podle jména) netřeba hledat.

---

[106] Roland NOHEL, *Kutnohorské erbovní rody*. Kutná Hora 1998, s. 46.

[107] Jozef MIŠKOVSKÝ, *Šlechtické rodiny na Českokobrodsku*. In *Naše hlasy* č. 24 roč. 1900, Český Brod 1900; SOKA Kolín, AM Český Brod, sign. II/3.

[108] Jan František Roznhajm z Janovic se tady usadil po prodeji své části vsi Přistoupim. Zemřel 10. listopadu 1723 v Kutné Hoře a jeho manželka Alžběta Ludmila Roznhajmová ze Sloupna jej následovala 29. prosince 1725.

[109] Rudolf Felix Měnický z Červeněvsí a jeho synové. Rudolf Felix byl potomkem staré české vladycké rodiny, která ovšem zcela zchudla a postupně splynula s městským prostředím. On sám původně vlastnil malý statek Nejeřín (okr. Havlíčkův Brod) o jedné vsi (s devíti usedlostmi) a jedním mlýně v celkové hodnotě 6800 zl., který ale roku 1692 prodal (NA Praha, DZV, kn.č. 407, fol. K16). Tamní „šlechtické sídlo“ se nijak nelišilo od průměrného selského statku. Tvrz byla ve skutečnosti roubená chalupa natřená vápnem se střechem krytou šindelem a došky. Následně se přestěhoval do Kutné Hory a nakonec do Českého Brodu, kde získal dům čp. 25 na náměstí (Miloš DVORÁK – Ladislav DVORÁK, *Historická topografie města Českého Brodu (VI)*. In *Archivní prameny Kolínska* 1998, Kolín 1999, s. 5.

[110] T. BÍLEK, *Dějiny konfiskací*, s. 373.

[111] Kateřina Voršila si vzala Jana Hájka, Anna Marie Františka Svobodu a Veronika Václava Čežíka.

[112] Pavel Klaudius Tunkl z Brnička († 1714) byl posledním, který se oženil podle svého stavu

Obdobně se odvíjely osudy dalších nižších šlechticů po ztrátě jejich pozemkového majetku i ve sledovaných lokalitách Hradeckého kraje.^[113]

Hospodářská situace drobné nižší šlechty

Nejčastější příčinu zanikání malých rytířských statků ve 2. polovině 16. století nacházím v ekonomické konkurenci velkých šlechtických dominií (či dokonce jejich komplexů), často za absence vlastních režijních podniků, dále v zadlužení a v drobení majetku v rámci dědického řízení.^[114] Toto bylo věcí obvyklou už ve staletích předcházejících. Docházelo k němu i po celé 16. století. Nutno ale podotknout, že v drtivé většině utrpěly drobné statky zásadní (zničující) škody způsobené táhnoucím vojskem během třicetileté války. Pro představu, jak mohlo vypadat ekonomické fungování statků či dvorů nejdrobnějšího rytířstva v Čechách v raném novověku, uvedu některé příklady. Do roku 1732(1739) na Černokostecku postupně zanikly všechny rytířské dvory a statečky a všechny stejným způsobem – postupně je arondovalo Černokostecké panství, které v polovině 18. století čítalo již přes 80 obcí. Území Černokostecka tak plně splňuje předpoklad, že v oblastech s velkými a koncentrovanými panskými velkostatky jsou drobné rytířské statky silně omezeny ve svém rozvoji a často odsouzeny k živoření a zániku.

Poznání problematiky hospodaření drobných šlechtických statků a svobodných či hamfestních dvorů je zásadní pro poznání procesu pauperizace a zanikání drobných rytířských statků. Pro oblast Černokostecka bylo možno na doposud nevyužitém archívním materiálu sledovat hospodaření a rozsah celkem čtyř malých statků (Komorce, Syneč), resp. hamfestních dvorů (Bylany, Chrást).^[115]

---

se šlechtičnou. Pavlův třetí syn Maxmilián Jan (1702–1746) nejprve působil jako polesný na Dobříšsku, odtud se přestěhoval a stal se polesným na Černokosteckém panství, kde si zakoupil grunt v Nučicích a zemřel zde. Měl sedm dětí. Jeho druhý syn Ludvík Jan (1739–1785) se po otcově smrti stal kovářem v Nučicích a později v Konojedech. Byl dvakrát ženat – záznam o jeho prvním sňatku s Annou Medkovou v Českém Brodě roku 1764 je zároveň posledním matričním záznamem, kde se příslušník této větve rodu uvádí jako svobodný pán (baron). Jeho syn Jan se narodil už „bez titulu“ v Konojedech 13. 12. 1768. Po smrti otce se stal také kovářem v Konojedech, kde se roku 1791 oženil s Annou Moravcovou. Janovi právnuci Karel a Rudolf Albert ze Starého Hrozenkova podali 10. srpna 1904 žádost Šlechtickému odboru tehdejšího předlitavského Ministerstva vnitra o znovupřiznání šlechtického stavu svobodných pánů (baronů) a císař František Josef I. jim i jejich potomkům svým rozhodnutím opravdu panský stav obnovil. SOA Praha, Vs Kostelec nad Černými lesy, emfyteutní gruntovní kniha (1744–1801), inv. č. 3318, fol. 26; NA Praha, Šlechtický archiv, Tunkl z Brníčka, kt. 36.

[113] E. ČÁNOVÁ, *Zanikání*, s. 136–138.

[114] V. J. MRVÍK, *Nižší šlechta*, především s. 232–256.

[115] V. J. MRVÍK, *Nižší šlechta*, s. 232–256.

Pro Čechy existuje doposud jen několik prací zpracovávající do hloubky tuto problematiku^[116]. Je to dáno tím, že se písemné pozůstalosti drobných statků nezachovaly i pro svou pracnost. Proto je zajímavé zjistit, jaké výsledky dosahoval statek bez robotní práce. Shrnu-li závěry z rozboru hospodaření výše uvedených statků, vyplývá z nich několik zajímavých poznatků o hospodářské situaci nejchudší nižší šlechty v raném novověku (nejen na Černokostecku:

1. Až na výjimky vladkové a rytíři nevlastnili rozlehlá panství a málokdy disponovali většími peněžními sumami nutnými k zakládání různých hospodářských provozů. Velkou většinu statků nižší šlechty tvořil pouze jeden hospodářský dvůr, někdy i s malým pivovarem (Komorce). Nižší šlechtic měl jen malý počet poddaných. Pivo (někdy i cizopanské jako v případě hamfestního dvora v Bylanech) čepoval v krčmě, která mohla být součástí vlastního hospodářského dvora (u všech zkoumaných statků, Komorce a Syneč i několik hospod). Jen zřídka se nižší šlechta pokoušela zakládat rybníky (Syneč), či malé „domácí“ pivovary (Komorce, Přistoupim); zato mlýny a ovčiny se staly nedílnou součástí hospodářství nižší šlechty.^[117]

2. Drobný statek mohl existovat i ve stínu rozsáhlého velkostatku, ale za značného snížení životní úrovně svých majitelů a za poměrů, při nichž nezbývalo peněz ani prostoru na vyšší zájmy či na rozsáhlejší osobnější reprezentaci. Dostatečné údaje o zadluženosti šlechtice jsou doloženy jen u případě Chrástu a Bylan, nicméně se domnívám, že nejvíce ekonomicky ničila drobné statky povinnost vyplácet své příbuzné z jejich mnohdy nadhodnocených dědických podílů a především z enormních částek, odkazovaných šlechtici v závětích – na příklad Kateřina Zuzana Šofmanová z Ještětic, majitelka hamfestního dvora v Bylanech (okr. Kolín), která při příjmech svého majetku kolem 1000 zlatých ročně, ale poměrně značně zadluženého částkou 3500 zlatých s 6 % úrokem, tj. 210 zlatých)^[118]

---

[116] Naposledy se tomuto tématu na příkladu jednoho rodu velmi zevrubně věnovala: Veronika BEZDĚKOVÁ, *Chlumčanští z Přestavlk do počátku 18. století*. Rigorózní práce FF UK, Praha 2006, zvláště str. 131–331. Ze starších, nicméně velmi aktuálních prací: Gustav HOFMANN, *Příspěvek k poznání hospodaření na drobném feudálním majetku v polovině 18. století*. In Sborník historický 10, Praha 1962; Rudolf ANDĚL, *Hospodářská situace drobných šlechtických statků na česko-lužickém pomezí v XVII. století*. In Sborník pedagogické fakulty v Ústí nad Labem, řada dějepisná, roč. 1971; Emanuel JANOUŠEK, *Nové příspěvky ke studiu feudálního velkostatku v 16. století*. In Sborník ČSAZV, roč. 2, 1957, s. 95–126, omezeně i Josef PETRÁŇ (Josef PETRÁŇ, *Zemědělská výroba*). Janoušek ovšem mylně předpokládá, že i sebemenší statek měl k dispozici robotní práci a ostatní druhy feudální renty, Bylany a Chrást toto tvrzení vyvracejí. Velmi přínosnou prací je Eliška ANTOŠOVÁ–ČÁNOVÁ, *Zanikání drobných statků na Hradecku*. In Práce Krajského muzea v Hradci Králové 1959, s. 115–149, která zkoumá i příčiny zániku jednotlivých drobných šlechtických statků. Jiří ZÁLOHA, *Statky Chlum, Chlumeček a Koroseky za Častolárů z Dlouhé Vsi*. In Jihočeský sborník historický (dále JSH) 58, 1989, s. 1–9.

[117] Ke stejnému závěru dochází i V. BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému*.

[118] Navíc mezi roky 1718 a 1727 vzrostly zdejší dluhy na 4175 zl. 27 kr. 3 denáry (roční úrok

odkázala ve své závěti mnoha osobám a církevním institucím dohromady jen na hotovosti obrovskou částku 14.200 zlatých (!).^[119] a jistě nebyla ve své době výjimkou.

Nedaleko Bylan se nacházel svobodný dvůr Chrást (k.ú. Přistoupim), zcela zpustošený za třicetileté války, jehož ideální čistý roční zisk jsem na základě dochovaných pramenů^[120] vypočetl na 309 zl. Bezpochyby nebyl jeho roční výdělek konstantní, ale značně kolísal v závislosti na úrodě a momentální poptávce na trhu (např. dvůr v Čisovicích takto vykazoval v polovině 18. století výnos v rozmezí 3,2–24,7 %).^[121] Nyní ovšem do tohoto ekonomického stavu promítněme jeho zadlužení. V roce 1683 musel majitel dvora platit jen na ročních úrocích 186 zl. (!), a pokud by měl nějaký rok zaplatit i předpokládaných 25 % hrubého příjmu jakožto daňové zatížení, nějakých 205 zlatých, ocitl se jeho majitel okamžitě v záporných číslech. Navíc po roce 1664 musel jeho majitel Ubald Kisler vyplatit dědické podíly svých příbuzných ve výši 2750 zlatých,^[122] které se sice neúročily, nicméně představovaly vzhledem k předpokládaným výnosům dvora horentní částku. Ve světle těchto neúprosných čísel je až s podivem, že se dvůr dokázal udržet po roce 1664 tak dlouho (do roku 1683). Oba dva rytířské dvory – v Bylanech i Chrástu – nakonec koupil kníže Lichtenštejn a připojil je k Černokosteckému panství.

3. Samostatné šlechtické dvory (svobodné i hamfestní) se musely obejít zcela bez robot, neboť až na výjimky neměly své vlastní poddané (v chalupách k nim patřícím bydleli často pouze podruzi, poddaní sousedním panstvím). Jediným zdrojem pracovních sil tak byli námezdní dělníci. Náklady na stárou čeleď i na nádeníky byly relativně vysoké.

Pro proniknutí do vlastního hospodaření podniků nižší šlechty v drtivé většině brání nedostatek pramenů, musíme tedy vycházet z analogií. Pro srovnání lze vzpomenout např. závěry bádání J. Záloly o fungování hospodářských dvorů pánů z Rožmberka na počátku 17. století. Zjistil, že např. ve dvoře Kuklov velikostí srovnatelným s výše uvedeným v Chrástu, bylo v době žní roku 1608 odpracováno 750 robotních dní a roku 1609 dokonce 900; ve dvoře zv. Červený (velikostně bližším bylanskému) se dokonce odpracovalo 2400–2800 robotních dní. Kromě toho byli ale ještě najímáni nádeníci, kterým se platilo 5 gr. míšeňských deně (sekáč trávy a obilí) a 4 groše míšeňské (přesypání obilí).^[123] Skutečná čísla

---

250 zlatých). SOA Praha, Vs Kostelec n. Č. l., i. č. 3189, fol. 450–461 p. v.

[119] NA Praha, Úřad desk zemských – listiny, Testamenty, i. č. 2030.

[120] HALW, Herrschaften, kt. 684.

[121] Gustav HOFMANN, *Příspěvek k poznání hospodaření na drobném feudálním majetku v polovině 18. století*. In Sborník historický 10, Praha 1962, s. 218.

[122] NA Praha, DD, kn.č. 65, fol. 110 p.v.–112.

[123] Jiří ZÁLOHA, *Mzdy pracovních sil v panských dvorech na Českokrumlovsku počátkem 17. století*. In JSH 36, České Budějovice 1967, s. 190–194.

mohou vypadat až neuvěřitelně, ale například v žirovnickém dvoře na panství pánů z Hradce bylo během roku 1599 čtrnáct až šestnáct stálých zaměstnanců (mnoho čeledi bylo u koní, neboť všechny potahy byly ve vlastní režii statku – po třicetileté válce věc abnormální – ovšem kromě těchto stálých zaměstnanců byli přibíráni výpomocní dělníci, hlavně ke sklizni a k výmlatu). Jejich počet byl v různých letech různý, jak to potřeba vyžadovala, ovšem vždy obrovský – tak roku 1599 u téhož žirovnického dvora pracovalo nádeníků: 245 sekáčů otav, 355 hrabačů, 143 sekáči pšenice a 123 vazači,^[124] tj. 866 námezdních sil, tj. asi 58 nádeníků na jednoho stálého zaměstnance! a právě šlechtici bez vlastních robotníků logicky museli na výše uvedené robotní dny najmout nádeníky. Pokud vezmeme v potaz regionální hodnoty, roku 1677 platila lichtenštejnská vrchnostenská správa Černokosteleckého panství nádeníkům za den práce za krátký den 4 kr., za dlouhý den 5 kr. (ve žních 10 kr.) a dalších 7 kr. na stravu.^[125] Jestliže by tedy majitelé hamfestního dvora v Bylanech chtěli zaplatit výše uváděných 2400 robotních dní ročně (bohužel musíme nechat stranou skutečnou efektivitu pracovníka za jeden robotní a jeden placený den), které by měli šlechtici z robotního velkostatku k dispozici, zaplatili by roku 1677 i se stravou ideálně kolem 500 zlatých, a to byl pochopitelně v hospodaření jednoho drobného statečku zásadní hendikep.

Jedná se samozřejmě pouze o hrubé odhady, které mají ukázat řádové hodnoty. Ukazují, jak znevýhodněná byla část nižší šlechty při absenci vlastních robotníků, neboť tak ročně vydala řádově až několik set kop grošů míšeňských na práci, kterou na jiných panstvích odpracovali robotníci. E. Maur např. prokázal úspory vzniklé přechodem na robotní velkostatek na Pardubickém panství, kde roční náklady na dvory poklesly ze 4296 zl. v letech 1671–73 na 3542 zl. v letech 1674–1678, tj. o 18 %.^[126]

Že se nejedná o umělý moderní konstrukt, dosvědčují dobová slova rytíře Mikuláše Dačického z Heslova z roku 1600 o drobném rytířském zboží v Kouřimském kraji, tvořeném pouze tvrzí, dvorem a třemi poddanskými usedlostmi: „*Václav Šatný z Olivetu od Hor Kutných koupil sobě statek pozemský Hradenín řeč. v kraji kouřimském, [za 4500 kop gr. míš., pozn. autora]... slepě do toho byl lezl, nechtě poslechnouti mne a jiných. Brzo se potom – utrpěv tou koupí škodu – zase prodal panu Zárubovi z Hustřířan, nebo ten statek toliko na samých rolích bez lidí poddaných, což těžko hospodařiti.*“^[127]

4. Svobodné a hamfestní dvory v rukách nižší šlechty byly oproti hospodářským dvorům na dominiích v rukách bohatších šlechticů v pobělohorském období kvůli

[124] Jindřich SMÍŠEK, *Dvorská čeleď na statcích hradeckých koncem 16. věku*. In JSH XXIV (1955), č. 2, s. 52 a č. 3, s. 93.

[125] SOA Praha, Vs Kostelec n. Čer. lesy, inv. č. 3138, fol. 777–803.

[126] E. MAUR, *Český komorní*, s. 80.

[127] Antonín REZEK (ed.), *Paměti Mikuláše Dačického z Heslova*. Praha 1880, s. 78.

absenci vlastních poddaných ekonomicky znevýhodněny ještě v jednom ohledu, konkrétně v nutnosti vydržování si vlastních tažných zvířat do povozů. Jak doložili E. Maur na příkladu komorních panství,^[128] J. Čechura u Smiřických^[129] nebo J. Pekař na příkladu Kostecka,^[130] byla zde všeobecně rozšířená tendence přenášet potřebu chovu tažného dobytka ze strany dominikálního hospodaření na bedra konkrétních robotníků s povinnostmi potažní roboty. Konkrétně na panství Kost probíhalo toto snižování počtu potahů v panských dvorech na úkor rustikálu po celou druhou polovinu 17. století a k roku 1721 již bylo toto břímě přeneseno zcela na poddanské statky. Jen pro srovnání s realitou na Černokostecku – u zmiňovaného hamfestního dvora v Bylanech (103 ha polí) se v roce 1654 chovalo pět vlastních potahů, ve svobodném dvoře (43 ha polí) rytíře Roznhajma v sousední Přistoupimi stejný počet.^[131]

5. Mé poznatky vycházejí pouze ze situace nejnižší šlechty. Domnívám se, že majetková elita rytířského stavu a vyšší šlechta byla skutečně v 17. století nejničivěji postižena konfiskacemi, nicméně toto téma není předmětem této studie.^[132]

Hospodářskou situaci nejdrobnější nižší šlechty v Čechách plně pochopíme, srovnáme-li výnosy jednotlivých drobných statků (zde konkrétně analyzovaných^[133] hamfestních dvorů Chrástu a Bylan, které vynášely přibližně 300–500 kop grošů míšeňských ročně) s ročním příjmem hejtmána Černokosteckého panství Viléma Odkolka z Újezdce v letech 1642–1650.^[134] Jen na hotových penězích získal každoročně 600 kop gr. míšeňských platu a k tomu navíc ještě dalších 1377 kop 38 gr. z blíže neuvedených zdrojů, celkem tedy takřka 6200 (!) kop grošů míšeňských. K tomu navíc viktualie jako pšenice (ročně 6 korců 2 věrtele a za osm let navíc další 54 korce), žito, hrách, oves, jáhly, kroupy, víno (ročně 12 věder a do roku 1650 navíc ještě 12 věder), pivo (celkem 528 sudů), slepice (do roku 1650 celkem 1455 ks), vejce (celkem 19200 vajec), sádlo, svíčky, sůl, ryby (celkem 7709 ks kaprů a štik a další 73 vedra drobných rybek), husy, ale například i sušená jablka, hrušky či sušenou řepu. V letech 1642–1650 měl hejtman příjem minimálně stejný či spíše vyšší, než majitelé místních statečků a k tomu zaměstnávala hejtmanova rodina i čtyři služky. Navíc byl jeho příjem automaticky čistým příjmem, bez závislosti na momentální úrodě či jiných nepředvídaných událostech.

---

[128] E. MAUR, *Český komorní*.

[129] J. ČECHURA, *Dominium Smiřických*, s. 512.

[130] Josef PEKAŘ, *Knihy o Kosti*, Praha 1998, s. 283.

[131] M. HAASOVÁ–JELÍNKOVÁ, *Berní rula*, s. 120–150.

[132] K tomuto Josef POLIŠENSKÝ – Frederick SNIDER, *Změny ve složení české šlechty v 16. a 17. století*. ČsČH 20, Praha 1972, s. 512–527, kde i další literatura.

[133] Podrobné údaje a výpočty V. J. MRVÍK, *Nižší šlechta*, především s. 232–256.

[134] HALW, *Herrschaften*, kt. 705.

Pochopitelně se jednalo o hejtmana, čili špičku vrchnostenského správního aparátu, nicméně i další nejvyšší úředníci měli platy přibližně třetinové a pochopitelně i další „vedlejší“ zisky a akcidencie.

Kromě těchto pevně stanovených i neformálních složek platu měli navíc panští úředníci na Černokostecku ve druhé polovině 17. století další možnost k obohacení ve formě osvojení opuštěných panských gruntů pro své hospodaření. Konkrétně hejtman Leopold Laiter z Tannenberka (ve funkci 1667–†1685) ujal čtyřlánový, tj. asi 61 hektarový, opuštěný statek po Magdaléně Fajouzce ve vsi Lstiboř,^[135] hejtman Laiter byl zproštěn i povinné roboty z tohoto statku. Kromě toho pak (formálně přes svou manželku Barboru) provozoval v Kostelci nad Černými lesy na náměstí vyhlášený hostinec.^[136] Ve vsi Limuzy na sousedním lichtenštejnském panství pak tentýž Leopold Laiter koupil rozsáhlý hamfestní dvůr se dvěma podružskými chalupami a půdou o rozloze 97 ha, celý komplex byl opět osvobozen od všech robot a povinností k panství.^[137] Ve Lstiboři ve stejné době vlastnil statek a provozoval výsadní krčmu purkrabí panství Václav Ladislav Liška,^[138] přičemž byl za mírný roční poplatek také osvobozen od robotních povinností.

Je proto pochopitelné, proč se většina zchudlých českých šlechticů snažila pevně uchytit jakožto úředníci na některém dominiu.

Politické následky mizení nižší šlechty

V závislosti na tak nízkém počtu příslušníků rytířstva v některých krajích musí ihned vyvstat otázka, jak se tato skutečnost promítla do fungování krajských a zemských úřadů a organizací, kde byla některá místa přímo vyhrazena příslušníkům tohoto stavu – mám především na mysli krajské hejtmany (viz například Chrudimsko, kde byl roku 1757 jediný statek, který navíc držela žena). I když se mi nepodařilo nalézt v dobových pramenech přímou reflexi tohoto problému, ze způsobu renovace krajských úřadů v 17. a 18. století tento jev jasně vysvítá. Nedostatek vhodných kandidátů do úřadu krajského hejtmana nastal už na počátku 18. století.^[139] Do velmi postižených krajů Kouřimského a především Chrudimského tak byli dosazováni hejtmani ze sousedního Čáslavska. Ovšem už před tím, roku 1685, proběhl na popud českého místodržitelství soupis

---

[135] SOA Praha, Vs Kostelec n. Čer. lesy, Zlatý urbář, i. č. 3138, fol. 517.

[136] K tomu podrobně: Vladimír Jakub MRVÍK, *Dějiny Černokosteckých domů. Historická topografie města Kostelce nad Černými lesy*. Kostelec nad Černými lesy 2011, s. 99.

[137] SOA Praha, Vs Škvorec, kn. č. 328, fol. 98.

[138] Purkrabím Černokosteckého panství v letech 1662–1673. Zároveň v této době vlastnil rozsáhlý hospodářský dvůr v Dobrém Poli na téžže panství. Zemřel 5. 12. 1673 na plicní chorobu.

[139] Aby stát alespoň částečně přilákal kandidáty na tento post, začal být úřad hejtmana od 40. let 17. století i honorován částkou 300–400 zlatých ročně a navíc bylo od roku 1646 vždy největší panství krajského hejtmana zbaveno povinností všech válečných břemen!

vhodných šlechtických kandidátů na post krajského hejtmana za rytířstvo. Ukázaly se nejen značné regionální rozdíly (např. v Bechyňsku bylo 46 plně vyhovujících osob, v Rakovnicku naopak jen 7), ale především i výše popsané problémy, kdy v Chrudimsku a Hradecku byly uváděny i nemajetné osoby žijící nejen ve městě (v Chrudimsku 3, v Hradecku 2), ale i na poddanských gruntech! (v Hradecku 2) a později se skutečně v některých krajích stávali hejtmany i šlechtici vlastníci pouze městské domy – namátkou roku 1731 se stal chrudimským hejtmánem Bernardin Vražda z Kunvaldu žijící v městě Chrudimi, zcela nemajetný, či roku 1717 Leopold Šmid ze Šmidu na svobodném dvoře v Chrudimi.^[140] Také se výrazně prodloužilo funkční období z jednoho roku podle Obnoveného zřízení zemského (A39) na 5 let za vlády Leopolda I.^[141] Po třicetileté válce se také stalo běžným opakované jmenování týchž osob do úřadu hejtmana (například Leopold I. ani nevyhověl žádosti krajského hejtmana z roku 1692, aby po deseti letech úřadování nebyl do funkce znovu jmenován).^[142] Od počátku vlády Marie Terezie (od roku 1743) začala praxe dosazování krajských hejtmánů do jiného kraje, než byli usedlí. B. Rieger si to vysvětluje snahou panovnice, aby zabránila protežování statků hejtmana, já však vidím příčinu i v chronickém nedostatku vhodných kandidátů.

Závěr

Na základě závěrů získaných rozbořením situace v Kouřimském kraji a komparací s celozemskými počty lze zkonstatovat, že v českém prostředí existovala kontinuita ve vývoji šlechty po celé období let 1500–1730, vývoj po roce 1620 v zásadních tendencích plně navazoval na předbělohorskou dobu, byť mohutně posílen. Pro onu chudší a větší část drobných statků nebyly v zásadě plně likvidační ani tak konfiskace majetku ve 20. letech 17. století, jako běsnění třicetileté války se všemi svými atributy, které povětšinou způsobily likvidační hospodářský úpadek nejdrobnějších statků. Tím samozřejmě nechci nijak podceňovat ani vyvracet obrovské následky, které za sebou zanechaly konfiskace majetku v letech 1621–1631. Podle údajů Petra Čorneje^[143] ve středních Čechách zmizelo konfiskacemi přímo 23 % statků, čili přibližně každý čtvrtý, což je poměrně dost. Pochopitelně vedle nich zde bylo značné množství jedinců, kteří byli finančně pokutováni a nakolik je tato finanční zátěž ochromila či omezila dnes už nelze zjistit. Vývojové trendy

---

[140] NA Praha, SM, sign. K 26/1/V.

[141] Bohuslav RIEGER, *Zřízení krajské v Čechách I.*, historický vývoj do r. 1740, Praha 1894, s. 236.

[142] B. RIEGER, *Zřízení krajské*, s. 233–234.

[143] P. ČORNEJ, *Proměny rytířského stavu*, s. 132.

jsou totiž v Čechách obdobné jako v rakouském prostředí, a to i přes skutečnost, že v Rakousku neproběhly po roce 1620 výraznější konfiskace.^[144]

Zajímavým a pro pobělohorskou nižší šlechtu dost zásadním jevem zdánlivého „mizení“ bohatých rytířů a rytířských statků bylo povyšování bohatých rytířů do vyššího šlechtického stavu. Tím pochopitelně české rytířstvo ztrácelo své majetkové i politické elity, a to v řádech desítek rodin v 17. a 18. století – vždyť tak významné české rody jako např. hrabata z Bünau, Dobřenští, Dohalští, Chotkové, Michnové z Vacínova, Nosticové, Schaffgotschové, Vratislavové z Mitrovic či dokonce čeští Harrachové byli před rokem 1620 pouhými rytíři či jen vladyky.

Summary

The phenomenon of long-time pauperization and “disappearance” of lower nobility was in the Early Modern Era a marked phenomenon in the lands of the Bohemian Crown as well as in neighboring lands of Central Europe. The lower nobility experiences a marked decrease of the standard of living. Thousands of lower noblemen headed for the cities or the service for higher nobility. The present study aims to explain and analyze what were the causes of these phenomena, and of the specific development in the Early Modern Bohemia, on the basis of microhistorical study. It was decided to choose, as objects of the study, the representatives of lower nobility in the historical region of Černý Kostelec between the years 1500–1750.

Already during the reign of the Jagiellonians many squires lived in the cities, receiving benefits from their estates. The pauperization of nobility can be perceived as an outcome of the social and economic reality of the 16th and 17th century. On the basis of all the data to the estates of the lower nobility in the region of Kostelec nad Černými lesy, there have been since the year 1500 to 1727 (or rather 1739), when the last squire estate disappeared, altogether 24 estates, yards, homesteads and houses in possession of members of the lower nobility out of, altogether, 48 noble families. Of this number there were 10 estates belonging to subjects, that is, almost 42%! I am convinced that this number was not high, in comparison with other regions, and was a partial response to the question concerning the destinies of the members of lower nobility after the loss of their free landed estates. The landed estates did not disappear physically, but surely disappeared from the land registry (the “Land Tables”).

On the basis of the results of the analysis of the situation in the region of Kouřim, compared with the numbers for the whole of Bohemia, can be stated that in the lands of the Bohemian Crown existed continuity as for the development of nobility throughout the whole period of the years 1500–1730, the development after

---

[144] H. M. SCOTT (ed.), *The European*, s. 117–119.

the year 1620 in general outline fully followed up with the previous period, even though more rapidly. For the poorest and the majority of poorer estates were not fatal the confiscations of property in the 1620s, but rather the frenzy of the Thirty-Year-War with all its attributes, that mostly caused their final economic decrease.

PŘÍLOHA Č. 1. VÝVOJ POČTU STATKŮ NIŽŠÍ ŠLECHTY PŘIPOJENÍM K JINÉMU PANSTVÍ PODLE CELOZEMSKÝCH KATASTRŮ V LETECH 1615–1757 PODLE KRAJŮ SE ZOHLEDNĚNÍM PŘECHODU VLASTNICTVÍ STATKŮ NA JINÉ STAVOVSKÉ SKUPINY.

Rok, období	Boleslavsko				Hradecko			
	ST		DS		ST		DS	
1615	54 ^a				105 ^b			
1620	46		4		105		7	
1655	29		5		62		≤16	
V letech 1655–1684 ubylo – přibylo celkem	-9	11	-2		-22	9	x ^c	
Z toho: 1656–1659			2		2			
1660–1664					8			
1665–1669	1				4			
1670–1674	1				1			
1675–1679	7				6			
1680–1684					1			
<i>Celkem 1685–1757</i>	-13		-3		-22			
Z toho: 1685–1694	1				6			
1695–1704			1		7			
1705–1714	5				6			
1715–1724	5		1					
1725–1734								
1735–1744								
1745–1754	2		1		2			
1755–1757					1			
Stav 1757 ^d	6		-		10		2	

Zdroj: Jitka JEŽKOVÁ, *Vývoj rytířského stavu v 17. a 1. pol. 18. století*. Diplomová práce FF UK Praha, Katedra Archivnictví a PVH 1977, s. 121. Závěry práce J. Ježkové, byly autorem dále rozšířeny, upraveny a korigovány. (ST = deskové statky; DS = dvory svobodné a hamfestní; BR = berní rula; TK = tereziánský katastr)

b P. Čornej i J. Ježková mají 109.

c Zanikání svobodných dvorů v Hradeckém kraji není v Doskočilově edici berní ruly reflektováno. Roku 1652 bylo v celém Hradeckém kraji 23 svobodných dvorů, ovšem více jak polovina z nich patřila vyšší šlechtě nebo měšťanům. Karel DOSKOČIL, *Berní rula ...*

d J. Ježková uvádí pro Boleslavsko 7, pro Hradecko 15.

Rok, období	Chrudimsko				Čáslavsko			
	ST		DS		ST		DS	
1615 ^e	35				80			
1620	31		1		72		2	
1655	15		–		53		6	
V letech 1655–1684 ubylo – přibylo celkem	–1	6			–12	10	–3	
Z toho: 1656–1659					5			
1660–1664					2			
1665–1669	1				2		2	
1670–1674					1		1	
1675–1679					2			
1680–1684								
Celkem 1685–1757	–12		x ^f		–18		–2	
Z toho: 1685–1694					6			
1695–1704	7				6			
1705–1714	2				3			
1715–1724	2				1			
1725–1734								
1735–1744								
1745–1754	1							
1755–1757					2			
Stav 1757	1 ^g		–		21 ^h		1	

e Ježková uvádí pro Chrudimsko 37, pro Čáslavsko 77

f Svobodné dvory nejsou v berní rule pro Chrudimský kraj specifikovány

g Statek Domoradice o velikosti jedné vsi!

h Ježková uvádí 30

Rok, období	Kouřimsko				Bechyňsko			
	ST		DS		ST		DS	
1615 ⁱ	66k				104l			
1620	64		1		112		2	
1655	30		11		65		3	
V letech 1655–1684 ubylo – přibylo celkem	-3	11	-3		-9	15		
Z toho: 1656–1659			1		4			
1660–1664					2			
1665–1669					1			
1670–1674			1		1			
1675–1679	3		1		1			
1680–1684								
Celkem 1685–1757	-19		-5		-21			
Z toho: 1685–1694	4				9			
1695–1704	4		3		4			
1705–1714	1				2			
1715–1724	3		2		1			
1725–1734	2				1			
1735–1744	-							
1745–1754	2				2			
1755–1757	3				2			
Stav 1757^l	9		5		20		11	

k Ježková uvádí pro Kouřimsko 67, pro Bechyňsko 86!

l Ježková uvádí pro Bechyňsko 37.

Rok, období	Prácheňsko				Plzeňsko			
	ST		DS		ST		DS	
1615^m	135				152			
1620ⁿ	x		2		39		1	
1655	93		2		117		-	
V letech 1655–1684 ubylo – přibylo celkem	-12	24	-1		-19	28		
Z toho: 1656–1659					2			
1660–1664	3		1		7			
1665–1669	3				2			
1670–1674	1				5			
1675–1679	4				2			
1680–1684	1				1			
Celkem 1685–1757	-38	-1			-50			
Z toho: 1685–1694	14				21			
1695–1704	10				7			
1705–1714	4				9			
1715–1724	6				3			
1725–1734					2			
1735–1744	1				1			
1745–1754	1				4			
1755–1757	2				3			
Stav 1757°	46	1			48		7	

m Ježková uvádí pro Prácheňsko 137, pro Plzeňsko 151.

n Soupis z roku 15620 se pro Prácheňský kraj nedochoval, pro Plzeňský se nedochoval v úplnosti.

o Ježková uvádí pro Prácheňsko 46, pro Plzeňsko 54.

Rok, období	Žatecko				Litoměřicko			
	ST		DS		ST		DS	
1615	92 ^p				69			
1620	47		1		[29] ^q		1	
1655	39		–		42		–	
V letech 1655–1684 ubylo – přibylo celkem	–8	9			–12	6		
Z toho: 1656–1659					1			
1660–1664	1							
1665–1669	2				4			
1670–1674	4				3			
1675–1679	1				2			
1680–1684					2			
Celkem 1685–1757	–12				–14			
Z toho: 1685–1694	1				5			
1695–1704	1							
1705–1714	2				3			
1715–1724	1				1			
1725–1734	1				1			
1735–1744	3				1			
1745–1754	3				1			
1755–1757					2			
Stav 1757 ^r	18		2		4		–	

p Ježková uvádí 91.

q Údaje nedochovány v úplnosti.

r Ježková uvádí pro Žatecko 21. Při reorganizaci krajů roku 1714 bylo k Žatecku připojeno Loketsko a Chebsko.

Rok, období	Vltavsko				Podbrdsko			
	ST		DS		ST		DS	
1615	31				26			
1620	31		–		26		1	
1655	9		–		17		–	
V letech 1655–1684 ubylo – přibylo celkem	–3	9			–6	4		
Z toho: 1656–1659								
1660–1664					1			
1665–1669					1			
1670–1674					1			
1675–1679	2				2			
1680–1684	1				1			
Celkem 1685–1757	–3				–5			
Z toho: 1685–1694					1			
1695–1704								
1705–1714								
1715–1724	2							
1725–1734								
1735–1744					3			
1745–1754								
1755–1757					1			
1757 ^s	22 st. + 10 dv.							

s Při reorganizaci roku 1714 byly Vltavský a Podbrdský kraj sloučeny do nového kraje Berounského.

Rok, období	Slánsko				Rakovnicko			
	ST		DS		ST		DS	
1615	46				21			
1620^t	x		x		x		x	
1655	19		–		12		–	
V letech 1655–1684 ubylo – přibylo celkem	–5	9			–1	3		
Z toho: 1656–1659								
1660–1664	1							
1665–1669								
1670–1674	4							
1675–1679					1			
1680–1684								
Celkem 1685–1757	–4				–1			
Z toho: 1685–1694	2							
1695–1704	1							
1705–1714	1							
1715–1724								
1725–1734								
1735–1744								
1745–1754					1			
1755–1757								
Stav 1757 ^u	5 st. + 2 dv. ^v							

^t Z roku 1620 se soupis pro kráje Slánský a Rakovnický nedochoval.

^u Při reorganizaci v roce 1714 byly slánský a Rakovnický kraj sloučeny do Rakovnického kraje. v Ježková uvádí 7.

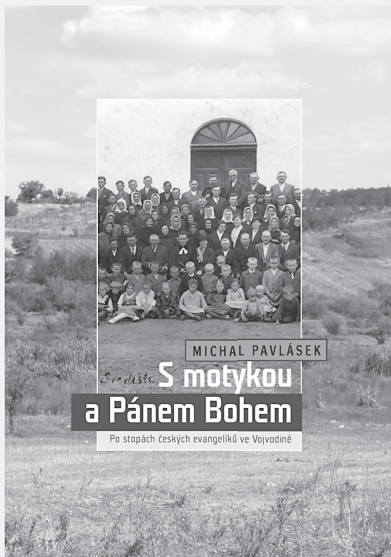
PŘÍLOHA Č. 2. POZEMKOVÁ ŠLECHTA NA ČERNOKOSTELECKU (1500–1750)

Č.	Lokalita	Velikost	Šlechtický rod	Rozmezí existence	Způsob zániku
1	Bohumil	Dvůr svobodný	Pampa z Vickovic, z Bezdědic	1540–1584(1672)	Odprodej jinému stavu
2	Bylany	Dvůr hamfestní	Trojanové z Bylan a Rossfeldu, Cetenský z Cetně, Chlumčanský z Přestavl, Talacko z Ještětic, Haugvic z Biskupic, Šofman z Hemrlesu, Roznhajm z Janovic Bzenský z Prorůbě, Vančura z Řehnic	1611–1727(1739)	Odprodej jinému stavu
3	Dobré Pole	Dvůr poddanský	Rejnal ze Strašic	1654–1664	Odprodej jinému stavu
4	Hřiby	1 ves/ cca 15 osedlých (1558)	Blanický z Blanice, Hlaváč z Vojenic, Klenovská z Kralovic	1500–cca 1595	Odprodej jinému stavu
5	Chotýš a Syneč	3 vsi a 1 samota/ 7 osedlých (1603)	Mírek ze Solopysk	1500–1622	Konfiskace
6	Chrást	Dvůr svobodný	Bukovský z Neudorfu, z Habartic	1608–1617	Sloučení s jiným ryt. statkem
7	Chrást	Dvůr manský	Barták z Přistoupimi, ze Zahrádky, z Vildenštejna, Kapr z Kaprštejna, Materna z Květnice, Kislerové	1503–1684	Odprodej jinému stavu, konfiskace
8	Komorce	11 vsí/ 88 osed- lých (1586)	Čabeličtí ze Soutic, Kutovec z Úrazu	1500–1588	Odprodej jiné- mu stavu
9	Kostelec n. Č. I.	Dům čp. 19	Podmokelský z Prostiboře, Svatkovský z Dobrohoště, Hoyové z Dobrohoště Leiterové z Tannenberka	1620–1677	Odprodej jinému stavu
10	Kostelec n. Č. I.	Dvůr hamfestní	Lhotická ze Lhotic	1544–1557(?)	Odprodej jinému stavu
11	Kostelec n. Č. I.	Dům čp. 53	Magrle ze Sobišku	1560–?	Odprodej jinému stavu
12	Kostelec n. Č. I.	Dvůr čp. 22–25	Chotouňský z Chotouně, Razický z Vchynic, z Chřeňovic	1557(?)–1578(?)	Odprodej jinému stavu
13	Kostelec n. Č. I.	Dům čp. 38	Trojan z Bylan a Rossfeldu	1623–1642	Odprodej jinému stavu
14	Kostelec n. Č. I.	Dům čp. 45	Cedlice z Cedlic	?–1617	Odprodej jinému stavu

15	Kšely	1 celá ves (9 os.) a 1 osedlý v Chotýši	Griespek z Griesbachu, Roznhajm z Janovic	1547–1552 1709–1718	Odprodej jinému stavu
16	Lstiboř	Dvůr poddanský	Rakvice z Černhauzu	1587–1599	Odprodej jinému stavu
17	Lstiboř	Dvůr poddanský	Smiřický ze Smiřic	?–1585/1586	Odprodej jinému stavu
18	Vyzlovka	Grunt poddanský	Čech z Everaku, Šiška z Jamolice	1610–1614	Odprodej jinému stavu
19	Žhery	Dvůr (? poddanský)	Dobřichovský z Dobřichova	?–cca1565	Odprodej jinému stavu
20	Stříbrná Skalice	8 vsí/ 61 osedlých (1567)	Otmar z Holohlav	1500–1567	Odprodej jinému stavu
21	Přistou- pim	Svobodný dvůr / 6 osedlých (1654)	Hradecký z Bukovna, Díblík z Votína, ze Šmolcu, Roznhajm z Janovic	1500– 1685	Sloučení s jiným ryt. statkem
22	Přistou- pim	Svobodný dvůr	z Vildenštejna, Náchodský z Neudorfu, Roznhajm z Janovic	1500–1650	Sloučení s jiným ryt. statkem
23	Přistou- pim	Svobodný dvůr	Berg z Reinfeldu	1682–1683	Sloučení s jiným ryt. statkem
24	Přistou- pim	Svobodný dvůr/ 1 osedlý (1654)	z Vildenštejna, Kapr z Kaprštejna, Materna z Květnice Dohalský z Dohalic	1500–1718	Odprodej jinému stavu, konfiskace

S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině

Michal Pavlášek

Ambicí knihy je vykreslit obraz pestrých osudů krajanské komunity, která svoji existenci spojila s místem zvaným Veliké Srediště, obcí ležící nedaleko města Vršac v jižním Banátu v dnešním Srbsku. Její vznik, stejně jako existence dalšího českého osídlení na Balkáně, je výslednicí rozsáhlého migračního procesu, který pro jihovýchodní Evropu znamenal značné proměny struktury populace v rovině sociální, hospodářské, etnické i náboženské. Kniha se pokouší o odkrytí opony hodnocení světa skupiny reformovaných evangelíků původem z hanáckého Slovácka (okolí Klobouk u Brna). Ti se v polovině 19. století rozhodli opustit svou domovinu a po více než měsíci putování se usadili pod nejvyšší horou Vojvodiny – Kudričkim vrchem. Vesnice, dosud obydlená Srby, Rumuny, Maďary, Němci a Čechy římskokatolického vyznání, se jim stala novým domovem, multietnickým světem par excellence, s nímž spojili své další naděje a vyhlídky.

Není příběhů, když není lidí, kteří by je předávali ve svých vyprávěních. Z tohoto důvodu monografie zpracovává zaznamenané rozhovory autora s jednou z nejstarších (a zároveň posledních) osob patřících mezi generační potomky moravských kolonistů Banátu do uceleného vzpomínkového příběhu, který zachycuje existenci krajanského společenství z Velikého Srediště. To bylo dosud českému čtenáři oproti jiným neznámé a skryté. Kniha je tak z ústřední části příběhem komunity vyličeným ústí jedné z akterek lokálního světa Središťanů – Josefy Klepáčkové. Rozeznává se tudíž hlas „malého člověka“, jehož prostřednictvím se čtenář seznámí s podobstvím světa jedné nepoznané kapitoly z kulturních dějin tradice české reformační víry v prostoru za hranicemi českého státu.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2015

ISBN 978-80-87112-91-5

Cena s DPH 250 Kč

Objednávky vyřizuje Š. Toncrová: stoncrova@email.cz

a B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

VÝVOJ SOBÁŠNOSTI VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920^[1]

Ján Golian

The development of nuptiality in the parish of Detva
in the years 1781–1920

Abstract: The case study describes the analysis of nuptiality in the catholic parish of Detva in the central Slovakia in the years 1781–1920. The research was established on the analysis the church registers of marriages. Researched population lived in the town of Detva, while the majority of it occupied on the surrounding solitudes (lazy). Almost the entire population consisted from Catholics (98 %) and similarly dominant position of ethnicity had Slovaks (97%). The aim of study is to make a summary of development of nuptiality and the results to compare with another region of Austria-Hungary Empire.

Historická demografie, 2016, 40:1: 49–92

Key words: Parish of Detva, church register, central Slovakia, nuptiality, population development, crude marriage rate, marriage age, seasonality of marriages, demography transition.

Contact: Mgr. Ján Golian, PhD., Slovenská národná knižnica, Nám. J. C. Hronského 1, 034 01 Martin; e-mail: goliannes@gmail.com

Úvod

V prípadovej štúdii sa venujeme analýze sobášnych matrik katolíckej farnosti Detva v rokoch 1781–1920. Na základe nej sa pokúšame predstaviť vývoj sobášnosti a súvisiacich demografických javov v skúmanej spoločnosti. Katolícka farnosť leží na strednom Slovensku, v regióne Podpolanie, na úpätí sopečného masívu Poľana. Skúmané obyvateľstvo žilo v mestečku Detva, pričom jej väčšia časť bývala na okolitých roztratených samotách (lazoch). Takmer celú populáciu Detvy a jej okolia tvorili katolíci (98 %) a podobne dominujúce postavenie (97 %) mali z hľadiska etnicity Slováci.^[2] Obyvateľstvo sa najčastejšie živilo poľnohospodárstvom, výrazne zriedkavejšie sa medzi Podpolancami objavovali drevorubači, sklári či remeselníci.^[3]

[1] Štúdia je časť z dizertačnej práce venovanej výskumu prirodzenému pohybu vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920. Ján GOLIAN, *Konfesionálne a sociálne determinanty demografického vývoja na Podpolaní v dlhom 19. storočí*. Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, Katedra histórie 2014.

[2] *A Magyar Szent korona országinak. 1910. évi népszámlálás*. I. Kötet. Budapest, 1912.

[3] Mária ĎURKOVÁ, *Podpolanie a najstaršie dejiny Detvy*. Historický časopis 47, č. 3, 1999, s. 397; Ján ŽILÁK, *Sklárne na Podpolaní*. Detva 2004, s. 12.

Výskum populácie katolíckej farnosti a jej marginálnych súčastí je postavený na analýze cirkevných prameňov. Z hľadiska základnej štatistiky išlo o cirkevné matriky, veľkosť populácie a premeny regiónu reflektovali kanonické vizitácie, cirkevné schematizmy, či príbuzné pramenné jednotky. Štátne pramene (hlavne výsledky moderných sčítaní obyvateľstva) sme používali na dopĺňajúce a porovnávacie úlohy. Pramenná báza bola rozšírená sociálno-antropologickými a národopisnými dobovými „ego“ prameňmi, z ktorých najväčšiu váhu mala dobová monografia Detvy z roku 1905, ktorej autorom bol bývalý detviansky kaplán Karol Anton Medvecký.^[4]

Štúdia má ambíciu naplniť aj komparatívny rozmer, preto sme výsledky z Detvy porovnávali s podobnými výskumami z aj tak málo poznaného územia dnešného Slovenska. Zistenia o populácii z Podpoľania sme sa snažili zaradiť aj do kontextu Hajnalovho modelu sobášnosti. Preto naše výsledky porovnávame so závermi stredoeurópskych výskumov patriacich na západ od Hajnalovej línie (české a poľské výskumy) a východoeurópske výsledky (Maďarsko a Rumunsko), kam by mala patriť aj populácia stredoslovenskej farnosti. Na pozadí tohto kontextu hľadáme aj znaky demografického prechodu, ktorý by vo vybranom období mal javiť svoje znaky už aj na území dnešného Slovenska.

Popis a rozbor prameňov

Základným prameňom pre analýzu sobášnosti v detvianskej farnosti boli cirkevné matriky. Tejto evidencii vysluhovaných sviatostí sa v závere 18. storočia pod vplyvom politiky Jozefa II. venovala aj zo strany štátu systematická pozornosť. Cirkevné matriky sa stali verejnými knihami a kvalitu ich zápisov nepriamo zvyšoval aj Jozefov *manželský patent* z roku 1786, ktorý zaväzoval každého farára, pastora či popa, aby vlastnoručne zapisoval do matriky sobášených všetky manželstvá.^[5] V detvianskej matrike sobášených boli uvádzané jednotlivé rubriky v latinskom jazyku: meno kňaza (*Copulans*), dátum sobáša (*Dies*), mená snúbencov (*Copulati*), ich vek (*Aetas*), mená svedkov (*Testes*) a informácia o tom, či boli snúbenci pred sobášom poučení (*a quo Examinati*).^[6] Na začiatku 20. rokov 19. storočia sa pri zápisoch sobášov zaviedla aj rubrika pre poznámky k jednotlivým záznamom a následne bol uvádzaný aj rodinný stav snúbencov. Od roku 1843 bola matrika sobášených vedená v novej knihe s maďarsky predtlačenými rubrikami, ktoré boli vyplňané v rovnakom jazyku. Uvádzaný bol: dátum sobáša, mená snúbencov, ich stav, vek, bydlisko, mená svedkov, meno kňaza a poznámky.^[7] Sobáše boli v tomto

[4] Karol Anton MEDVECKÝ, *Detva*. Ružomberok, 1905.

[5] Jiří KLABOUCH, *Manžeství a rodina v minulosti*. Praha 1962, s. 120–121.

[6] Štátny archív Banská Bystrica (ďalej ŠA BB), Fond Zbierka cirkevných matrík (ďalej ZCM), *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 55.

[7] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1843–1852*, s. 1.

zväzku evidované v maďarčine až do roku 1850, a následne sa zapisovatelia vrátili k latinčine.

Nasledujúca matričná kniha z rokov 1853 až 1875 dostala novú formu vedenia. Zápisy boli evidované na dvojstránkach a rubriky uvádzali nasledovné informácie: na ľavej strane – poradové číslo zápisu, dátum sobáša, mená snúbencov s menami ich rodičov, bydlisko, vierovyznanie, vek, rodinný stav; na pravej strane dvojstránky – mená svedkov, meno kňaza, miesto pôvodu a poznámky.^[8] Matričná kniha sobášených z rokov 1891–1905 bola vedená v maďarskej predtlači, avšak jazyk evidencie bol zmiešaný. Mená a miestne názvy boli uvádzané v maďarskom ekvivalente, ale informácie o dátume, vierovyznaní, rodinnom stave a formy opakovania („*eodem*“, „*detto*“) boli v latinskom jazyku. Novinkou bolo miesto pre vpisovanie rodičov snúbencov, avšak táto rubrika zostávala zvyčajne prázdna. Matrika bola opäť vedená od roku 1907 do konca prvej svetovej vojny v maďarčine. Po vzniku Československej republiky bola matrika po prvýkrát vedená v slovenskom jazyku. Od roku 1895 boli vedené aj štátne matriky podľa tzv. matričných obvodov.^[9] Pre náš výskum však stále zostali aktuálne matriky detvianskej farnosti, keďže sa venujeme populácii na území detvianskej farnosti a nie obyvateľom mestečka či iného katastrálneho obvodu.

Za celkové obdobie 140 rokov, bolo v detvianskych matrikách zaevidovaných 12 342 sobášnych záznamov, ktoré sme v štúdiu analyzovali. Medzi analyzovanými zápsmi sa miestami objavovali javy, ktoré bádateľa prekvapili a ktoré boli miestami len ťažko interpretovateľné. Medzi tieto prípady patrí výrazne frekventovaný výskyt sobášov v mesiaci november. Údaje z matrik prezrádzali, že počas celého 19. storočia až polovica, či miestami až tri štvrtiny Detvanov vstupovalo do manželstva v mesiaci november. S tak dominantou frekvenciou jedného mesiaca sa pri sobášnosti sa prakticky nestretávame. Celý jav robil ešte zaujímavejším fakt, že tieto početné sobáše boli farnosťou vysluhované len v štyroch dňoch mesiaca. Takto sme sa v matrike stretávali so záznamami akýchsi hromadných sobášov, ktoré boli organizované v jednom dni a v jednom kostole neraz aj vyše 60 párom. Aj tieto javy môžu budiť podozrenia o kvalite a nedôveryhodnosti analyzovaného primárneho prameňa. Musíme však dodať, že okrem nich sa matrika nedá viac spochybňovať, čo potvrdzuje aj výsledok pomeru zapísaných krstov a sobášov vo farských matrikách. Za celé 140-ročné obdobie tento pomer predstavoval úroveň 4,76, čo takmer učebnicovo potvrdzuje charakteristiku vidieckej spoločnosti.^[10]

Cirkevné matriky, prostredníctvom ktorých vytvárame obraz populácie Podpoľania, dopĺňajú pramene najmä cirkevného charakteru. Komplexné informácie o stave farnosti a obraz o jej živote približovali kanonické vizitácie

[8] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1853–1875*, s. 1.

[9] Miriam LACLAVÍKOVÁ – Adriana ŠVECOVÁ, *Pramene práva na území Slovenska II. (1790–1918)*. Trnava 2012, s. 289–291.

[10] Eduard MAUR, *Základy historickej demografie*. Praha 1978, s. 74.

banskobystrického biskupstva z rokov 1781, 1805 a 1828.^[11] Pre analýzu sobášnosti boli najdôležitejšie informácie o počte a stave veriach, nekatolíkov, žobrakov a cudzincov, ale tiež o duchovných a učiteľoch. Vizitácie vznikali pri príležitosti prehliadky farností miestnym biskupom do farnosti, ktorého komisia hodnotila stav cirkevnej jednotky.^[12] Jej protokol bol vytváraný biskupskými úradníkmi, ktorí jej dodávali charakter úradného dokumentu a výpovednú autenticitu. Nič na tom nemení ani skutočnosť, že niektoré informácie mala vizitačná komisia len z podania miestneho farára či jeho spolupracovníkov.

Biskupstvo v kontinuálnom slede vydávalo v rokoch 1813–1922 diecézne schematizmy popisujúce farnosti a počty ich veriach informácie o nekatolíkoch, menách kňazov, učiteľov a kantorov či počty detí navštevujúcich miestne školy. Informácie do schematizmov podával miestny farár, ktorý na jednej strane najlepšie poznal svoju farnosť, avšak na strane druhej, počet duší vo farnosti spravidla uvádzal len odhadom. Tieto údaje teda mohli byť do značnej miery ovplyvnené metódami a praxou miestneho duchovného, ktorý svojich veriach pravdepodobne pri každom zostavovaní schematizmu vždy nepočítal. Vo farnosti s početnými roztratenými lazmi bolo prakticky nemožné, aby duchovní navštívili príbytky všetkých veriach, keď chodili *po kolede*, a tak spočítali všetkých svojich farníkov. Podľa dobových spomienok miestnych kňazov to bolo na roztratených lazoch nereálne.^[13] Prameň bol do istej miery limitovaný charakterom farnosti a špeciálne v detvianskom prípade objektívne obmedzenia ako veľkosť populácie a rozľahlosť farnosti, mohli negatívne vplývať na presné určenie počtu veriach.

Kronika miestnej farnosti *Historia domus* sa žiaľ nedochovala v plnej verzii. Jej prvé dva zväzky (prvý od založenia farnosti do r. 1829 a druhý do r. 1909) sa nezachovali a existuje len zväzok vedený od roku 1909.^[14] Pritom aj táto kronika bola v prvých rokoch vedená len retrospektívne. Významným prameňom o farnosti a jej obyvateľoch bola Jozefínska regulácia farností z konca 80. rokov 18. storočia. Sú v nej zaznamenané dôležité informácie o Podpoľaní, o geografickom usporiadaní lazov a Detvy, ich vzájomnej vzdialenosti, o počte obyvateľov, ich

---

[11] Archív farského úradu Detva (ďalej A FÚD), *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1781*; Diecézny archív Banská Bystrica (ďalej DA BB), Fond Kanonické vizitácie (ďalej KV). *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis*. (1805); *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis*. (1829).

[12] Kanonické vizitácie boli organizované z dôvodov zistenia náboženského, hospodárskeho a sociálneho stavu cirkevnej jednotky. Súčasťou vizitačného protokolu teda boli inventáre kostolov, fár a cirkevných majetkov, finančné pomery, inštitúcie existujúce pri farnosti, ich hospodárenie, ale aj informácie o duchovných, služobníkoch farnosti a z veľkej časti aj o veriach. Zuzana LOPATKOVÁ, *Kanonická vizitácia – k jej interpretácii, limitom a metodologickým otázkam v historickom výskume*. In A. FERIANCOVÁ – M. GLEJTEK, M. (zost.), *Prameň – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume*. Nitra 2010, s. 70.

[13] A FÚD, *Historia Domus farnosti Detva*, s. 9.

[14] Tamže.

živobytí a potrebách pre chod farnosti.^[15] Od necirkevných pôvodcov využívame publikované spracovania sčítaní obyvateľstva v rokoch 1869–1921^[16] a obecné kroniky Detvy a Hriňovej.^[17] V posledných troch dekádach 19. storočia prispievajú k vytvoreniu obrazu o vývoji podpolianskej populácie i štatistické údaje z moderných sčítaní obyvateľstva. Moderný census bol vykonávaný na základe obcí, a prirodzene ho nemôžeme použiť pre hodnotenie obyvateľstva patriaceho do farnosti. Ako sme už uvádzali, hranice detvianskej farnosti nekorešpondujú s hranicami obce Detva, od ktorej sa v roku 1881 odčlenila obec Hriňová. Vykonávateľom súpisu boli štátni komisári a obyvateľstvo popisované v cenzu bolo teda rozdielne od populácie, ktorú skúmame na základe analýzy cirkevných matrík. Z týchto dôvodov s informáciami zo sčítaní nemôžeme pracovať, hoci by ich výpovedná hodnota bola viac autentická ako údaje z cirkevných schematizmov.

Vývoj počtu obyvateľov vo farnosti Detva

Charakteristika podpolianskeho obyvateľstva sa z dôvodov roztrateného osídlenia, ktoré vytvorilo na úpätiach Poľany spleť mnohých lazov sa dala v mnohých prípadoch len veľmi komplikovane popísať a kategorizovať. Demografický vývoj na Podpoľaní bolo možné sledovať spravidla len prostredníctvom správy miestnej katolíckej farnosti, do ktorej patrili jej obyvatelia. Hranice farnosti nekorešpondovali s hranicami administratívneho členenia mestečka, čo komplikuje situáciu a neumožňuje používať pramene prezentujúce populáciu detvianskej obce. Rozdiely v počtoch obyvateľov dokazovali, že takýchto odlišností medzi obcou Detva a rovnomennou rímsko-katolíckou farnosťou bolo viacero.

Na začiatku 80. rokov 18. storočia navštívil detviansku farnosť s vizitačným sprievodom bansko-bystrický diecézny biskup František Berchtoldt. Podľa zápisu kanonickej vizitácie z tejto návštevy v *matke farnosti* – v Detve žilo spolu 3 700 farníkov hovoriacich po slovensky. Okrem nich boli vo vizitácii popisovaní aj veriaci z lazov, ktorých podľa protokolu bolo 300 duší. Obe hodnoty boli s vysokou pravdepodobnosťou zaokrúhlené a aj celkový počet veriacich vo farnosti – 4 000 duší bol určený len odhadom. Vizitačná komisia pritom celkovo miestnu

[15] Magyar Országos Levéltár (ďalej MOL), Helytartótanácsi levéltár. Számvevőség. Pfarr–Regulierung 1786–1789 Besztercebányai egyházmegye – Neusoler Dioecesis Allerhöchst resolvirter Pfarr–Regulierung Vortrag. Sign. C 104, A 31–33.

[16] *Az 1869 évi népszámlálás vallási adatai*. KHS Levéltár 2005. *A Magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott. népszámlálás*. II. Kötet. Budapest. 1882.

A Magyar korona országainak. helységnévtára, 1892.

A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás. 42. Kötet. Budapest, 1904.

A Magyar Szent korona országainak. 1910. évi népszámlálás. I. Kötet. Budapest, 1912.

Štatistický lexikón obcí v republike Československej III. Slovensko. Praha : SÚS, 1927.

[17] Archív Mestského úradu Detva, *Kronika obce Detva*. Archív Mestského úradu Hriňová, *Kronika obce Hriňová*.

populáciu charakterizovala ako rýchlo rastúcu.^[18] O Detve a jej okolí viac informácií poskytuje Jozefínske sčítanie obyvateľstva z roku 1787, podľa ktorého bola Detva druhým najväčším sídlom vo Zvolenskej stolici. Žilo v nej 4 332 obyvateľov, (pričom v Banskej Bystrici 5 211 osôb). Hoci sa tieto informácie akoby vzájomne dopĺňali, nemožno ich oba použiť, keďže vizitácia popisovala populáciu rímskokatolíckej farnosti a Jozefínske sčítanie ľudu obec Detvu s príslahlými lazmi.^[19]

Približne v tom istom období miestnu cirkevnú jednotku popisovala Jozefínska regulácia farností *Pfarregulierung*. Počet duší vo farnosti sumarizuje na 4 502, čo môžeme považovať za relevantnú hodnotu ku predchádzajúcim prameňom.^[20] Kontinuita medzi rôznymi prameňmi sa stráca pri hľadaní súvislosti údajov v ďalšej vizitácii banskobystrického biskupa z roku 1805. Komisia Gabriela Zerdahelyiho uviedla 4 794 duší, čo znamená, že za sedemnášť rokov vo farnosti pribudlo len okolo tristo veriacich. Diecézny schematizmus z roku 1813 uvádzal, že vo farnosti žije 5 682 veriacich. Tu nachádzame znaky istej nesúvislosti informácií o populačnej veľkosti farnosti oproti informáciám z kanonickej vizitácie z roku 1805. Populačný nárast farnosti za osem rokov predstavoval takmer 900 duší, čo môže spochybňovať dôveryhodnosť údaju z vizitácie. V nasledujúcich schematizmoch je zachytený postupný populačný rast farnosti, v ktorej v roku 1827 už žilo 6 938 veriacich. Tento údaj zo schematizmov bez väčších rozdielov potvrdila aj kanonická vizitácia z roku 1828 (7 205).^[21]

Až do polovice 40. rokov 19. storočia popisujú cirkevné schematizmy stály rast detvianskej populácie. Medzi rokmi 1844 a 1845 sledujeme v týchto prameňoch výrazný pokles počtu duší vo farnosti. Dôsledky neúrody a následného hladomoru ústiaceho do masívnej vlny vysťahovalectva celých rodín do južných oblastí Uhorska sa odzrkadlili v počte miestnych farníkov. Počet veriacich vo farnosti klesol z 8 413 na 7 578 ľudí.^[22] Roľníci sa sťahovali do úrodnejších oblastí za vidinou ľahšieho života a v neskoršom období aj za lepším zárobkom.^[23] Tento náhly

---

[18] A FÜD, *Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1781*, s. 17; 23.

[19] Jozef GINDL, *Obyvateľstvo Zvolenskej stolice vo svetle úradnej štatistiky z roku 1788*. In Historický zborník kraja, roč. 3, 1967, s. 96–98.

[20] MOL, Helytartótanácsi levéltár. Számvevőség. Pfarregulierung 1786–1789 Besztercebányai egyházmegye – Neusoler Dioecesis Allerhöst resolverter Pfarregulierungs Vortrag. Sign. C 104, A 31.

[21] DA BB, KV, *Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1829*, s. 55.

[22] DA BB, Fond Cirkevné schematizmy (ďalej CS), *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLIV*, s. 55; *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLIV*, s. 55.

[23] V dolnouhorských župách boli lepšie finančné podmienky, ktoré v druhej polovici 19. storočia začali lákať hornouhorských roľníkov najskôr na sezónne práce, ktoré sa čiastočne transformovali na masívne vysťahovalectvo a osídľovanie vyprázdnených úrodných oblastí. Takto sa preplnená slovenská dedina vysporiadavala s ťažkosťami uživenia stále množiaceho sa obyvateľ-

pokles počtu veriacich bol v dejinách farnosti ojedinelý, z čoho sa v nasledujúcej dekáde miestna populácia „spamätávala“. Podľa údajov zo schematizmov populácia vo farnosti rástla stálym tempom približne do polovice 60. rokov 19. storočia a následne sa jej pohyb prakticky zastavil. V najbližších takmer celých troch dekádoch počet veriacich vo farnosti, podľa záznamov z cirkevných schematizmov, kolísal na úrovni do 9 000 duší. Tieto hmatateľné stopy nedôslednej evidencie farnosti možno spojiť s osobou detvianskeho farára Jozefa Troszta, pôsobiaceho v Detve práve v rokoch 1864–1888. Pri uvádzaní počtu duší svojej farnosti, ktoré boli publikované v diecéznych schematizmoch, duchovný pravdepodobne nepresne popisoval populačné pohyby vo svojej farnosti, pričom nijako nezohľadňoval jej exponenciálny nárast. V každom vydaní J. Troszt iba kozmeticky upravoval údaje z predchádzajúceho schematizmu, čím sa prezentovaná veľkosť populácie farnosti prakticky nemenila. Evidencia veriacich sa skvalitnila až po roku 1888, kedy prišiel nový farár Štefan Pitrof. Ten ešte do schematizmu z roku 1889 nedokázal uviesť nové údaje, keďže v ňom bol uvedený počet 9 070 veriacich, zatiaľ čo v nasledujúcom schematizme, ktorý bol realizovaný o dva roky neskôr ich už bolo zapísaných 13 763.^[24]

S popísanými javmi bolo pri analýze sobášnosti nutné vysporiadať. O raste detvianskej farnosti hovorili aj výsledky sčítania obyvateľstva, ktoré začínali slovenskú populáciu reflektovať práve v problematickom období. Podľa výsledkov celoštátnych cenzov žilo v roku 1869 na území Detvy spolu 9 908 rímskokatolíkov z celkového počtu 10 035 obyvateľov.^[25] Detva bola pritom siedmym populačne najväčším sídlom na území Slovenska.^[26] V rovnakom období však žilo podľa diecéznych schematizmov v detvianskej farnosti o tisíce obyvateľov menej. Rozdiel bol ešte badateľnejší o 21 rokov neskôr, kedy podľa cenzu sa v Detve (a osamostatnenej Hriňovej) žilo 12 161 rímskokatolíkov, čo predstavovalo rozdiel až vyše 3 000 osôb.^[27] Už v ďalšom opravenom údaji zo schematizmu 1891 vidno aj kvantitatívny rozdiel v počte obyvateľov medzi hranicami detvianskej farnosti a katastrálnymi územiami obcí Detva a Hriňová. Hlavne z týchto dôvodov sme pre určenie veľkosti populácie v 60. až 90. rokoch 19. storočia museli použiť metódu interpolácie. Pri nej sme si zvolili za základné údaje o počte obyvateľov z cirkevných schematizmov pred príchodom Jozefa Troszta a po jeho odchode.

---

stva. Roman HOLEC, *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava 1991, s. 71–72.

[24] DA BB, CS, *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno 1889*, s. 36–37; *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno 1891*, s. 36.

[25] *Az 1869 évi népszámlálás vallási adatai*. KHS Levéltár 2005.

[26] Milan PODRIMAVSKÝ, *Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia)*. Bratislava 1992, s. 181.

[27] *A Magyar korona országainak helységnévtára, 1892*.

Následne počty farníkov narastali a vrchol dosiahli v roku 1908 s 15 360 veriacimi.^[28] Tento údaj mohol byť sčasti nepresný, keďže vo všetkých častiach farnosti boli uvádzané zaokrúhlené počty duší, teda počet veriacich bol pravdepodobne určený iba odhadom. Pravdepodobne stál za takto zvolenou metódou dočasný administrátor farnosti Ján Brezina, ktorý sa pravdepodobne s farnosťou zoznámil nestihol, a preto uviedol odhadovaný počet veriacich. Nepresná metóda bola do istej miery verifikovaná novým detvianskym farárom A. Kúdelkom pri zostavovaní schematizmu z roku 1910. V tomto dokumente počet farníkov v Detve dokonca štatisticky klesol, súhrnne o vyše 1 200 duší. Stav a počet detvianskej populácie po prvej svetovej vojne sa výrazne nezmenil oproti rokom krátko pred jej vypuknutím. Nemôžeme však zabúdať, že štatisticky síce farnosť veľa svojho obyvateľstva nestratila, avšak na celé desaťročie úplne zastal populačný rast, ktorý v rokoch pred vojnou dosahoval najrýchlejšie tempo.

Absolútne počty sobášov a hrubá miera sobášnosti

Vzhľadom na možnosti prameňa a vlastných výskumných síl sa v práci nevenujeme endogamii detvianskych snúbencov. V Detve boli „jednofarebnosťou“ vierovyznania prakticky eliminované konfesiónálne rozdiely medzi snúbencami, avšak výrazné prekážky tvoril práve regionálny pôvod snúbencov. Spôsob života jednak v mestečku a na druhej strane na roztratených osadách – „lazoch“ priamo determinoval sociálne a hospodárske diferencie obyvateľov Podpoľania. V spoločnosti mestečka až do polovice minulého storočia platila silná sobášna endogamia, podľa ktorej starí a hrdí Detvania nedovoľovali vstupovať svojim deťom do sobášneho zväzku s lazníkmi. Na druhej strane bola táto priepasť ešte viac prehĺbovaná aj myslením lazníkov, hlavne bohatých majiteľov veľkých gazdovstiev. Tí nedovoľovali sobáše vlastných detí s nemajetnými lazníkmi, ale i Detvanmi, ktorí by ku gazdovstvu nemali ako ekonomicky prispieť. Preto sa lazníci väčšinou sobášili medzi sebou – tak ako ich k tomu „predurčilo“ prostredie, v ktorom sa narodili.^[29] Týmito krokmi sa rozdiely medzi detvianskym a lazníckym obyvateľstvom rástli od regionálnych, cez hospodárske, až do sociálnych oblastí.

Popísané podmienky a prax uzatvárania manželstiev v Detve a na lazoch boli tiež determinované ešte badateľnejšími faktormi, ktoré sledujeme na celkovom pohybe počtu sobášov a vývoji podielu sobášnosti v rokoch 1781–1920. Tieto javy sa prejavovali v rôznej miere, a preto nie všetky dokážeme identifikovať podľa vývoja počtu sobášov. I napriek tomuto obmedzeniu nám poskytujú základný obraz o spoločnosti detvianskej farnosti a podmienok života jej farníkov.

Od začiatku našej výskumnej sondy pozorujeme stúpajúcu tendenciu v absolútnych počtoch sobášených v detvianskom kostole, čo úzko súviselo s neustálym

[28] DA BB, CS, *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno 1908*, s. 39.

[29] Z rozhovoru s Vilmou Hojčovou, rod. Golianovou (*1938) 30. 1. 2014.

rastom miestnej populácie. V roku 1781 bolo do matriky sobášených zapísaných 29 párov uzatvárajúcich sviatosť manželstva. Už v nasledujúcom roku sa tento počet zdvojnásobil. V tomto prípade môžeme predpokladať, že sme svedkami štatistickej podregistrácie sobášov v prvom roku našej sondy. Koniec 80. rokov 18. storočia (najmä roky 1787–1789) sprevádzali krajinu neúspešné vojenské aktivity (protiturecké vojny).^[30] Tie spôsobovali rozsiahle vlny hladomoru, čo sa prejavovalo na nižšom počte sobášov v rokoch 1787 a 1788.^[31] Toto obdobie bolo sprevádzané s rozsiahlymi spoločenskými devalváciami, ktoré sa dotkli širokých vrstiev obyvateľstva, a teda rast populácie sa výrazne spomalil a miestami až zastavil.^[32] V rokoch 1781 až 1813 sledujeme vo farnosti značne kolísavé počty sobášov, hoci miestna populácia narástla zo 4 000 na 5 682 veriacich.^[33] Hodnoty pohybujúce sa medzi 40 až 60 sobášmi ročne môžu súvisieť s nedôslednou registráciou.^[34] Výrazné poklesy sobášov v roku 1802 (35) či 1804 (20) možno iba ťažko interpretovať chybami v matričných zápisoch, keďže v ostatných rokoch prvého päťročia 19. storočia je zaznamenaných každý rok okolo 70 sobášov. Vynára sa otázka, či nepokojné roky neúspešných protinapoleonských a protitureckých vojen spojené so spoločenskou a ekonomickou vyčerpanosťou mali dopad aj na detviansku populáciu a ak áno, či až v takom rozsahu, ktorý by spôsobil zistený rozsiahly pokles počtu sobášov.^[35]

Nízke počty sobášených párov zaznamenávajú matriky aj na začiatku druhej dekády 19. storočia. Na rozdiel od predchádzajúcich rokov, kedy sa v Detve sobášilo v priemere 60 párov ročne, v roku 1811 ich bolo iba 25. Na klesajúcej tendencii počtu sobášov sa prejavil aj ničivý hladomor, ktorý prepukol na Podpoľaní v spomínanom roku ako dôsledok rozsiahlej neúrody.^[36] Tieto okolnosti boli spojené s vyšším daňovým zaťažením, infláciou, znehodnotením meny a prepuknutím prvého štátneho bankrotu.^[37] Predstavené skutočnosti potvrdzujú počty sobášených zo spomínaného roku, kedy sa januárové a februárové sobáše objavovali v rovnakom pomere ako v predchádzajúcich rokoch, avšak v ostatných mesiacoch

---

[30] Vojtech DANGL, *Bitky a bojiská v našich dejinách 2. Od vzniku stálej armády po prvú svetovú vojnu*. Bratislava 2007, s. 57–62.

[31] Vladimír MATULA a kol., *Dejiny Slovenska II. (1526–1848)*. Bratislava 1987, s. 474.

[32] Mária KOHÚTOVÁ a kol., *Hospodárske dejiny Slovenska 1526–1848*. Bratislava 2006, s. 109.

[33] A FŮD, *Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1781*, s. 23; DA BB, CS, *Catalogus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXIII*, s. 39.

[34] K. A. Medvecký v monografii o Detve uvádza, že v roku 1799 po rozsiahlom požiari zhorelo v časti „Horné lazy“ 13 domov. Do istej miery mohli aj takéto okolnosti krátkodobu negatívne ovplyvniť rast počtu sobášov, avšak prezentované kolísanie údajov týmto nemožno vysvetliť. K. A. Medvecký, *Detva*, s. 61.

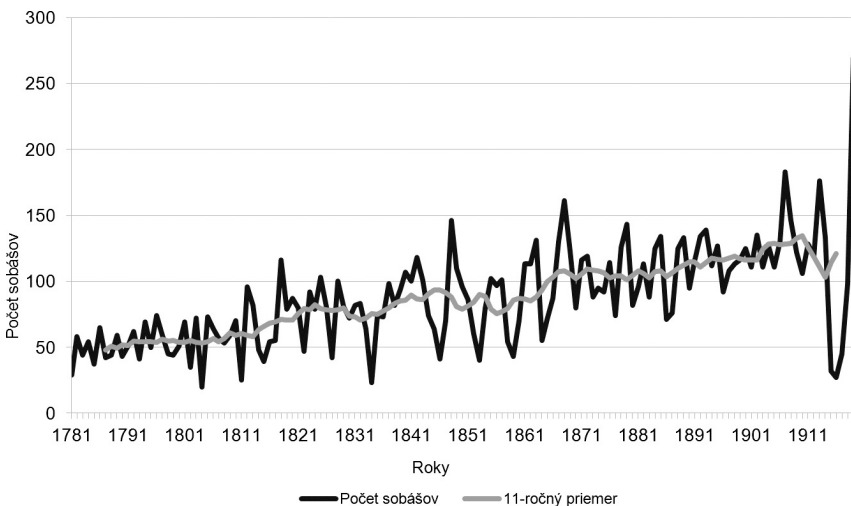
[35] V. Matula, *Dejiny Slovenska II*, s. 482–483.

[36] K. A. Medvecký, *Detva*, s. 62.

[37] M. Kohútová, *Hospodárske dejiny Slovenska*, s. 135–137.

GRAF Č. 1. POČET SOBÁŠOV VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920

sa zosobášilo už len 8 párov. Záznamy sobášených prezradili ďalšiu neštandardnú situáciu, keď od novembra 1811 do septembra 1812 v matrike nebol uvedený žiadny zápis. Avšak v októbri a najmä v novembri 1812 sme zaznamenali celkovo 95 sobášov, z ktorých až 79 bolo protogamných. Táto „abnormálna“ sezónnosť paradoxne potvrdzuje teóriu, že prvé sobáše sa objavili až na jeseň, po zbere dlho očakávanej úrody. V októbri a v novembri spomínaného roku teda došlo k enormnej kompenzácii odložených sobášnych zväzkov. Na druhej strane je otáznosť, či bolo možné, aby v jednom dni (9. november 1812) mohlo byť uzatvorených až 63 sobášov, tak ako to udáva matrika.^[38] Je náročné predstaviť si, ako sa v jeden deň a v jednom kostole mohlo uzavrieť toľko manželstiev.

Kolísave hodnoty počtov sobášov pretrvávali i v nasledujúcom období. Nižšie počty uzavretých manželstiev v rokoch 1814–1817 (39–55) súviseli s obdobím hospodárskeho úpadku, ďalším štátnym bankrotom v habsburskej monarchii a hladomorom spojeným s neúrodou, ktorá postihla aj Podpoľanie.^[39] Ekonomický prepad spôsobil výraznú pauperizáciu populácie a vysoké zdražovanie základných potravín. Tieto okolnosti prinútili mnohých farníkov sobáš odložiť, alebo úplne zrušiť. Pokles sobášených párov bol kompenzovaný ihneď po rokoch krízy. V roku 1818 sa v detvianskej farnosti zosobášilo až 116 párov a podobné kompenzácie sa objavovali aj v ďalšom období.^[40]

[38] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1812–1842*, s. 2–5.

[39] K. A. Medvecký, *Detva*, s. 62.

[40] Príklady nízkeho počtu sobášov a následnej kompenzácie sme zaznamenali aj v rokoch 1822 (47) a 1823 (92), 1827 (42) a 1828 (100) či 1834 (23) a 1835 (74).

V 20. rokoch sa vývoj počtu sobášov príliš nemenil, až prvá vlna cholerovej epidémie v roku 1831 výraznejšie prehovorila do nižšieho počtu sobášených dvojíc (hlavne v roku 1834). V tomto období pochopiteľne vzrastali hlavne počty palingamných sobášov. Od druhej polovice 30. rokov do nasledujúceho päťročia (1837–1843) bol počet sobášených dlhodobejšie vyšší (priemer 100 sobášov ročne). V rokoch 1844–1847, v čase hospodárskej krízy a hladomoru, počty sobášov opäť poklesli. Najvýraznejšie sa prejavil hladomor spôsobený najmä niekoľkoročnou neúrodou zemiakov a ich hnilobou, čo iba podporovalo rozširovanie epidémií.^[41] V roku 1846 to malo za následok najnižší počet uzatvorených manželstiev v celej dekáde. Toto ťažké obdobie podnietilo vlnu vystáhovalectva slovenského obyvateľstva na Dolnú zem. Najmä obyvatelia z východného a severného Slovenska sa presťahovali do úrodnejších južných oblastí Uhorska, hlavne do Banátu. Zo Zvolenskej stolice odišlo 492 poddanských rodín, z nich z Detvy pochádzalo 36 rodín. Najviac obyvateľov z Podpoľania odišlo do Békešskej, Báčskej a Boršodskej stolice.^[42] Z detvianskej farnosti odišlo v polovici 40. rokov 19. storočia takmer tisíc veriacich.^[43]

Na prvý pohľad ako paradox pôsobí výrazne zvýšený počet uzatvorených manželstiev v revolučných rokoch, kedy súčty uzatvorených manželstiev vzrástli na dovtedajšie maximá. V roku 1848 vstúpilo do manželstva 146 párov a o rok neskôr 110 dvojíc. Na tomto náraste mala značný vplyv kompenzácia odložených prvých sobášov po predchádzajúcich krízových rokoch. K nim vo veľmi významnej miere (takmer tretinovej) prispeli uzatvorené druhé sobáše. Iba v roku 1848 tvorili druhé a ďalšie sobáše až 40,4 %. Mnoho Podpoľancov prišlo pod vplyvom hladomoru o svojich životných partnerov, a tým sa vytvorili prirodzené podmienky pre tak výrazný nárast podielu druhých sobášnych zväzkov. Negatívne dôsledky spoločensko-ekonomických zmien a epidémií cholery sledujeme na nižších počtoch sobášov aj v rokoch 1852, 1853, 1858 a 1859. Cholerová epidémia v detvianskom regióne prepukla v rokoch 1849 a 1853–1855. Prepad počtu sobášov sa prejavil hlavne v prvom roku druhej epidemickej vlny. V roku 1853 bolo zosobášených iba 40 párov, zatiaľ čo priemer dekády sa pohyboval medzi 80 až 100 sobášmi. V ďalšom priebehu epidémie počet sobášených vzrastal a zavŕšil sa sobášnou

---

[41] V. Matula, *Dejiny Slovenska II*, s. 508–509.

[42] M. Ďurková, *Podpoľanie a najstaršie*, s. 399.

[43] Schematizmus z roku 1844 informoval, že v Detve žilo spolu 3 005 obyvateľov a v celej farnosti 8 413 farníkov. Počet miestnych veriacich rapídne klesol o rok neskôr, keď podľa schematizmu v Detve žilo už len 2 122 obyvateľov a v celej farnosti 7 578. Nasledujúci údaj zo schematizmu máme až z roku 1850, dokedy počet obyvateľov vzrástol v sídle farnosti iba o 92 osôb, hoci v celej farnosti vzrástla populácia o 474 ľudí. Môžeme teda predpokladať, že vystáhovalectvo z Detvy pokračovalo aj po roku 1845, ako tomu bolo v iných oblastiach Slovenska. DA BB, CS, *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLIV*; *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLV*; *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCL*.

kompenzáciou v závere roka 1855, hoci krátko predtým (v mesiacoch júl až október) vlna ničivej choroby v Detve kulminovala.^[44] Vlna epidémie do istej miery vplývala aj na sezónnosť sobášov, napr. v septembri nebol vo farnosti uzatvorený žiadny zväzok, kompenzácia v plnej miere prepukla v novembri.

V úvode 60. rokov 19. storočia nárast vysluhovaných sobášov vo farnosti výrazne napredoval, hoci v rokoch 1864 a 1865 počet uzatváraných manželstiev značne poklesol. Mohla za ním stáť vlna bližšie neurčenej epidémie či hladomoru, menej pravdepodobná by bola nepresná evidencia sobášov. Následne sa opäť počet sobášov zvyšoval, až tak, že v roku 1868 počet zapísaných vznikajúcich manželstiev v detvianskej matrike vzrástol na 161. Tento nárast možno dať do súvisu s uzákonením povinnej vojenskej služby, čo znamenalo, že mladí muži nemohli vstupovať do manželstva pred jej absolvovaním. Ako ukázalo spracovanie sezónnosti sobášov v tomto veku, výrazne viac párov uzavrelo sobáš pred tým, ako tento zákon vstúpil do platnosti. Následne sledujeme postupný pokles počtu sobášov, až do takej miery, že v roku 1870 sme v matrike zaznamenali medziročný prepád o vyše štyridsať uzavretých manželstiev. Tento úbytok bol dokonca výraznejší ako pokles v čase hospodárskej krízy a cholerovej epidémie o tri roky neskôr.

Choleru sprevádzala hospodárska kríza, ktorá negatívne postihla populáciu Podpoľania najmä z dôvodov prevládajúceho charakteru obživy – poľnohospodárstva, ktoré zastihla najviac. Sociálnu nestabilitu spôsobovala aj daňová reforma (1875). S domovou či pozemkovou daňou sa výrazne zvyšovala záťaž najmä roľníckemu obyvateľstvu.^[45] Epidémia cholery v roku 1873 bola zo všetkých choleroých vln najničivejšia a spôsobila detvianskej farnosti najväčšie škody. Podľa údajov Karola Antona Medveckého v mesiacoch júl až október umreli v detvianskej farnosti až štyri stovky veriacich. Túto vlnu epidémie potvrdzuje aj matrika sobášovaných, do ktorej v spomínaných mesiacoch júl až september nebol zapísaný žiaden sobáš a v mesiaci október bolo uzavretých zväzkov tiež výrazne menej (len sedem, oproti 14, v októbri 1872). V rokoch 1879 a 1880 sa tiež prejavil značný medziročný pokles, až o 61 sobášov a podobne výrazný pokles je v matrike zaznamenaný aj v rokoch 1886 a 1887. V spomínaných rokoch sa v matrike neobjavujú sobáše v mesiacoch júl a august a znížený počet uzavretých manželstiev v septembri a októbri. Táto sezónnosť mala podobný priebeh ako pri choleroých epidémiách, avšak detvianski veriaci umierali vo zvýšenej miere aj na iné nákazlivé choroby, čo mohlo spôsobiť dočasne nižšie počty sobášovaných.

Mierne zvýšeným počtom sobášov v roku 1889 matrika odкрýva nečakaný trend prebiehajúci v detvianskej farnosti na prelome 80. a 90. rokov 19. storočia. Od 7. januára 1889 prebiehali vo farnosti sobáše, ktoré uvádzali na pravú mieru

---

[44] K. A. Medvecký, *Detva*, s. 108–109.

[45] M. Podrimavský, *Dejiny Slovenska III*, s. 376–385; 416–417.

konkubinátne zväzky vyskytujúce sa vo farnosti.^[46] Iniciátorom legitimácie spolužitia viacerých párov bol zrejme nový detviansky farár Štefan Pitrof, ktorý sa rozhodol vysporiadať s týmto javom, ktorý bol na Podpoľaní značne rozšírený.^[47] O mimomanželských zväzkoch, ktoré najviac prekážali miestnym duchovným sa zmieňoval v roku 1893 aj farár z neďalekej farnosti Detvianskej Huty Peter Tomkuljak: „*Tak u Detvanov povstala nemravnosť veľká; necudnosť, smilstvo, nestydatosť pustily hlboké korene. Divé manželstvá sa v tomto kraji tak povážlivo rozmohly, že tento krásny ľud na vidomoči z rodu vychodí. (Tomu snád odpomohol by zákon, ktorý by dovolil mládeži mužskej pred 23. rokom sa ženit). Že je pri tom najdesnejšie, tu nikto nepokladá si takéto neprávosti za hriech.*“^[48] P. Tomkuljak poukazuje na zákon o povinnej vojenskej službe, ktorý nepovoľoval uzatvárať manželstvá mužom, ktorí ju ešte neabsolvovali. Tento zákon bol ohraničený vekom 23 rokov, po ktorého dovŕšení mohli muži vstúpiť do stavu manželského.^[49] Otázny zostáva postoj predchádzajúceho farára J. Troszta, ktorý zdá sa „veľkú nemravnosť“ nijako nereflektovať a viditeľne proti nej ani nebojoval.

V nesviatostných zväzkoch, ktoré Pitrof uvádzal do cirkevného života, nachádzame farníkov prakticky zo všetkých vekových kategórií. Sobáše uzatvárali Detvania, ktorí ešte nikdy neboli v manželskom zväzku, ale konkubinát zamieňali za manželstvo aj vdovci a vdovy žijúci vo voľných zväzkoch tak so slobodnými, ako aj s ovdovenými partnermi. Za ich vznik teda nemohli len zákony o povinnej vojenskej službe, keďže v nich žili aj staršie osoby. Konkubináty trvali spravidla niekoľko rokov a partneri počas tohto obdobia priviedli na svet viacero potomkov. Najviac konkubinátov bolo ukončených v roku 1889, kedy tvorili celkovo 58 zo 133 uzavretých manželstiev. V nasledujúcom roku boli uzatvorené iba dve takéto manželstvá, o rok neskôr šesť a rovnaký počet aj v roku 1892. Najkratší konkubinát trval iba jeden mesiac, Ondrej Batyka (24) a Anna Svonyavová (18) sa zosobášili po mesiaci spolužitia. Najdlhšie trvajúci konkubinát bol ukončený 3. marca 1889

---

[46] P. Dobšínský sa zmieňuje, že slovenský ľud „výraz *divého manželstva*“ t.j. spoločný život nezosobášených osôb „*nezná*“. Slováci o takýchto zväzkoch hovorili, že tieto páry žijú spolu „*na vieru/veru*“, teda že si vzájomne dali sľub pred „*oddávacom*“. Takéto spolužitie sa objavovalo z dôvodov dočasných sociálnych prekážok a následne, keď ich pár prekonal, bezodkladne sa údajne cirkevne zosobášil. Pavol DOBŠINSKÝ, *Prostonárodné obyčaje, povery a hry slovenské*. Turč. Sv. Martin 1880, s. 32.

[47] Štefan Pitrof sa ujal svojho úradu farára v roku 1888. Podujal sa na výstavbu sirotinca, opravy ďalších farských budov a sakrálnych priestorov vo farnosti a mnohé ďalšie aktivity. Jeho neskorší kaplán K. A. Medvecký ho charakterizoval: „... použil *znamenité prostriedky nábožensko-mravného obrodu nášho ľudu. Jeho všestrannej príčinnosti a ľudovosti podarilo sa medzi nábožensky a vzdelanostne zanedbaným ľudom o niečo blahšie pomery doceliť.*“ K. A. Medvecký, *Detva*, s. 84–85.

[48] Peter TOMKULJAK, *Detvan*, Tovaryšstvo 1, 1893, s. 214.

[49] Vojtech DANGL – Vladimír SEGEŠ, *Vojenské dejiny Slovenska. III. diel 1711–1914*. Bratislava 1996, s. 163.

po 30 rokoch medzi Rómami Jánom Berkym (63) a Máriou Olahovou (55). Ján a Mária priviedli na svet v čase svojho spolužitia sedem synov a tri dcéry. Jeden z týchto synov, 24-ročný Juraj, uzavrel sviatosť manželstva v rovnaký deň ako jeho rodičia, po štyroch rokoch spolužitia so svojou konkubínou Annou Berkyovou. Na svadbe bol aj ich jeden syn a jedna dcéra.^[50]

Konkubinátny spôsob života v detvianskej farnosti nebol v Uhorsku žiadnou raritou. Dôvodov prečo sa ľudia rozhodovali pre tento spôsob spolužitia, bolo viacero. Najzásadnejšou prekážkou uzavretia platného sobáša bola všeobecná braná povinnosť, po absolvovaní ktorej mohli muži uzatvárať manželstvo. Zákony z roku 1868 síce skrátili vojenskú službu na tri roky, avšak ešte v nasledujúcich dvoch rokoch museli muži plniť úlohu rezervnej armády. Po vykonaní povinnej služby bol mladý muž už všeobecne považovaný za dospelého a schopného ženby, vrátane materiálneho zabezpečenia budúcej rodiny.^[51] Nemanželské spolužitie bolo lacnejšou alternatívou oproti nákladom za cirkevný sobáš a svadobnú hostinu. Manželská daň, poplatok duchovnému, štólne poplatky na farnosť a ďalšie náklady pre kantora, prípadne kostolníka, predstavovali pre potencionálnych manželov niekedy finančnú prekážku pre uzavretie sviatostného manželstva.^[52] V juhovýchodnej časti Uhorska, v Sedmohradsku, bol tiež zistený vyšší podiel konkubinátnych zväzkov medzi obyvateľmi rómskeho etnika. V meste Alba Iulia bolo zo 17 konkubinátnych párov až 10 párov rómskeho pôvodu.^[53] Nemanželské spolunažívanie v európskej spoločnosti bolo rozšíreným fenoménom bez hraníc etnicity či konfesie. Zavedením civilného manželstva v polovici 90. rokov 19. storočia sa dôvody na nemanželské spolužitie znížili (z cirkevno-právneho hľadiska nemanželské ostali).

Od začiatku 90. rokov 19. storočia do vypuknutia prvej svetovej vojny počet uzavretých manželstiev v detvianskej farnosti takmer každý rok prevyšoval hodnotu 100. Výnimku tvoril len rok 1896 (92 uzavretých sobášov). Tu nachádzame dopad zmien vládnej legislatívy o manželskom práve, ktorá kodifikovala povinné uzatváranie civilných sobášov. Zákon vstupujúci do praxe od októbra 1895 „prinútil“ vo veľkej miere uzavrieť zväzky ešte v septembri a následne oslabil počty sobášených v nasledujúcom roku. Po tomto výkyve sa počet sobášených vrátil do

---

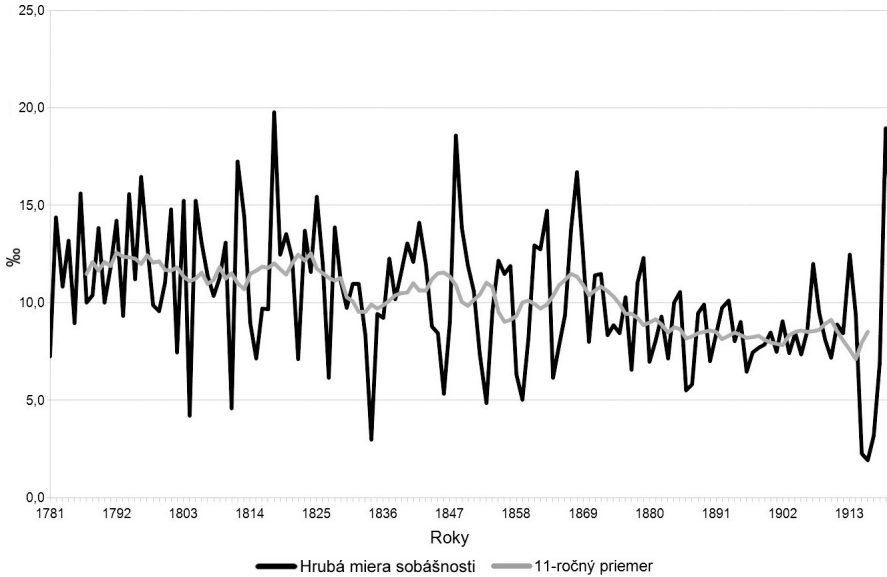
[50] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1884–1890*, s. 73.

[51] M. BOTÍKOVÁ (ed.) *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava 1997, s. 69.

[52] Na západe Európy boli nesobáše zväzky výsledkom rozsiahlej chudoby a organizačných i finančných nárokov pre uzatváranie manželstva. Vo Francúzsku sa preto z podnetu kresťanskej charitatívnej spoločnosti Saint-François-Régis v prvej polovici 19. storočia zdvihla vlna pre dodatočné legalizovanie konkubinátov a legitimovanie už ich narodených detí. Jean Claude BOLOGNE, *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997, s. 289–290.

[53] Daniela DETEȘAN – Simion RETEGAN, *Under the Crossfire of Church and State: Romanian Couples in Concubinage in Transylvania between 1850–1895*. In *Many paths to Happiness?* Amsterdam 2010, s. 450–464.

GRAF Č. 2. HRUBÁ MIERA SOBÁŠNOSTI VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920

svojich starých koľají. Je zaujímavé, že sme sa stretli s istým opakom kompenzácie, teda s navýšením počtu sobášov pred očakávanou situáciou. Najviac sobášov bolo v detvianskom kostole uzavretých v roku 1907 (183) a v predvečer prvej svetovej vojny, v roku 1913 (176), kedy počet Detvanov prevyšoval 15 000 veriacich.^[54] Zaujímavá situácia sa objavila v roku vypuknutia „Veľkej vojny“, kedy počet sobášov vzrástol až na hodnotu 133. V roku 1915 klesol počet sobášov medziročne až o 101 a v nasledujúcom roku o ďalších 5. V roku 1917 počet sobášov vzrástol na 45 a v záverečnom roku vojny vyše dvojnásobne na 98. V prvých povojnových rokoch sa v Detve a v okolí stretávame s enormnou kompenzáciou odložených manželstiev z čias prvej svetovej vojny. V roku 1919 bolo v detvianskej matrike zapísaných 269 sobášov, o rok neskôr 199. V rozsiahlej miere išlo najmä o prvé, teda najčastejšie odložené zväzky, ktoré v roku 1919 tvorili 78 % uzavretých manželstiev.

Nárast počtu sobášov v detvianskej farnosti v 19. storočí mohol byť dôsledkom stále sa zväčšujúcej podpolianskej populácie. Tieto pohyby presnejšie interpretujú výsledky *hrubej miery sobášnosti*. Na grafickom zobrazení jej výsledkov (Graf 2) sledujeme trendy v detvianskej populácii a to, do akej miery bola spoločnosť determinovaná endogénnymi či exogénnymi vplyvmi. Miera a hodnoty sobášnosti

[54] DA BB, CS, *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno 1908*, s. 39.

priamo ovplyvňujú štruktúru obyvateľstva podľa rodinného stavu. V spoločnosti *ancien régime* má sobášnosť priamy vplyv na úroveň plodnosti.^[55]

Pri prvom pohľade nám Graf 2 prezrádza, že v podpolianskej populácii sa dlhodobo udržiavala pomerne vysoká miera sobášnosti. Od konca 18. storočia až do polovice prvej dekády 19. storočia sa hrubá miera sobášnosti pohybovala na úrovni medzi 11 % až 12,6 %. Spočiatku nižšiu sobášnosť možno vysvetliť objavujúcou sa podregistráciou sobášov a eventuálne nepresnými údajmi o počte detvianskych veriacich. Hospodárska kríza z roku 1811 sa v priemernom zobrazení miery sobášnosti prejavila len okrajovo. Celkový podiel uzavretých manželstiev na počet obyvateľov, síce mierne klesol, avšak náhly prepád počtu sobášov v roku finančnej krízy (1811 – 4,6 %), ktorý za to mohol, bol okamžite kompenzovaný (1812 – 17,2 %), a teda pokles sobášnosti bol menej výrazný.^[56] Po tomto krízovom období sobášnosť najmä v posledných troch rokoch druhej dekády narástla, avšak postupne s klesajúcou tendenciou sa na začiatku 30. rokov 19. storočia dostala až na úroveň 9,7 %. Výrazný pokles sobášov v tomto období, komentovaný vyššie, netrval dlho a miera sobášnosti opäť vzrastala. Koniec prvej polovice 19. storočia priniesol zaujímavé výsledky, keď v krízových rokoch neúrody, hladomoru a epidémie hrubá miera sobášnosti výrazne neklesla. Nezmenil to ani fenomén masového vystaňovania veriacich z farnosti. Tu sa miera sobášnosti priemerne dostávala na úroveň medzi 10 až 11 %.^[57] Išlo o priemer prirodzene viac vyhrotených extrémov, keď napríklad v roku 1846 klesla hrubá miera na 5,3 %, zatiaľ čo o dva roky neskôr bola kompenzovaná úrovňou 18,6 %. Ako výraznejšie „krízové“ sa podľa úrovne sobášnosti ukazujú 50. roky 19. storočia, počas ktorých sa dostala až na dovtedajšie minimum 9 %.

V 60. rokoch 19. storočia sledujeme v detvianskej farnosti mierny nárast hrubej miery sobášnosti. Jej postupný pokles je badateľný až v 70. rokoch (z 10,6 % na 8,8 %). Mierne klesajúcu tendenciu si hrubá miera udržala aj v nasledujúcej dekáde. Tu vidíme prvé náznaky prichádzajúceho demografického prechodu, ktorý sa v praxi prejavoval najmä neskorším vstupom Detvanov do manželstva.

---

[55] Ludmila FIALOVÁ, *Príspevek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. Historická demografie 9, 1985, s. 90.

[56] Pre porovnanie so západoeurópskym typom rodiny a prostredím v českých krajinách priemerná hrubá miera sobášnosti v celom 19. storočí tvorila oveľa nižší podiel, pohybovala sa na úrovni 8 %. V období demografických kríz v druhej dekáde 19. storočia dokonca klesla na 6,6 %, čo je v porovnaní s detvianskou farnosťou výrazný rozdiel. Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvateľstva českých zemí*. Historická demografie 12, 1987, s. 209.

[57] V západoeurópskom type rodiny, kde bola vo všeobecnosti hrubá miera sobášnosti nižšia, priviedli tieto krízové roky ešte na nižšiu úroveň. Napríklad v hornosliezskej farnosti Strzelce Opolskie v roku 1849 klesla hrubá miera sobášnosti na 9 %. Jerzy SPYCHAŁA, *Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*. In *Śląskie Studia Demograficzne*. Śluby, Wrocław 1994, s. 42.

V úvodných rokoch deviatej dekády 19. storočia zaznamenávame vysoké počty sobášených (najmä 1892 a 1893, čo predstavovalo v daných rokoch mieru sobášnosti okolo 10 ‰), avšak priemerná miera sobášnosti sa pohybovala na úrovni 8,1 ‰ až 8,5 ‰. Následný pokles počtu uzatvorených manželstiev a stály nárast podpolianskej populácie spôsobil najnižší pokles hrubej miery sobášnosti, keď v prvých rokoch 20. storočia predstavoval 7,8 ‰ až 7,9 ‰. Tento zostupný trend bol v sledovanom období spozorovaný na celom území dnešného Slovenska. Od 80. rokov 19. storočia do roku 1910 celoslovenská úroveň sobášnosti klesla z 9,8 ‰ na 7,7 ‰.^[58] Záverečná etapa nášho výskumu bola výrazne poznačená celospoločenskými zmenami spôsobenými prvou svetovou vojnou. Počas vojnových rokov sa na Podpolaní výrazne znížil počet konaných svadiieb, čo bolo dôsledkom výrazného poklesu prítomného mužského obyvateľstva a celospoločenskej instability. Tento kontrast sa najviac prejavil v roku 1919 pri kompenzácii konania svadiieb, v ktorom hrubá miera sobášnosti predstavovala 19 ‰. V dlhodobejších ukazovateľoch tento extrém sa štatisticky neprejavil, jej priemerná úroveň zostala na 8,5 ‰. Na území Slovenska sa krátko po ukončení „Veľkej“ vojny prejavovala kompenzácia sobášnosti úrovňou okolo 16,5 ‰, následne už v prvej polovici 20. rokov 20. storočia klesla na polovicu.^[59]

Podiel druhých a ďalších sobášov

Protogamné sobáše tvoria v každej populácii v dlhodobom období väčšinový podiel všetkých uzatvorených manželstiev. Jediným spôsobom zániku zväzku v spoločnosti *ancien régime* bola smrť jedného z partnerov. Tak sa vytváral priestor pre vytvorenie palingamných sobášov medzi ľuďmi vo vdovskom stave u jedného alebo u oboch snúbencov. Výskumy európskych populácií v 17. a 18. storočí dokazujú, že vdovci a vdovy sa snažili uzavrieť ďalšie manželstvo čo najskôr, až tri štvrtiny do roka od úmrtia partnera. Na vidieku sa vdovám hľadali partneri ťažšie než v mestách a ich čakanie na sviatostný zväzok trval v priemere až dva roky. Pochopiteľne ľahšie nachádzali nového manželského partnera vdovci a vdovy, ktorí nemali potomkov z predchádzajúceho manželstva.^[60]

Na území uhorskej právnej proveniencie mala vdova po zosnulom manželovi, ktorý zanechal potomkov, právo zostať v dome mužovej rodiny. Ak by sa však vydala druhýkrát, pripravila by svoje deti o dedičské nároky po zosnulom otcovi. Vdovy, ktoré sa mali druhýkrát vydávať stáli pred dilemou, či majú svoje deti nechať v dome zosnulého muža alebo si ich vziať so sebou po druhom sobáši do novej domácnosti, kde im podľa zvykového práva neprináležal nárok na

[58] Ján SVETOŇ, *Vývoj obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava 1969, s. 75.

[59] Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava 2008, s. 34.

[60] Antoinette FAUVE–CHAMOUX, *K historii vdov*. Historická demografie 23, 1999, s. 18–19.

majetok.^[61] Často za ňu rozhodovali okolnosti, podľa ktorých mladšie deti išli s matkou do nového domova a staršie zostávali na otcovom majetku, ktorý mali zdediť. Vdovcom, ktorým zostali deti, brávali najmenších potomkov do výchovy zvyčajne manželkini príbuzní a tí starší zostávali s otcom, ktorý spravidla priviedol do domu *macochu*.^[62]

V detvianskej populácii od konca 18. storočia do začiatku 20. storočia až 3/4 všetkých sobášov tvorili protogamné zväzky.^[63] Zväzky vdovca so slobodnou ženou tvorili 10,3 % sobášov, 4,3 % manželstvá slobodného muža s vdovou a vzájomné vdovské sobáše predstavovali 10,2 % počtu uzavretých sobášov (Graf 3).^[64]

V 80. rokoch 18. storočia pretrvával 3/4-ový pomer prvých sobášov. V nasledujúcej dekáde postupne klesalo zastúpenie prvých zväzkov. V rokoch 1796–1800 klesol pomer prvých sobášov dokonca na 68,5 % a sobáše vdovcov so slobodnými ženami tvorili až 18,3 %. Za týmto javom, možno hľadať dôsledky nepokojného obdobia so zvýšenou mierou úmrtnosti, ktorá vytvárala podmienky pre vyšší podiel osôb vo vdoveckom rodinnom stave, ktoré následne vstupovali do palin-gamných zväzkov.

V prvej dekáde 19. storočia zasa pomer prvých sobášov vzrástol o 13 percentu-álnych bodov. To mohlo signalizovať ustálenie pomerov a priaznivé hospodárske podmienky pre uzatváranie manželstiev mladých ľudí. V rokoch ekonomického regresu druhej dekády 19. storočia pomer prvých sobášov klesol na 72,3 %, následne v ďalších rokoch tento podiel opäť vzrástol. V 30. rokoch 19. storočia sledujeme nárast podielu palingamných zväzkov, medzi ktorými dominovali zväzky vdovcov s vdovami. V tom vidíme dopad krízového obdobia spôsobeného prvou cholеровou epidémiou. Obdobie bolo sprevádzané celkovým znižovaním uzavretých sobášov, z ktorých najrýchlejšie klesali protogamné zväzky.

V nasledujúcej dekáde pozorujeme v detvianskej populácii dva rozdielne tren- dy. V prvej polovici opätovne výraznejšie prevažovali prvé sobáše (77,5 %), avšak

---

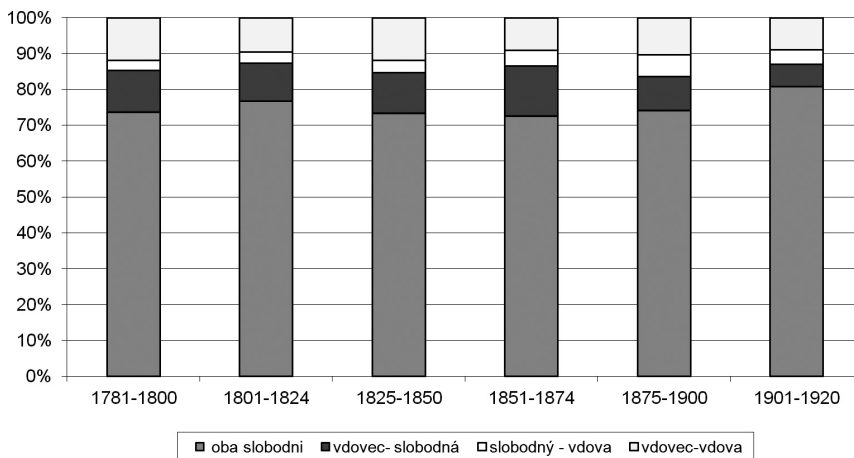
[61] Karel KADLEC, *Verböczyho Tripartitum a soukromé právo uherské i chorvátske šlechty v něm obsažené*. Praha 1902, s. 257.

[62] M. Botíková, *Tradície slovenskej rodiny*, s. 85.

[63] V spoločnosti západoeurópskej rodiny (príklad z Horného Sliezska) sa vo vidieckom prostredí podiel prvých sobášov v 19. storočí pohyboval na približne rovnakej úrovni (76,7 % vo farnosti Strzelce Opolskie), či dokonca výraznejšie vzrástol až 81,2 % (vo farnosti Kochłowice, kde dokonca v posledných dvoch dekádoch 19. storočia tieto sobáše predstavovali dokonca zastúpe- nie okolo 85 %) J. Spychała, *Śluby*, s. 17; Pelagia KWAPULIŃSKA, *Śluby w parafii Kochłowieckiej w XIX wieku*. In *Śląskie Studia Demograficzne*. Śluby. 1994, s. 83. V českých krajinách tento podiel rovnako kolísal medzi tromi štvrtinami až štyrmi pätinami všetkých sobášov. Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 164.

[64] Vo vidieckej populácii stredného Slovenska na Horehroní v rokoch 1787–1869 tvoril pomer prvých sobášov až 86,8 %, čo vysoko presahuje výsledky o populácii na Podpoľaní. Vyšší pomer protogamných sobášov bol zistený v tých istých rokoch dokonca aj v mestskom prostredí Brezna. Július ALBERTY, *Formovanie robotníckej vrstvy v obvode Brezna*. Martin 1981, s. 121; 35.

GRAF Č. 3. ZLOŽENIE SOBÁŠOV VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920 V 25-ROČNÝCH OBDOBIACH (V %)

v rokoch 1846–1850 počas obdobia hospodárskeho úpadku, neúrody, hladomoru, cholerovej epidémie a revolučných nepokojov pomer prvých sobášov výrazne klesol. Najmarkantnejší pokles protogamných sobášov bol badateľný v oboch revolučných rokoch, kedy tieto zväzky tvorili len 59,6 %, resp. 68,2 % všetkých uzavretých manželstiev. Na dôvažok toho, medzi palingamnými sobášmi sledujeme v roku 1848 výrazný nárast zastúpenia zväzkov vdovcov so slobodnými ženami (až 19,9 %).

Začiatok druhej polovice 19. storočia bol poznačený pretrvávajúcim obdobím slabých úrod, spojených s hladomormi, čo vplývalo na nižší podiel prvých sobášov. Situácia sa výrazne zmenila v nasledujúcej dekáde, kedy zastúpenie prvých sobášov predstavovalo až 77,9 %. Od 70. rokov 19. storočia sa v detvianskej farnosti objavujú trendy presahujúce až do ďalšieho decénia, ktoré zvyšovali podiel druhých a ďalších sobášov (ich zastúpenie vzrástlo až na 28,8 %). Okrem hospodárskych či sociálnych faktorov (najmä dopad cholerovej epidémie v roku 1873) tu možno pozorovať skôr novšiu dlhodobú tendenciu *odkladania sobášov*, čo bolo príčinou zvyšovania sobášneho veku v prvých zväzkoch. Za týmto fenoménom zrejme stála povinnosť vojenskej služby, pred ktorej vykonaním sa muži nemohli ženiť. V týchto rokoch prudko klesá aj hrubá miera sobášnosti, čo iba zvýraznilo podiel palingamných zväzkov.

Enormný nárast prvých sobášov sa do detvianskej farnosti vrátil na prelome 19. a 20. storočia. Do roku 1905 pomer týchto zväzkov vzrástol na 77,8 % a v rokoch 1906–1915 dokonca vzrástol na najvyššiu dovtedajšiu úroveň – 84,8 %.^[65]

[65] Ako sme už uviedli, obdobie pred prvou svetovou vojnou vytváralo pre protogamné zväzky

Medzi palingamnými sobášmi najrýchlejšie klesali zväzky vdovcov so slobodnými ženami. Podobne sa správala populácia aj vo východných oblastiach Uhorska, kde pomer týchto sobášov do roku 1910 klesol z 11,1 % na 7,9 %.^[66] Pokles palingamných sobášov priamo súvisel so skvalitnením životných podmienok v celej detvianskej populácii. Matriky pochovaných potvrdzujú, že Detvania častejšie umierali vo vyššom veku, čo prirodzene znižovalo podiel mladých vdovcov, ktorí by mali záujem o ďalší manželský zväzok. Spoločenské premeny počas vojnových rokov mali zásadný vplyv na zastúpenie protogamných a palingamných sobášov. V roku 1916 až 11 z 27 sobášov tvorili zväzky vdovcov s vdovami a podiel prvých sobášov predstavoval len 37 %, čo však výrazne ovplyvnil nízky počet sobášov. Do konca druhej dekády 20. storočia podiel prvých sobášov znova vzrástol na 75 %.

Priemerný sobášny vek

Uzatvorenie manželstva bolo v spoločnosti *ancien régime* do veľkej miery determinované vekom snúbencov, ktorí vstupovali do spoločného života. Dolná hranica sobášneho veku bola sociálnym prostredím a jeho normami do značnej miery limitovaná. Podmienky pre vyslúženie sviatosti manželstva boli určované kanonickým právom. Uhorské zvykové právo tiež vychádzalo z jeho kánonov, čím bol vek dospelosti dievčat stanovený na 12 rokov a vek dospelosti pri chlapcoch na 14 rokov.^[67] Plnoletosť však muži dosahovali až o 10 rokov neskôr a ženy v 16. roku života. O vydaji však vek častokrát nerozhodoval a hlavné slovo mal otec, prípadne poručník.^[68] S najnižšími stredovekými hranicami dospelosti sa sociálna prax stretávala len veľmi zriedka a v novoveku bol sobášny vek vyšší. V druhej polovici 19. storočia ovplyvňoval možnosť uzavretia sobáša a sobášny vek politický konsenzus, teda súhlas kompetentných politických orgánov. Uzatvorenie manželského zväzku bolo podmienené absolvovaním povinnej vojenskej služby nadchádzajúcich ženíchov. V prípade, že muži pracovali v službách štátu ako dôstojníci, úradníci či učitelia, četníci a policajti, ich vek uzavretia sobáša bol regulovaný civilnými zákonmi.^[69]

---

vhodné podmienky aj v západoeurópskom type rodiny. V českých krajinách prvé sobáše predstavovali podobne vysoké zastúpenie, až 85 %. L. Fialová a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 164.

[66] Ioan BOLOVAN – Sorina Paula BOLOVAN, *From Tradition to Modernisation. The Romanian Family in Transylvania in the Modern Era (1850–1918)*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 152.

[67] K. Kadlec, *Verböczyho Tripartitum*, s. 149.

[68] Tünde LENGYELOVÁ, *Spoločenské postavenie žien v histórii Slovenska*. In *Slovensko na ceste k rodovej rovnosti*. Bratislava 2006, s. 30.

[69] Vojtech DANGL, *Dôstojník, manželstvo a rodina v Uhorsku (1850–1914)*. *Vojenská história*, 15, č. 1, 2011, s. 18–20.

Okolnosti uzatvárania sobášov v detvianskej farnosti zapadajú do konceptu východoeurópskeho typu rodiny, pre ktorý je charakteristický nižší vek snúbencov v protogamných zväzkoch.^[70] Teória Johna Hajnala definovala okrem nižšieho sobášneho veku aj výrazne nižší pomer osôb, ktoré nikdy do manželstva nevstúpili.^[71] Pre západoeurópske rodiny bol typický vyšší sobášny vek – u mužov okolo 27 až 31 rokov, u žien o niekoľko rokov nižší. Pri snúbeneckých pároch východoeurópskeho typu rodiny bol tento vek pri prvom sobáši o 6 až 7 rokov nižší.^[72] Podľa prameňov z Ruska sa neraz ženili 11-roční ženisi s 8-ročnými mladuchami. Na území Slovenska sa vraj často vydávali 12 či 13-ročné dievčatá.^[73] Analýza cirkevných matrik detvianskej farnosti ukázala postupne silnejúci znak demografického prechodu, a to zvyšovanie sobášneho veku snúbencov v protogamných zväzkoch. V detvianskej farnosti sa však ešte aj na začiatku 20. storočia objavovali výnimky, o ktorých to neplatilo: „*Musel počkať, kým som doriastla, ale nebolo to tak dlho. Keď som mala šesnásť a pol roka, tak sme sa brali*“.^[74] Územie Slovenska teda bez väčších výnimiek patrí podľa Hajnalovej stratifikácie k východoeurópskemu typu rodiny.^[75]

Sobášny vek snúbencov podľa druhu sobáša

V skúmanom období uzatvárali detvianski muži svoje prvé sobáše priemerne ako 23-roční s partnerkami vo veku 19,7 roka (Graf č. 4 a Graf č. 5). Snúbenci

---

[70] Podľa P. Dobšínskeho sa chlapci v Detve už vo veku 16 rokov *deckovali*, teda mohli mať frajerky a dievčatá vo veku 13 či 14 rokov boli považované za *devojné*, teda síce na vydaj. Ako 20-ročné už boli považované za staré dievky. P. Dobšínský, *Prostonárodnie obyčaje*, s. 8–9.

[71] John HAJNAL, *European marriage pattern in Perspective*. In David V. GLASS – David V. C. EVERSLEY (ed.), *Population in history Essays in historical demography*. Chicago 1965, s. 111–143.

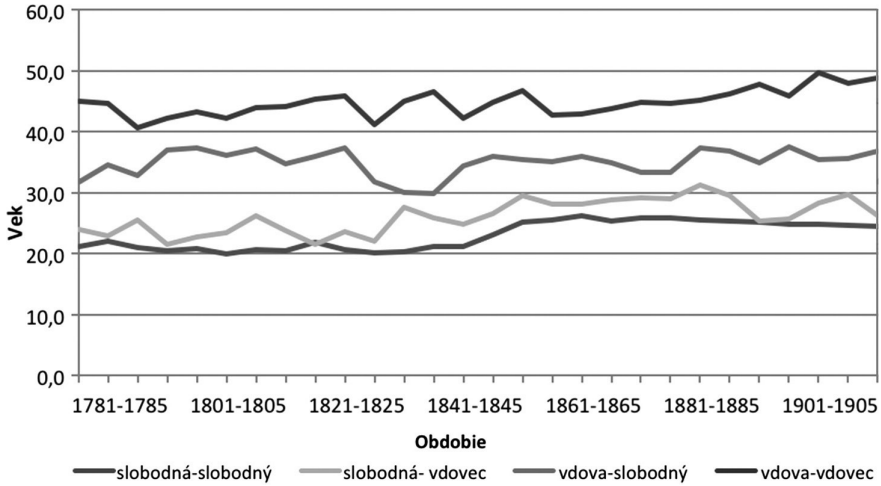
[72] Cezary KUKLO, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbirowej*. Warszawa 2009, s. 278–282.

[73] Ak boli dievčatá príliš mladé na to, aby boli *súce za muža* a i napriek tomu sa naskytoval potencionálny bohatý zať, objavovalo sa tzv. *hrdé zaťovstvo*. Sobáš sa síce uskutočnil s podmienkou, že nevesta bude spávať so svokrou pokiaľ nebude „súca“. Ján KOMOROVSKÝ, *Tradičná svadba u Slovanov*. Bratislava 1976, s. 45.

[74] Výpoveď pamätníčky Anny Luptákovskej, prevzaté z: Ján ZEMKO a kol., *Detva*. Martin 1988, s. 267.

[75] V rovnakom type rodiny, na Balkánskom polostrove (v dnešnom Albánsku), snúbenci vstúpali do protogamných manželstiev ešte v nižšom veku. Vek neviest pri prvom sobáši sa ešte na začiatku minulého storočia pohyboval na úrovni 17,6 až 18,3 rokov (v jednej z lokalít sa objavovali stále 13-ročné nevesty). Na druhej strane, vek ich ženíchov výrazne prevyšoval priemer východoeurópskeho typu rodiny, pohyboval sa na úrovni okolo 27 rokov, a teda rozdiel medzi manželmi bol bežne okolo 10 rokov. Tu už sledujeme aj dôsledky rozdielov v kultúrnych, sociálnych a mentálnych faktoroch. Siegfried GRUBER, *Marriage Patterns in Northern Albania in the Beginning of the 20th Century*. In *Many paths to Happiness?* Amsterdam 2010, s. 418–419.

GRAF Č. 4. PRIEMERNÝ SOBÁŠNY VEK PODĽA RODINNÉHO STAVU SNÚBENCOV VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920 – ŽENÍSI

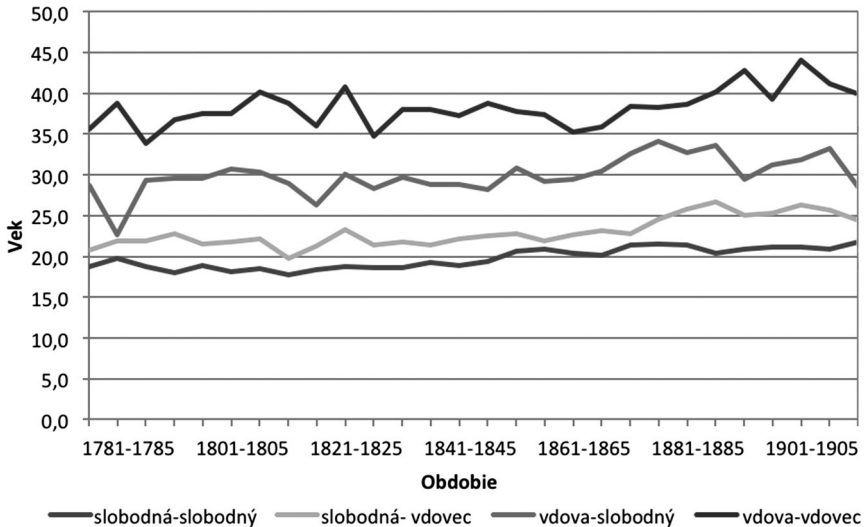
do protogamných zväzkov vstupovali do prvej polovice 19. storočia dokonca ešte výrazne mladší. Muži v detvianskej farnosti uzatvárali prvýkrát sobáš najčastejšie medzi 20. a 21. rokom života. Iba počas rokov 1786–1790 ich priemerný vek pri sobáši dvoch slobodných osôb mierne vzrástol na 22 rokov. V tomto päťročí vstupovali do zväzkov o niečo staršie aj ich partnerky, s priemerným vekom 19,7 roka a mediánom až 21.^[76] V priemere sa však vek pri sobášoch slobodných dievčat pohyboval do polovice 19. storočia od 17,7 (1816–1820) do 19 rokov života.

Na prelome 18. a 19. storočia sa v podobnom veku sobášili nevesty pri prvých manželských zväzkoch aj v južných oblastiach Uhorska. Priemerný vek pri sobáši dvoch slobodných osôb predstavoval 18,4 a vzrástol na úroveň 19,2 roka, potvrdzoval tak charakteristiky východoeurópskej rodiny.^[77] Na druhej strane Hajnalovej línie by sme a priori mohli čakať vyšší sobášny vek, ktorý bol však do istej miery ovplyvňovaný sociálnym a kultúrnym prostredím. Napríklad v roľníckych rodinách sa v hornom Sliezske pohyboval vek neviest v protogamných zväzkoch pod 20 rokov života. V prípadoch neviest z remeselníckych rodín boli ich prvé sobáše realizované o dosť neskôr, čo pramenilo z potrieb čakania na

[76] Hodnota mediánu bola v týchto rokoch spolu s obdobím v rokoch 1916–1920 vôbec najvyššia počas celého skúmaného obdobia.

[77] Rudolf ANDORKA – Sándor BALASZ–KOVÁCS, *The Social Demography of Hungarian Villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries (with Special Attention to Sárpilis, 1792–1804)*. Journal of Family History 11, č. 2, 1986, s. 173; 188.

GRAF Č. 5. PRIEMERNÝ SOBÁŠNY VEK PODĽA RODINNÉHO STAVU SNÚBENCOV VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920 – NEVESTY

svojich nadchádzajúcich manželov, ktorí si pred založením rodiny potrebovali zabezpečiť vlastnú dielňu.^[78]

Za výraznými rozdielmi vo výške veku pri sobáši dvoch slobodných osôb medzi dvoma „tábormi“ Hajnalovej typológie rodín môžeme nachádzať viacero výrazných determinantov. Jedným z nich sú rozdielnosti vo zvykovom práve, vďaka ktorému snúbenci na území Slovenska mohli uzavrieť manželstvo skôr, pretože zákonitosti pri dedení zabezpečovali z rodičovského majetku všetkým deťom rovnomerný podiel.^[79] Po sobáši najčastejšie mladomanželský pár zostával v rodičovskom dome ženicha a spoločne pracovali na jeho hospodárstve, čím sa vytvárala rozsiahla zložená rodina.^[80] Keďže dedičné právo zabezpečovalo nárok na podiel pre každého potomka, nemuseli sa obávať, že po úmrtí rodičov im nezostane žiadne imanie potrebné na živobytie. V západoeurópskom type rodiny vidíme okolnosti, ktoré nútili snúbencov zabezpečiť si pred uzatvorením manželstva vlastné hospodárstvo, od ktorého závisela ich ďalšia ekonomická existencia. Preto už v mladšom veku (okolo 15 rokov) spravidla vstupovali do služby, kde zostávali až dovtedy, kým si nezarobili na kúpu vlastného živobytia. Na juhu Čiech tomu bolo

[78] J. Spychała, *Šluby*, s. 26.

[79] Dievčatá ho často dostávali vo forme vena. M. Botíková, *Tradície slovenskej rodiny*, s. 94.

[80] O týchto trendoch slovenskej populácie, konkrétne o prípade dediny Čičmany sa zmiňuje: Siegfried GRUBER, *Demographic Change and the Family*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 163–164.

do približne 24. roku života.^[81] Tento vek bol neskôr definovaný aj Občianskym zákonníkom z roku 1811 ako vek plnoletosti, ktorý umožňoval ženbu či vydaj.^[82] V prípadoch, že išlo o dedičov rodičovského hospodárstva, tak i v takom prípade museli získať prostriedky, aby mohli rodičom obstarat' tzv. „výmenok“, ktorým si rodičovské hospodárstvo akoby odkupovali a zaväzovali sa ním opatrovať rodičov až do ich smrti.^[83] Vyšší vek pri sobáši dvoch slobodných osôb v českých krajinách dokazuje, že táto prax mala výrazný vplyv na okolnosti a obdobie založenia rodiny. Vek ženíchov pri protogamných zväzkoch sa v priebehu 18. storočia pohyboval s trvale stúpajúcou tendenciou medzi 25. až 29. rokom života. Nevesty, s ktorými uzatvárali sobáše, sa vydávali vo veku 23–25 rokov.^[84] Vyšší vek uzatvárania prvých sobášoch je zaznamenaný na konci 19. storočia v celej habsburskej monarchii, vrátane Moravy a českých krajín, a pri ženíchoch sa pohyboval od 26,9 do 28,4 rokov, a pri ich manželkách od 24,2 do 26,1 rokov.^[85]

Nízky vek pri sobáši dvoch slobodných osôb charakteristický pre prvú polovicu 19. storočia sa zásadne začína zvyšovať v 50. rokoch. Ako prvý dôsledok týchto zmien možno identifikovať nižšiu úroveň hrubej miery sobášnosti, ktorá bola viditeľným výsledkom úbytku sobášov mladších osôb. Za spomínané obdobie vek vstupu do prvého manželstva mužov vzrástol o 4 roky z 21,2 (1846–1850) na 25,1 (1856–1860). V nasledujúcom desaťročí muži detvianskeho regiónu uzatvárali prvé sobáše ešte neskôr, v priemere ako 26-roční, pričom hodnota mediánu bola 25 rokov. Po ekonomickej destabilite sa pod vyšší vek v detvianskej farnosti bezpochybne podpísal zákon o povinnej službe z konca 60. rokov 19. storočia (kedy sa vek ženíchov rapídne zvýšil). Ten povoľoval vstup do manželstva len mužom, ktorí už trojročný pobyt v armáde absolvovali. Zákon, ktorý nepovoľoval ženbu mužom pred tým, ako absolvovali povinnú vojenskú službu mal zreteľný dopad aj v detvianskej farnosti. Rovnako aj v českých krajinách sa po roku 1868 nemohol oženiť žiadny muž, ktorý ešte podliehal brannej povinnosti.^[86] V praxi

---

[81] Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice 2008, s. 204.

[82] L. Fialová, *Příspěvek k možnostem*, s. 92.

[83] Výmenok mal v neskoršom období formu písomnej zmluvy, v ktorom sa nový majitelia hospodárstva zaväzovali doopatrovať svojich rodičov či už formou dohodnutých hospodárskych dávok alebo inak dohodnutým podielom na úrode. K problematike „výmenku“ bližšie : Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, úbozí podaní?* Praha 2009, s. 274.

[84] Lumír DOKOUPIL a kol., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999, s. 78.

[85] Peter TEIBENBACHER, *The Austrian crownlands in about 1900: Between West and East – the Hajnal-line revisited*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 365.

[86] Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*. Historická demografie 11, 1987, s.112.

to znamenalo, že ak nedosiahol 22 rokov, mohol sa oženiť len s mimoriadnym povolením.^[87] Povinná vojenská služba bola každému mužskému obyvateľovi cisárstva v Rakúsko-Uhorsku nariadená zákonom z 5. decembra 1868. Tým, že do služby nastupovala omnoho širšia a početnejšia skupina mužského obyvateľstva, služba sa skrátila z pôvodných 8 na 3 roky.^[88] Tieto zákonné opatrenia modifikovali základné podmienky pre uzatvorenie manželstva tak, že na viacerých územiach Slovenska v poslednej tretine 19. a v prvých rokoch 20. storočia sa vek slobodných mužov pri prvom sobáši pohyboval okolo 24 rokov.^[89] V detvianskej matrike sobášených sa začali v tomto období objavovať informácie o vykonaní vojenskej služby. Chlapci najčastejšie rukovali vo veku 21 rokov a po vykonaní svojich povinností a návrate domov si mohli založiť svoju rodinu.^[90]

Vek aktérov protogamných sobášov kulminoval v polovici 80. rokov 19. storočia a následne naberal mierne klesajúcu tendenciu. Do konca prvej svetovej vojny priemerný vek prvého vstupu do manželstva u podpoľianskych mužov klesol priemerne o jeden a pol roka. Medián sa v tomto období pohyboval na úrovni 24 rokov, a v rokoch 1916–1920 klesol o jeden rok.^[91]

Vývoj veku dvoch slobodných osôb na Podpoľaní môžeme komparovať len s niekoľkými slovenskými lokalitami. Jednou z nich je katolícka populácia v meste Dubnica nad Váhom. Vek vstupu snúbencov do protogamných manželstiev medzi oboma lokalitami je veľmi podobný. V Dubnici sa v druhej polovici 19. storočia muži v priemere prvýkrát ženili medzi 25. a 26. rokom života. Väčšie rozdiely pozorujeme pri veku neviest, keďže na strednom Považí sa dievčatá vydávali v priemere o 1 až 4 roky neskôr ako v Detve.^[92]

Priemerný vek neviest protogamných zväzkov na Podpoľaní v druhej polovici 19. storočia ovplyvňovali iné okolnosti ako u ich partnerov. Do prvej polovice 60. rokov snúbenciam vek rástol z 18,7 na takmer 21 rokov a medián predstavoval 20 rokov. Mierny pokles na prelome 60. a 70. rokov vytvoril pri opačnom pohybe veku mužov zvýšenie vekového rozdielu medzi ženíchom a nevestou takmer na 6 rokov (1866–1870). I v nasledujúcom období až do vypuknutia prvej svetovej vojny sa vek dievčat pri protogamnom zväzku kolísavo pohyboval medzi

---

[87] L. Fialová a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 161.

[88] Bohuslav PERNICA, *Branná povinnost jako daň v úkonech a otázka její spravedlnosti*. In The XIth International Conference Theoretical and Practical Aspects of Public Finance. Praha 2006, s. 2.

[89] M. Botíková, *Tradičie slovenskej rodiny*, s. 72.

[90] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1853–1875*, s. 114.

[91] Pokles veku pri sobáši dvoch slobodných osôb vidíme aj v západoeurópskych rodinách, napríklad vo farnosti Kochłowice vek ženíchov postupne klesal z 27 na 25 rokov. P. Kwapulińska, *Śluby*, s. 86.

[92] Libor BERNÁT, *Obyvatelstvo dubnickej farnosti v 17.–19. storočí vo svetle matrík*. Kežmarok 2009, s. 56.

20. a 21. rokom života.^[93] Prvá svetová vojna viedla u mužov k zníženiu priemerného veku pri prvých sobášoch, na druhej strane u žien ho zvýšila takmer na 22 rokov (medián na 21), a tým sa vekový rozdiel medzi snúbencami znížil na 2 a pol roka.^[94] Tieto zmeny sa štatisticky prejavili z dôvodu zníženia počtu sobášov, z ktorých prirodzene najviac ubudlo protogamných, pretože tie museli byť odložené na neskorší termín.^[95] Celoslovenský priemer pri prvých zväzkoch bol v roku 1919 predsa len vyšší, u žien predstavoval úroveň 22,8 rokov a u mužov 26,5 roka.^[96]

V kategórii sobášov medzi vdovcami a slobodnými ženami mali ženisi priemerne 35 rokov, zatiaľ čo ich nevesty o dvanásť rokov menej, 22,9.^[97] Od začiatku skúmaného obdobia do konca 20. rokov 19. storočia sledujeme tendenciu rastu sobášneho veku u vdovcov v priemere na 37 rokov. V 30. rokoch však sobášny vek vdovcov klesol na 30 rokov a v rokoch 1841–1845 dokonca medián zostúpil na 28. Bol to dôsledok jednak cholerovej epidémie ničivého hladomoru, ktoré pripravovali o život ľudí bez rozdielu na veku. Tým vzrastal v spoločnosti podiel veľmi mladých vdov a vdovcov, ktorí uzatvárali palingamnú manželstvá. Táto etapa nižšieho sobášneho veku bola vo všetkých skúmaných skupinách vystriedaná opätovným zvyšovaním sobášneho veku. Od 70. až do začiatku 80. rokov 19. storočia sa vdovci sobášili so slobodnými ženami zasa o niečo mladší, kedy medián klesol dokonca na 31 rokov. Toto zníženie sobášneho veku vdovcov, odštartované cholerovou epidémiou, bolo prirodzene sprevádzané aj poklesom veku ich partneriek. Od polovice 80. rokov 19. storočia sa vek vdovcov sobášiacich sa so slobodnými ženami pohyboval opäť sínusoidovo medzi hodnotami 35 až 37,5 roka.

Z pochopiteľných spoločenských dôvodov boli slobodné ženy, ktoré sa vydávali za vdovcov štatisticky staršie, ako slobodné nevesty, ktoré vstupovali do protogamného zväzku. Tento rozdiel však nebol príliš veľký, predstavoval hodnotu

---

[93] Na východe a juhu rakúskej monarchie (v Bukovine a Dalmácii) sa tento vek pohyboval v podobných úrovniach (21,6 resp. 22,5). P. Teibenbacher, *The Austrian crownlands*, s. 365.

[94] Naratívne pramene z Podpoľania v prvej polovici 20. storočia hovorili o tom, že chlapi *na ženu pomýšľajú* vo veku 18 až 24 rokov, a dievčatá dokonca ešte mladšie – už ako 16 ročné. Tieto informácie sú však pravdepodobne nadhodnotené a v skutočnosti mladí ľudia vstupovali do protogamných zväzkov vo vyššom veku. Milan LEŠČÁK (ed.), *Slovenské svadby. Z dotazníkov akcie Maticy Slovenskej 1942*. Bratislava 1996, s. 113.

[95] Podobné trendy boli zaznamenané aj v iných oblastiach Uhorska, kde sobášny vek neviest vzrastal ako u protogamných, tak aj u palingamných sobášov. Ioan BOLOVAN – Sorina Paula BOLOVAN, *The Impact of World War I on the Family in Transylvania*. In *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries*. Cluj-Napoca 2009, s. 612–613.

[96] B. Šprocha – P. Tišliar, *Náčrt vývoja*, s. 87.

[97] Podobné hodnoty sa objavovali aj na západe, v sliezskej farnosti Kochłowice, kde rozdiel medzi snúbencami bol priemerne 11,5 roka. Vdovci sa v priemere ženili ako 38,5 roční a brali si za manželky slobodné 27 ročné ženy. P. Kwapulińska, *Śluby*, s. 86.

3 rokov.^[98] Pohyb sobášneho veku slobodných neviest, ktoré vstupovali do palingamných zväzkov bol ovplyvňovaný zmenami sobášneho veku ich manželov – vdovcov. Od konca 18. storočia sa vek neviest pohyboval v priemere medzi 21. a 22. rokom života. Mierny pokles sledujeme v päťročí 1816–1820, kedy hospodárske okolnosti vplyvajúce na detviansku populáciu spôsobili zníženie sobášneho veku vo všetkých vekových skupinách osôb uzatvárajúcich manželský zväzok. V tomto období sa priemerný rozdiel medzi ženichom a nevestou pohyboval na hranici 15 rokov. Po opätovnom náraste nepriaznivé 30. roky 19. storočia spôsobili pokles sobášneho veku o 2 roky. Postupné zvyšovanie priemerného veku slobodných dievčat vydávajúcich sa za vdovcov vystriedal pokles sobášneho veku u všetkých palingamných sobášov v prvej polovici 60. rokov. Dievčatá sa za vdovcov vydávali najneskôr v rokoch 1891–1895 vo veku 26,7 rokov. Vek neviest výraznejšie poklesol v záverečnej dekáde výskumného obdobia, kedy klesol dokonca na 24,4 roka.

Výrazné vekové rozdiely pri sobášoch vdovcov so slobodnými ženami sa pri opačnom snúbeneckom pomere sobášených strácajú. Sobáše slobodných mužov s vdovami sú charakteristické menšími vekovými rozdielmi a rovnako aj vyšším sobášnym vekom žien. Ženy, ktoré sa vydávali druhý či ďalšíkrát mali počas celého obdobia v priemere tridsať rokov (29,9) a ich partneri o štyri roky menej (26,0).^[99] Na konci 18. storočia sa slobodní ženisi sobášili vo veku 23,9 roka a ich nevesty – vdovy vo veku 28,6. V nasledujúcom päťročí matriky prezrádzajú zaujímavý jav, kedy priemerný vek vdov klesá pod vekový priemer ich slobodných ženichov. Za týmto úkazom stojí nízky počet sobášov sledovaných dvojíc (iba päť), a preto sobášny vek klesol pod 23 rokov (22,9 u mužov a 22,6 u žien). Od 90. rokov 18. storočia do druhej dekády 19. storočia sobášny vek neviest výrazne vzrástol na 29–31 rokov. Vek ich ženichov síce v období 1791–1795 stúpil na 25,4 rokov, avšak v poslednom päťročí 18. storočia klesol (21,4). Rozdiel medzi ženichom a jeho staršou nevestou narástol až na 8 rokov. V rokoch 1811–1815 v dôsledku hospodárskeho úpadku vzrástol počet palingamných sobášov a rovnako i sobášny vek mužov (26,1). Na začiatku 30. rokov ich vek klesal v dôsledku cholerovej epidémie, ktorá nepriamo „produkovala“ mladšie vdovy. Od polovice 30. rokov sobášny vek mládencov vzrástol a svoje nastávajúce manželky – vdovy si do konca 19. storočia brali stále vo vyššom veku. Trendy rastúceho sobášneho veku aj u partneriek týchto zväzkov možno prozaicky odôvodniť stúpajúcim vekom snúbencov pri prvom sobáši. V 80. rokoch vek aktérov týchto

---

[98] V krajinách západoeurópskeho typu rodiny býval tento rozdiel zvyčajne výraznejší. Katerzyna ILUK, *Ludność parafii Witków Śląski w latach 1851–1898*. In *Śląskie Studia Demograficzne*. tom 4. Wrocław 1998, s. 20.

[99] Takýto mládenec bol aj tak o tri roky starší ako muž rovnakého stavu, ktorý si bral za manželku slobodné dievča. Podobne ako u dievčat, tak aj u týchto ženichov bol rozdiel výrazne nižší ako pri výskumoch západoeurópskeho typu rodiny, kde sa vyšplhal až 6,8 roka. Tamtiež, s. 20.

zväzkov dosiahol kulminujúce hodnoty (u ovdovených neviest to bolo 34,1 rokov a ich slobodných ženichov 31,3 roka). V posledných 30 rokoch výskumu detvianskej populácie vstupovali do manželstva snúbenci o niečo mladší, čo môže súvisieť s poklesom sobášneho veku snúbencov pri protogamných manželských zväzkoch.

Sobášne zväzky medzi vdovcami a vdovami sa vyznačujú charakteristickým vyšším vekom na oboch stranách. Zatiaľ čo vdovec, ktorý si bral za manželku slobodnú ženu mal priemerne 35 rokov, muž, ktorý sa po smrti svojej predchádzajúcej manželky opäť ženil s vdovou, mal o 10 rokov viac.^[100] Vdovy, vydávajúce sa za slobodných mužov mali v priemere 30 rokov, avšak pokiaľ sa vdova vydávala za vdovca, jej vek bol priemerne vyšší o 8 rokov. Vdovci v 80. rokoch 18. storočia uzatvárali sobáše vo veku 45 rokov, v nasledujúcom desaťročí ich priemerný vek klesol na 40,6 (1791–1795).^[101] V závere 18. storočia poklesol aj priemerný vek ich neviest. Následne v prvých dvoch dekádach 19. storočia sledujeme narastajúcu tendenciu, ktorá vyvrcholila priemerným vekom 40,0 v rokoch 1811–1815. Pochopiteľne v ďalších rokoch ich vek klesol, ale medián sa stále pohyboval na úrovni 40. I napriek väčšiemu poklesu v prvej polovici 20. rokov do konca roka 1830 vzrástol priemerný vek vdov pri palingamných sobášoch s vdovcami na 40,7 roka. Do tohto obdobia tendenčne stúpala aj sobášny vek ich partnerov, ktorí boli v priemere o päť rokov starší. Po vlne cholerovej epidémie v roku 1831 a úmrtiach mnohých mladých ľudí, sobášny vek vdovcov výrazne klesol. V rokoch 1831–1835 sa vdovci ženili v priemere o päť rokov mladší (pokles mediánu predstavoval 6 rokov, na hodnotu 40) a ich ovdovené nevesty boli mladšie o šesť rokov (podľa mediánu dokonca o 11 rokov – zo 42 a 31).

V nasledujúcej dekáde vek snúbencov opäť vzrástol, ale v rokoch 1846–1850 u mužov klesol o 4 roky, teda na 42,1 rokov. V 50. rokoch muži opäť vstupovali do palingamných manželstiev vo vyššom veku (až 46,7 rokov). Postupne však tento ich vek klesal (pod 43 rokov). Rovnaký pokles veku ich neviest trval prakticky do začiatku 70. rokov 19. storočia. Od tohto času až do konca storočia vdovci a vdovy vstupovali do palingamných zväzkov stále starší. V prvom päťročí 20. storočia sobášny vek oboch skupín klesol v priemere o 2 až 3 roky. Medián ženského sobášneho veku dokonca poklesol zo 43 (1896–1900) na 36 (1901–1905). V rokoch 1906–1910 však vdovci aj vdovy vstupovali do manželstiev ešte vo vyššom veku ako na konci 19. storočia, čo boli maximálne hodnoty celého skúmaného obdobia. V prvej polovici druhej dekády 20. storočia priemerný vek opäť poklesol a v druhej, v čase vrcholiacej prvej svetovej vojny, u mužov mierne vzrástol na

---

[100] Vo farnosti Witków, ktorou reprezentujeme západoeurópske rodiny bol tento rozdiel podobný – 11,5 roka. Tamtiež, s. 20.

[101] Z výskumov vidieckych farností regiónov Poľska vieme, že priemerný vek vdovcov bol v 18. storočí okolo 45 rokov a ich nevesty – tiež vdovy, boli spravidla mladšie o 3 až 7 rokov. C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej*, s. 283.

48,7 a u žien klesol ešte hlbšie na 38,8. V záverečnej etape sa zvýšil vekový rozdiel medzi snúbencami na 8,9 roka.

Vek pri sobáši dvoch slobodných osôb podľa vekových skupín

Okrem priemerných hodnôt sobášneho veku o praxi uzatvárania manželstiev viac prezrádza analýza veku pri sobáši dvoch slobodných osôb podľa vekových skupín. Vekové skupiny slobodných snúbencov vstupujúcich do protogamných zväzkov sledujeme v troch sondách. Prvou sme sa zamerali na poslednú dekádu 18. storočia. Pre druhú sme vymedzili 60. roky 19. storočia, teda obdobie relatívneho ustálenia predchádzajúceho nepokojného obdobia celospoločenských kríz, choleryových epidémií a hladomoru. Pre záverečnú sondu sme zvolili prvé desaťročie 20. storočia.

TABUĽKA Č. 1. VEK ŽENÍCHOV PRI SOBÁŠI DVOCH SLOBODNÝCH OSÔB PODĽA VEKOVÝCH SKUPÍN VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1791–1800, 17861–1870 A 1901–1910

Vek	1791–1800		1861–1870		1901–1910	
	počet	%	počet	%	počet	%
0–14	–	–	–	–	–	–
15–19	140	35,9	17	2,1	73	7,5
20–24	235	60,3	385	46,8	466	48,1
25–29	11	2,8	314	38,2	389	40,2
30–34	1	0,3	92	11,2	25	2,6
35–39	1	0,3	10	1,2	11	1,1
40–44	2	0,5	3	0,4	2	0,2
45–49	–	–	1	0,1	2	0,2
50–54	–	–	–	–	1	0,1
55–59	–	–	1	0,1	–	–
60+	–	–	–	–	–	–
Celkom	390	100,0	823	100,0	968	100,0

Poznámka: Do tabuľky boli zahrnuté tie sobášené páry, pri ktorých bolo možné analyzovať vek u oboch snúbencov, podobne do nich neboli zaradené ani sobáše osôb, ktoré žili v konkubinárnych zväzkoch.

Posledné roky 18. storočia sa v detvianskej farnosti pri protogamných zväzkoch vyznačovali výrazne nízkym vekom. Skorý vstup do manželstva potvrdzuje aj analýza sobášnych partnerov podľa vekových skupín, z ktorej vyplýva, že svadby

mladých detvianskych farníkov boli značne rozšíreným fenoménom. Až 96,2 % mládencov vstupujúcich do protogamných vzťahov, nedosiahlo pri svojom sobáši ani 25. narodeniny (Tabuľka č. 1). Ešte väčší podiel mladých detvianskych farníciok (98,7 %) sa vydávalo v totožnom veku (Tabuľka č. 2).^[102] Najmladšie nevesty vstupujúce do sobášneho zväzku so slobodným partnerom mali iba 14 rokov a bolo ich spolu šesť.^[103] Na druhej strane najviac skúseným párom vstupujúcim do protogamného vzťahu bol 40-ročný Ján Barthyko, ktorý sa 26. novembra 1789 zosobášil s 30-ročnou Annou Vodislavskou.^[104]

Druhá sonda vykonaná v 60. rokoch 19. storočia nám prezrádza značný posun vo veku snúbencov pri prvých sobášoch. V detvianskej farnosti kleslo zastúpenie mužov, ktorí uzatvorili manželstvo do 25. roku života. Pokým v poslednej dekáde 18. storočia ich bolo vyše 96 %, o 70 rokov neskôr netvorili ani polovicu populácie (48,8 %). Najvýraznejšie poklesli sobáše, kedy nemal ženích ani 20 rokov (z 35,9 % na 2,1 %). V celouhorskom priemere v rokoch 1852–1859 pomer ženíchov pod 24 rokov predstavoval veľmi podobnú hodnotu – 52 %, pre porovnanie na západe monarchie to bola iba polovica, 25 %.^[105]

Svadby Podpoľancov výrazne ovplyvnila povinná vojenská služba, pred ktorou mladí chlapci nemohli uzatvárať sobáše. Chlapci rukujúci v 21. roku života sa po trojročnej službe vrátili vo veku 24 rokov a až potom mohli vstupovať do protogamných vzťahov. Preto sa viacerí z nich ženili až v neskoršom období (vo vekovej kategórii 25–29 rokov, v tej, ktorá najvýraznejšie percentuálne vzrástla). Nemôžeme zabúdať, že branná povinnosť bola uzákonená až v samotnom závere analyzovanej dekády, teda nemôžeme ju identifikovať ako jediný faktor spôsobujúci posun veku detvianskych mládencov pri prvom sobáši.

Kultúrne a sociálne premeny v spoločnosti vplývali prostredníctvom nových šíriacich sa trendov na všeobecne neskoršie uzatváranie sobášov. Tieto javy priamo vplývali aj vyššie zastúpenie ženíchov tridsiatnikov (30–39), ktorých za sedem decínií pribudlo v spoločnosti z 0,5 % na 12,4 %. Sobáše vo vyššom veku boli už len výnimočné. Ako starého mládenca so suverénne najvyšším vekom možno

---

[102] U neviest z Podpoľania boli sobáše v nízkom veku na konci 18. storočia veľmi časté. Do 20. roku života sa v detvianskej farnosti vydalo 89 % všetkých slobodných dievčat. Pre porovnanie so západoeurópskym typom rodiny vidíme, že v meste Domažlice sa v poslednej dekáde 18. storočia vydalo v rovnakom veku „len“ 23,7 % žien. J. Grulich, *Populační vývoj*, s. 247.

[103] Pre ilustráciu jednu z nich bola aj Katarína Murinová, ktorá si 19. novembra 1795 vzala za manžela 18-ročného Matúša Matussku. ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 130

[104] Tamtiež, s. 152.

[105] Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III Die Völker des Reiches*. Wien 1980, s. 421.

označiť 55-ročného učiteľa z Korytárok Jána Duzeka, ktorý v septembri 1865 uzavrel sobáš s 34-ročnou Annou Nohavickovou.^[106]

V prípade neviest sa do 20. roku života stále vydávalo značné množstvo dievčat, až 49,6%.^[107] Pritom celouhorský priemer bol v 50. rokoch 19. storočia iba o jeden percentuálny bod nižší.^[108] V Detve však oproti obdobiu konca 18. storočia výrazne vzrástlo zastúpenie neviest vo vekovej skupine 20–24 rokov (z 10,8 % na 42,2 %). Najmä tu môžeme hľadať sobáše partnerky vyslúžilých vojakov, ktorí po návrate z povinnej vojenskej služby uzatvárali manželstvá. V detvianskej farnosti však stále platilo, že 9 z 10 neviest sa vydalo do 25. roku života. Tie, ktoré tento čas „premeškali“ už ťažšie nachádzali slobodných manželských partnerov.^[109] I napriek tejto štatistike potvrdila výnimku napr. Katarína Tholdová, ktorá do svojho protogamného zväzku vstúpila vo veku 38 rokov. Za manžela si v januári 1868 zobrala o osem rokov mladšieho, tiež dovtedy slobodného, Juraja Vrablika.^[110]

Sobášny vek snúbencov v protogamných manželstvách podľa vekových kategórií na začiatku 20. storočia do istej miery odkrýva v niektorých skupinách akýsi posun „späť“ od predpokladaných tendencií, ktoré sa objavovali v 60. rokoch 19. storočia. V rokoch 1901–1910 opätovne vzrástol pomer ženíchov do 20 rokov (na 7,5 %). Celkovo sa zvýšilo zastúpenie ženíchov do 30. roku života, ktorých bolo spolu až 95,9 % (oproti 87 % v predchádzajúcom hodnotenom období). Ženíchov v protogamných sobášoch „s troma a viacerými krížikmi na chrbte“ sa v detvianskej farnosti objavovalo oveľa menej, hoci sa medzi nimi objavovali aj zaujímavé osudy starých mládencov. Najstarším mladomanželom uzatvárajúcim prvý sobáš bol 53-ročný Pavol Krnáč, ktorý si 13. februára 1904 za manželku zobral o 4 roky mladšiu Annu Hanuskovú.^[111]

---

[106] Zaujímavosťou pri tejto zmienke je, že obaja mladomanželia žili na spoločnej adrese už pred svadbou. Teda je pravdepodobné, že nevesta robila svojmu nadchádzajúcemu kuchárku či domácu. ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1853–1875*, s. 72.

[107] Porovnaním výskumov z oblasti Slovenska (Brezno), Maďarska (Besenec) a Českých krajín (Břevnov) boli preukázané rozdiely medzi dvoma typmi európskych rodín. Zatiaľ čo v slovenskej a maďarskej spoločnosti mala každá druhá nevesta protogamného manželstva menej ako 20 rokov (potvrďuje to aj výskum v detvianskej farnosti), v západoeurópskych rodinách žijúcich v pražskej mestskej časti Břevnov ich bolo menej ako 15 %. Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*. Praha 1997, s. 62–63.

[108] A. Wandruszka – P. Urbanitsch (ed.), *Die Habsburgermonarchie*, s. 421.

[109] V Uhorsku pomer nezobášaných dievčat vo veku od 25 do 30 rokov zostával v roku 1880 na veľmi podobnej úrovni ako v Detve – 10,3 %. Pre porovnanie, v západnej časti monarchie bol podiel nevydatých dievčat po 25. roku života až 3,5 násobne väčší – 37,7 %. Tamže, s. 421.

[110] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1853–1875*, s. 101.

[111] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1891–1905*, s. 180.

TABULKA Č. 2. VEK NEVIEST PRI SOBÁŠI DVOCH SLOBODNÝCH OSÔB PODĽA VEKOVÝCH SKUPÍN VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1791–1800, 17861–1870 A 1901–1910

Vek	1791–1800		1861–1870		1901–1910	
	počet	%	počet	%	počet	%
0–14	6	1,5	-	-	2	0,2
15–19	337	86,4	408	49,6	433	44,7
20–24	42	10,8	347	42,2	407	42,0
25–29	3	0,8	53	6,4	98	10,1
30–34	1	0,3	13	1,6	22	2,3
35–39	-	-	2	0,2	5	0,5
40–44	-	-	-	-	-	-
45–49	-	-	-	-	1	0,1
50–54	-	-	-	-	-	-
55–59	-	-	-	-	-	-
60+	-	-	-	-	-	-
Celkom	390	100,0	823	100,0	968	100,0

Poznámka: Do tabuľky boli zahrnuté tie sobášené páry, pri ktorých bolo možné analyzovať vek u oboch snúbencov, podobne do nich neboli zaradené ani sobáše osôb, ktoré žili v konkubinálnych zväzkoch.

Zastúpenie neviest vo vekových skupinách sa na začiatku 20. storočia pohybovalo opačným smerom, ako sa vyvíjal vek pri sobáši u ich partnerov. V Detve klesol pomer slobodných neviest do 20 rokov vstupujúcich do svojho prvého manželstva na 44,9 %.^[112] Hoci sa objavili dva prípady veľmi skorých sobášov (do 14 rokov) i napriek tomu pokračovala tendencia vyššieho veku pri sobáši dvoch slobodných osôb. Trendy sa prejavili v celkovo nižšom zastúpení mladých dievčat uzatvárajúcich protogamné zväzky do 25. roka života. Pochopiteľne sa v detvianskej farnosti objavil nárast podielu neviest v nasledujúcich vekových kategóriách (25 a vyššie – 13 %). Do skupiny neviest nad 30 rokov, ktoré tvorili 2,9 % (oproti predchádzajúcej sonde nárast o 1,1 percentuálneho bodu) všetkých neviest, sme zaradili aj spomínanú najstaršiu starú dievku Annu Hanuskovú. Druhá najstaršia

[112] Podľa maďarských štatistických ročeniek bolo zastúpenie slovenských neviest vo vekovej kategórii do 20 rokov v úvodnej dekáde 20. storočia o niečo nižšie – 38,7 %. V západnej časti monarchie bolo zastúpenie týchto neviest výraznejšie nižšie, iba 15,6 %. Najnižšie bolo v alpských krajinách Predlitavska, kde protogamné zväzky neviest do 20 rokov predstavovali len 6,1 %. A. Wandruszka – P. Urbanitsch (ed.), *Die Habsburgermonarchie*, s. 423.

bola 37-ročná Mária Kubická vydávajúca sa za 36-ročného starého mládenca Štefana Szaba v máji 1902.^[113]

Uzatvorenie sobáša však nebolo vždy dobrovoľným vstupom do manželstva z lásky a vznikali vekovo nerovné manželské dvojice. Takýto prípad ilustruje svojimi spomienkami podpolianska pamätníčka, Anna Sekerešová, vydávajúca sa na začiatku 20. storočia: „*Mala som pätnásť rokov a štyri mesiace [...] a ja som ani nevedela, že ma otec chcel vydať, len mi povedal, že ma musí vydať, že nemá kto robiť, lebo ma boli zomretá a ja som zostala sama s otcom a bol majetochek nie veľký, nemal kto robiť. Tak on prišiel ku mne a ja som sa pustila do plaču, že som ešte ani dievka nebola a že ma už chce vydať [...] No ale to tak bolo: ja som bola mladá a môj otec nahováral z rodinou, čo som ja nevedela o tom. A tu bol taký zvyk, prišli nahovárať diouvčatá vo štvrtok – tak aj mňa prišli nahovárať ten môj prvý aj s bratom a prvô som ho videla [...] a v sobotu sme už išli ohlášku písať. [...] O jedno dva týždne bol sobáš aj svadba. Ja som mala o tri roky po sobáši dieťa: šanoval ma. Bol pekný aj dobrý.*“^[114]

Záznamy v cirkevných matrikách o veku pri prvom sobáši miestnych farníkov uvádzali vo viacerých prípadoch prekvapivé údaje. Najmladší Podpoľanci vstupovali do manželstva neraz už ako 14-roční.^[115] Až sedemnásť „detí“ uzavrelo sviatosť manželstva v najnižšom možnom veku povolenom kanonickým právom.^[116] Štrnásťroční boli aj obaja sobášni partneri Ján Chlebnicsan a Mária Luptaková, obaja pochádzajúci z časti Piešť uzavreli 17. novembra 1851 v detvianskom kostole sviatosť manželstva.^[117] Minimálny vek pri sobáši podľa kanonického práva Katolíckej cirkvi bol u dievčat 12 rokov a u chlapcov 14 rokov. Tieto zákony ako prvá zmenila revolučná Francúzska republika v roku 1792 na 13 u dievčat a na 15 rokov u chlapcov. V Rakúsko-Uhorsku až manželský zákon z roku 1894 zmenil minimálny vek pre vstup do manželstva na 16 rokov pre nevesty a 18 pre ženíchov.^[118]

Medzi sobášmi dvoch slobodných osôb sa niekedy objavili farníci, ktorí vekom skôr spadali do kategórie svadobných rodičov. Juraj Jeniak sa ako 40-ročný prvýkrát ženil 21. novembra 1784, kedy si bral za manželku 26-ročnú Katarínu

---

[113] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1891–1905*, s. 153.

[114] J. Zemko a kol., *Detva*, s. 267–268.

[115] V Čiernom Balogu sa objavil prípad, kedy bolo dievča vydaté už ako 11-ročné. J. Alberty, *Formovanie*, s. 126.

[116] Tieto prípady sa objavili v rokoch 1783, 2× v 1796, 3× v 1797, 2× v 1801, 1805, 1811, 1819, 1821, 2× v 1851, 1892, 1909 a 1910.

[117] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1853–1875*, s. 105.

[118] Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Family formation, marital cohabitation and house system in a changing socio-economic context. Some introductory perspectives*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 135.

Kukucsková.^[119] O dva roky neskôr si 20-ročný Matej Lalik vzal za manželku taktiež „*honestae virginiae*“ Annu Juszkovú, ktorá už oslávila svoje 40. narodeniny.^[120] Absolútne vekové maximum medzi slobodnými snúbencami predstavovali už spomínaní Rómovia Ján Berky a Mária Olahová. Ženích vo veku 63 rokov a 55-ročná nevesta žili podľa matričného záznamu už tri decéniá v konkubináte, a počas neho priviedli na svet 7 synov a 3 dcéry.^[121] Tieto zápisy však do kategórie protogamných sobášov nemožno zarátavať, keďže de facto išlo o dlhoročné zväzky, a teda nespĺňajú všetky atribúty pre prvé manželstvo. Vek aktérov, ktorí boli takto sobášení by iba výrazne posúval priemer a deformoval by tak skutočné trendy, ktoré sa v spoločnosti odohrávali.

Vyšší sobášny vek bol charakteristický pre manželstvá vdovcov s vdovami. Matričné záznamy prezradili niekoľko prípadov, kedy zapísaný vek prekročil 70-ročnú hranicu. Najvyšší vek mal vdovec Michal Suja, ktorý si ako 75-ročný vzal 29. apríla 1781 50-ročnú vdovu Alžbetu Matuskovú.^[122] Medzi palingamnými sobášmi sa však objavovali aj prekvapujúce prípady mladých vdov a vdovcov, ktorých vek bol dokonca nižší ako vek ich vrstovníkov, ktorí uzatvárali prvý sobáš.^[123] Z tejto kategórie bolo aj manželstvo vdovcov 20-ročného Ondreja Vybostoka a 21-ročnej Kataríny Matuskovej, ktorí sa vzali 21. novembra 1831.^[124] Dátum sobáša týchto snúbencov prezrádza, že pravdepodobne išlo na oboch stranách o čerstvých vdovcov, ktorí o svojich partnerov prišli počas cholerovej epidémie.

Sezónny priebeh sobášnosti

Výber termínu uzatvárania sobášov podliehal v spoločnosti 19. storočia obmedzeniam, ktoré boli dané spôsobom života miestnych obyvateľov. Vidiecke prostredie bolo výrazne formované učením Katolíckej cirkvi, čo determinovalo formy a prejavy ľudovej zbožnosti. Jedna z jej viditeľných prejavov v demografickom správaní sa obyvateľstva bola sezónnosť uzatvárania sobášov. Okrem tohto vplyvu sa v sezónnosti sobášnosti prejavoval aj cyklus poľnohospodárskych prác objavujúcich sa v poverách a zvykosloví. Ich meniaci sa vplyv môžeme sledovať počas celého obdobia výskumu.

Človek 18. a 19. storočia žijúci v katolíckom prostredí bol primárne ovplyvňovaný vo výbere dátumu svadby cirkevným kalendárom. Počas veľkého pôstu

---

[119] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 83.

[120] Tamže, s. 88.

[121] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1884–1890*, s. 73.

[122] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 71.

[123] Július Alberty odhaľuje v breznianskej matrike ako najmladší prípad vydávajúcej sa vdovy, istú 18-ročnú ženu. J. Alberty, *Formovanie*, s. 38.

[124] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1812–1842*, s. 105.

a v advente bolo z dôvodu cirkevných nariadení a odporúčaní uzatváranie manželstiev obmedzované a prakticky zakazované. V prípade adventu sa sobáše podľa nariadenia Tridentského koncilu nekonali už od konca novembra až do sviatku Troch kráľov (6. január).^[125] Sezónnosť bola nestabilná vzhľadom na pohyblivosť sviatkov Veľkej noci, a teda aj veľkého pôstu. Termín sviatkov Veľkej noci mohol byť najskôr 22. marca a najneskôr 25. apríla. Posledné sobáše pred pôstom sa mohli konať, v prípade najskoršieho slávenia Veľkej noci, do 5. februára alebo v prípade najneskoršieho termínu do 10. marca.^[126] Výnimky sa samozrejme objavovali, avšak boli veľmi zriedkavé. Pokiaľ sa v tomto období manželstvo uzatváralo, spravidla išlo o tzv. „tichú svadbu“, teda bez veľkej hostiny a zábavy.

Okrem cirkevného kalendára mal na sezónnosť sobášov, vzhľadom na prevládajúce obyvateľstvo živiace sa poľnohospodárstvom, výrazný vplyv aj kalendár roľníckych prác. Sezónnosť poľnohospodárskej činnosti spôsobovala nižšiu frekvenciu sobášov hlavne v letných mesiacoch a v obdobiach najdôležitejších prác na roliach. Ich počet však vzrastal najmä v období neskorej jesene, kedy ustali práce na poliach, (október, november), a v čase fašiangov, teda pred pôstom (január, február). Jesenné obdobie bolo pre uzatváranie sobášov vhodné i preto, že v roľníckom prostredí bolo po zbere úrody dostatok potravín potrebných pre vystrojenie svadobnej hostiny.^[127] Okrem dopestovania zeleniny, najmä zemiakov, zimné dni a mrazivé noci poskytovali vhodné podmienky pre uchovanie mäsa a produktov zo zabíjačiek, ktoré mali nezastupiteľné miesto na svadobných stoloch. Obdobie zberu úrody a zakáľáčiek, vďaka ktorým nemuseli ľudia chovať ošípané v zimných mesiacoch, vytvorilo optimálne podmienky pre vystrojenie svadobných hostín.^[128] Novembrové obdobie bolo vhodnejšie ešte aj z dôvodov klimatických, keďže povianočné týždne prvých dvoch mesiacoch nového roka sprevádzali silné mrazy.

Presnejšie vyjadrenie sezónnosti sobášov vo farnosti Detva nám poskytne počet a grafické vyjadrenie priemeru počtu sobášov na jeden deň mesiaca. Celé skúmané obdobie sme rozdelili na dve 70-ročné etapy (1781–1850 a 1851–1920), na ukážke ktorých prezentujeme aj meniace sa trendy v detvianskej populácii. Pri pohľade na Grafy č. 6 a 7 sledujeme evidentný vplyv vyššie opísaných faktorov na demografické správanie sa skúmanej populácie. Rápidny pokles počtu uzatváraných manželstiev v pôstnych mesiacoch marec a apríl iba potvrdzuje vplyv katolíckej cirkevnej disciplíny. V mesiaci december tvoril podiel uzatvorených

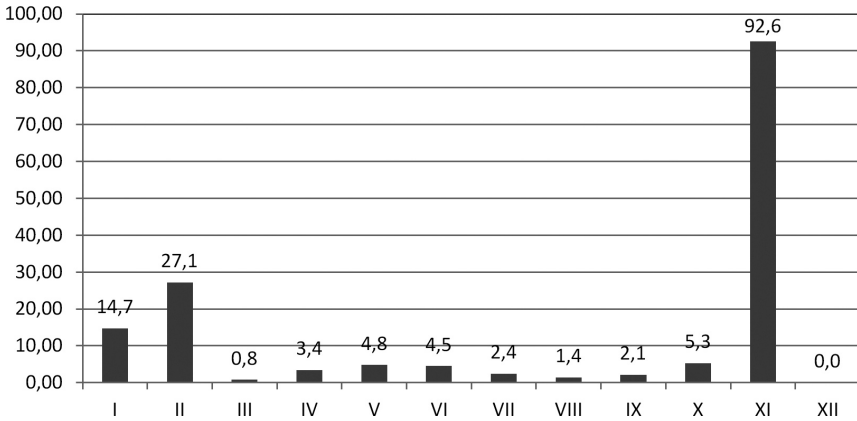
[125] C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej*, s. 299.

[126] Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnosť demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*. Demografie 37, č. 1, 1995 s. 16.

[127] Tieto termíny sa na usporiadanie svadby vyberali prakticky na celom území Slovenska. Nie je možné jednoznačne určiť, ktorý z týchto termínov bol najfrekventovanejší, ich dominanciu determinovali regionálne zvyky a tradície. J. Komorovský, *Tradičná svadba*, s. 92–93.

[128] L. Dokoupil a kol., *Přirozená měna*, s. 83.

GRAF Č. 6. SEZÓNNOŠŤ SOBÁŠOV VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1850 (PRIEMER NA JEDEN DEŇ AKTUÁLNEHO MESIACA)

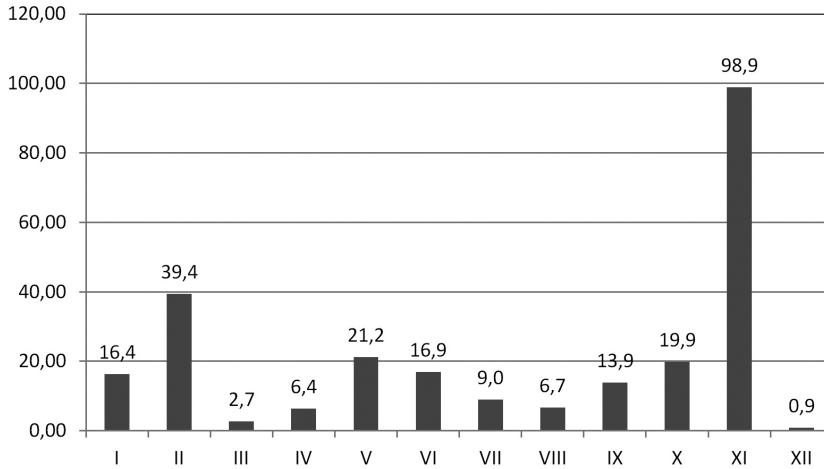
sobášov do polovice 19. storočia nulovú hodnotu. Len výnimočne decembrové sobáše sa sporadicky objavovali až od roku 1893.^[129] V prvých dvoch dekádach 20. storočia sa sobáše v poslednom mesiaci kalendárneho roku objavovali síce častejšie, ale aj tak iba ojedinele.

Frekventovaným obdobím pre uzatváranie sobášov bol začiatok roka, konkrétne mesiac január a február. V celom skúmanom období tvorili sobáše v detvianskej farnosti vo fašiangovej sezóne takmer štvrtinový podiel všetkých uzatvorených manželstiev. Toto zastúpenie malo vzrastajúcu tendenciu, čo potvrdzuje graf zachytávajúci druhú polovicu 19. storočia. Na konci 18. storočia bol výskyt svadiieb v tomto období výrazne obľúbenejší. Sobáše konané vo februári boli dokonca najfrekventovanejšie vôbec. Od druhej polovice 90. rokov 18. storočia sa začali prenikavo zvyšovať podiely uzavretých manželstiev v mesiaci november. V prvej dekáde 19. storočia dokonca počet novembrových sobášov presiahol 3/4-ový podiel všetkých sobášov. A až do konca 80. rokov 19. storočia bol minimálne každý druhý sobáš uzatvorený v novembri. V závere 19. storočia však počty sobášov z predposledného mesiaca v roku klesali, hoci stále to bol najobľúbenejší čas vystrojenia svadby.^[130] V prvom desaťročí 20. storočia sa novembrové sobáše už

[129] Mesiacе marec a december boli tradične najzriedkavejšími termínmi uzatvárania sobášov v katolíckych farnostiach v 18. a 19. storočí. Dokazujú to aj výskumy ďalších farností roľníckeho obyvateľstva na vidieku. K. Iluk, *Ludnosť*, s. 14.

[130] Tak markantné zastúpenie jedného mesiaca pri sezónnosti sobášov je zvyčajne neobvyklé. Jedinú výnimku predstavuje výskum Marka Górneho z farnosti Szaradowo z rokov 1721–1800, ktorý priniesol podobné hodnoty novembrových sobášov. Autorove výsledky síce hodnotia populáciu 18. storočia a jej absolútne počty sobášov sú výrazne nižšie (autor v 80-ročnej etape

GRAF 7: SEZÓNNOŠŤ SOBÁŠOV VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1851–1920
(PRIEMER NA JEDEN DEŇ AKTUÁLNEHO MESIACA)

len v málom odlišovali od druhého najfrekventovanejšieho mesiaca uzatvárania sobášov – februára. Pre slovenské prostredie máme pre komparáciu k dispozícii výskumy L. Bernáta z Dubnice nad Váhom. Aj tu sa najčastejšie konali svadby v mesiaci november. Od druhej polovice 18. storočia až do konca 19. storočia tvorili novembrové sobáše s klesajúcou tendenciou 35 až 32% podiel všetkých sobášov, teda výrazne nižšie zastúpenie ako tomu bolo v Detve.^[131]

Vojnové roky pomery v sezónnosti uzatvárania manželstva výrazne „zamiešali“. Prvá svetová vojna totiž vypukla 28. júla 1914, a do toho obdobia politická situácia nemusela mať vysoký vplyv na uzatváranie sobášov. Po vypuknutí vojny a obáv z možného povolania na front počet uzavretých manželstiev rapídne klesol, čo sa zákonite prejavilo aj v ich sezónnosti.

V prvom roku vojny podstatná skupina sobášiacieho sa obyvateľstva detvianskej farnosti uzavrela manželstvo v mesiaci február. Je pravdepodobné, že išlo o pokračovanie silného trendu uzatvárania manželstiev z predchádzajúceho roka, ktoré sa prejavovalo aj v januári 1914. Vo februári bolo podľa matriky uzatvorených 56 manželstiev, pričom za celý rok sa zosobášilo 133 párov. Najviac ich bolo uzatvorených 18. februára celkovo 11. V nasledujúcich štyroch rokoch vojny počet sobášov výrazne klesol. V tomto období (1915–1918) boli najčastejšie

---

analyzoval 392 sobášnych záznamov), no i napriek tomu celkový podiel novembrových sobášov predstavoval 46,7 % (v 80. rokoch 18. storočia dokonca 61,7 %). Marek GÓRNY, *Rejestracja metrykalna parafii Szaradowo z XVIII wieku. Przeszłość demograficzna Polski 18, 1990, s. 131.*

[131] L. Bernát, *Obyvatelstvo dubnickej farnosti*, s. 32; 57.

sobáše konané v mesiaci február a o niečo menej často v mesiaci november. Absolútna väčšina sobášov z novembra 1918 bola uzavretá po ukončení vojny. Až 22 z 24 párom bola sviatosť manželstva vyslužená po 11. novembri 1918.^[132] Podobne vyrovnané zastúpenie najfrekventovanejších mesiacov sa zachovalo aj v prvých dvoch povojnových rokoch.

Okrem spomenutých tradične „silných“ mesiacov sa v matrike objavili aj obdobia, ktoré sa vymykajú väčšinovým trendom sobášnej sezónnosti. Najmä v 90. rokoch 18. storočia sledujeme niekoľko prípadov, kedy sa najviac sobášov uzatvorilo v mesiaci január. Išlo o roky 1790, 1792 a 1796. V roku 1868 výrazne vzrástli sobáše v mesiaci október, hoci frekventovanosť uzatvárania manželstiev aj v tomto roku dominovala v mesiaci november. Zaujímavým bol nárast sobášov v letných mesiacoch roka 1879. V júni spomínaného roka bolo vyslužených 19 sviatostí manželstva a v júli dokonca 27, pričom v predchádzajúcich rokoch boli letné sobáše veľmi zriedkavé. Aj vďaka tomuto nárastu sobášov bol v spomínanom roku tretí najvyšší počet sobášených v 19. storočí. Marec ako druhý najmenej frekventovaný mesiac podpoľianskej populácie pre uzatváranie sobášov si farníci neobvykle často vybrali v roku 1889. Konkrétne 3. a 4. marca, ešte pred začiatkom pôstu, bolo zosobášených 23 párov. Výrazný podiel na týchto sobášoch mali zväzky farníkov, ktorí dovtedy žili v konkubinátoch. Z 23 marcových sobášov tvorili tieto páry až 17.

V roku 1895 bol najvyšší počet sobášených nezvyčajne v mesiaci september. V spomínanom mesiaci bolo zosobášených 69 párov, čo bolo vyše polovici všetkých sobášov v celom roku. V mesiaci október bol v matrike zaznamenaný len jeden sobáš, v novembri dva a v decembri opäť jeden. Snaha uzavrieť sobáš pred 1. októbrom bola zrejme odpoveďou na novú normu tzv. liberalizačných zákonov, ktoré nariaďovali povinný civilný sobáš. Farníci sa teda rozhodli zosobášiť ešte pred vstúpením zákona do praxe, z obáv, že občiansky sobáš poruší sviatosťný charakter uzatváraného manželstva.

Od 80. rokov 19. storočia sledujeme na Podpoľaní vzrastajúci trend sobášov v mesiacoch máj a jún. O málo menej populárne boli ďalšie letné mesiace júl a august, ktoré na prelome storočí rovnako výrazne vzrástli. Ešte výraznejší nárast letných sobášov sledujeme od polovice prvej dekády 20. storočia až do konca výskumu. Manželstvá uzatvorené v máji najvýraznejšie vzrástli v rokoch 1907, 1909, 1910, 1913 v roku vypuknutia prvej svetovej vojny (1914) a vzápätí po jej ukončení (1919). Júnové sobáše sme zaznamenali najmä v rokoch 1907, 1913 a rovnako na začiatku a na konci „Veľkej“ vojny 1914 a 1919. Popísaný vývoj z prelomu 19. a 20. storočia potvrdzuje isté zmeny v správaní sa obyvateľstva oproti populácii, ktorá v detvianskej farnosti žila pred ďalšími sto rokmi. Už z Grafu 7 vidíme silnejší nárast letných mesiacov, ktoré už neslúžili len ako dátumy pre

[132] Sobáš Petra Rusznaka a Márie Gondovej sa dokonca konal v posledný deň prvej svetovej vojny. A FÚD, *Matricula Copulatorum 1918*, s. 177.

rýchle sobáše vdovcov, ale čoraz častejšie v strede roka vstupovali do manželského stavu aj protogamní snúbenci. Tieto trendy možno pripísať istej zmene v mentalite obyvateľstva, ktorá súvisela s následnými výraznejšími znakmi demografického prechodu.

Analýza sezónnosti uzatvárania sobášov odhalila v detvianskej farnosti zaujímavú otázku výrazného zastúpenia sobášov hlavne v mesiaci november, ktoré sa spájajú s ďalšími sprievodnými javmi. Od 90. rokov 18. storočia sme sa v matrikách stretávali s dňami, kedy boli v detvianskom kostole uzatvárané veľké počty sobášiacich sa párov. Je na mieste otázka, či takéto hromadné sobáše mohli reálne prebiehať v jeden deň, alebo ich zapisovateľ do matriky iba takto zapísal a v skutočnosti boli konané vo väčšom časovom odstupe. Pri otvorení matriky vidíme, že 3. februára 1794 bolo konaných v Detve 30 sobášov, pritom o týždeň neskôr – 10. februára uzavrelo sviatosť manželstva ďalších 15 párov.^[133] V tom istom roku ešte matrikár 17. novembra zapísal ďalších 10 sobášov.^[134] Ešte pred enormným vzrastom počtu novembrových sobášov bolo v matrike 25. januára 1796 zapísaných 33 sobášov. Sobáše sa konali aj týždeň pred (18. januára) aj v nasledujúci týždeň (1. februára). Všetky sobáše boli protogamné, z ktorých úvodných 18 párov oddával detviansky farár. Na nasledujúcej strane matriky pri zápisoch ďalších 15 manželstiev bol na mieste sobášiaceho uvedený kaplán. Keďže sa mená duchovných v knihe evidencie sobášených nestriedali, pravdepodobne išlo o sobáše viacerých párov naraz. Môžeme sa domnievať, že najskôr (napr. dopoludnia) sobášil jeden kňaz, a následne ten druhý. I napriek tomu nateraz nedokážeme dostatočne vysvetliť objavené stopy. Jednou z možných interpretácií by mohla byť prax, pri ktorej bola matrika sobášených vedená dodatočne a sobáše boli vykonávané paralelne na dvoch rôznych miestach, hoci v matrike bolo uvedené jednotné miesto *parochia*. Tieto prípady možno len ťažko detailnejšie preskúmať a vysvetliť príčiny tejto neobvyklej praxe. Jedným z ďalších možných vysvetlení (menej pravdepodobným) by bola teória o dodatočnom dopisovaní sobášených párov do matrik. To by však bolo reálnejšie pri kumulatívnych zápisoch v mesiaci november.

Výskyt hromadných sobášov presahujúcich počet päťdesiat v jeden deň rozhodne nebol ojedinelý. Dňa 21. novembra 1803 bolo vykonaných až 58 sobášov, 25. novembra 1805 a 23. novembra 1807 bolo zosobášených 49 párov, o päť rokov neskôr – 9. novembra bolo v jeden deň uzatvorených dokonca 63 manželstiev. Rovnaký počet sobášených párov bol zapísaný do detvianskej matriky aj 24. novembra 1823. Medzitým 16. novembra 1818 bolo zosobášených 58 párov a o rok neskôr, 22. novembra 1819, o jeden pár menej. 26. novembra 1821 si svoje „áno“ povedalo 51 párov snúbencov, o štyri roky neskôr, 21. novembra, 56 párov a o ďalších šesť rokov sa zosobášil rovnaký počet snúbencov. Opäť 21. novembra, avšak

[133] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 120–125.

[134] Tamže, s. 125–126.

v roku 1842 bolo zosobášených 51 párov, čo bol posledný prípad počtu sobášených v jeden deň, ktorý presiahol hranicu 50. I napriek tomu, že v nasledujúcich troch desaťročiach frekvencia sobášených v mesiaci november neklesala, hromadné zápisy uzatvorených manželstiev sa v jeden deň objavovali najčastejšie na úrovni medzi 20 až 30. V závere storočia klesli na hodnotu okolo 10 sobášov, na ktorej zostali až do prvej svetovej vojny.^[135]

Pre tento výskyt hromadných sobášov a vysoký počet novembrových manželstiev nemožno formulovať jednoznačné vysvetlenie. Tak veľké množstvo uzatvorených sobášov v jeden deň je nielen nepravdepodobné, ale do veľkej miery aj ťažko zvládnuteľné. Vysoké zastúpenie novembrových zväzkov nemôžeme jednoznačne vysvetliť chybným zápisom kňaza, ktorý by na konci roka revidoval sobáše uzatvorené počas celého roka. Táto prax by mohla trvať niekoľko rokov pôsobením jedného kňaza a minimálne s príchodom nového by sa aspoň na čas prerušila.^[136] Enormný počet novembrových sobášov sa však nepretržite vyskytoval osem až deväť dekád. Za novembrovými sobášmi nemožno vidieť žiadny trend, ktorý by si osvojilo samotné obyvateľstvo z praktických dôvodov pre vystrojenie svadobných hostín. Istá forma hromadných sobášov bola zachytená slovenským národopiscom Jánom Čaplovičom zo začiatku 19. storočia. Autor hovoril o ekonomických dôvodoch, ktoré motivovali spoločne znášať náklady na vystrojenie svadby aj dvadsať snúbeneckých párov.^[137] Je otázne či podobné okolnosti spôsobovali až také hromadné sobáše, s akými sme sa stretli v detvianskej farnosti. Odpoveď na tento fenomén nám môžu čiastočne zodpovedať výskumy z ďalších regiónov.

Záver

Analýza sobášnych matrik detvianskej farnosti z rokov 1781–1920 odкрýva dôsledky spoločenských faktorov vplývajúcich na populačné zmeny v detvianskej spoločnosti. V demografickom správaní sa populácie odrážali endogénne a exogénne faktory, ktoré pramenili v celouhorskom či prípadne v stredoeurópskom regióne.

Na uzatváranie sobášnych zväzkov v podpolianskej farnosti vplývali na konci 18. a v prvých dvoch desaťročiach 19. storočia negatívne dôsledky zahraničnej politiky rakúskej monarchie. Pokles miery sobášnosti v spoločnosti spôsobovali aj krízové roky začínajúce poľnohospodárskou krízou a hladomorom na konci 40. rokov a hospodárska stagnácia krajiny v nasledujúcej dekáde. Naopak, najdynamickejší rast počtu sobášov sa objavil v 60. rokoch 19. storočia, ktorý bol

---

[135] Jedinou výnimkou bol enormný výskyt sobášov v mesiaci september 1895 a najmä 30. septembra, kedy bolo zosobášených 44 párov.

[136] Záverečný pokles novembrových sobášov z 90. rokov 19. storočia možno čiastočne spojiť s príchodom farára Štefana Pitrofa.

[137] Ján ČAPLOVIČ, *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava 1997, s. 210.

vystriedaný i stúpajúcimi hodnotami sobášnosti. Hoci počty sobášov stále rástli, vyšším tempom rástla populácia, a teda do konca skúmaného obdobia sme svedkami klesajúcej hrubej miery sobášnosti. V tomto období sledujeme zmeny v populačnom správaní sa obyvateľstva, ktoré signalizujú nástup demografického prechodu v tomto mikroregióne.

Najviac paralel medzi stredoslovenskou detvianskou farnosťou nachádzame s populáciami dnešného Maďarska, Rumuska či Albánska. Spoločný dedičský a spoločenský systém, podobné zvykové právo, príbuzná zamestnanecká štruktúra a identický politický vývoj v Uhorsku formovali homogénne znaky populácií zalityavskej spoločnosti. V porovnaní s predlitavskou časťou Rakúsko-maďarského súštátia, na príklade Čiech, Moravy, Sliezska či Rakúska, nachádzame výrazné odlišnosti v populačnom správaní, ktoré sú blízke západoeurópskemu typu rodiny podľa koncepcie stratifikácie európskych rodín Johna Hajnala.

Napríklad priemerný sobášny vek bol v protogamných zväzkoch všeobecne nízky, čím Podpoľanie „učebnicovo“ zapadalo do Hajnalovej charakteristiky východoeurópskeho typu rodiny. Do polovice 19. storočia sa vek ženíchov pohyboval na hranici 21 rokov, ich nevesty mali o dva roky menej. Od 50. rokov sobáše uzatvárali zrelšie osoby, čo bolo dôsledkom štátnej legislatívy týkajúcej sa najmä povinnej vojenskej služby, pred ktorou nebolo dovolené oženiť sa. V druhej polovici storočia sa v detvianskej farnosti rozšíril konkubinálny spôsob života, s ktorým sa na začiatku 90. rokov vysporadúval nový miestny farár Š. Pitrof. Ten sa snažil ukončiť nemanželské spolužitie ľudí cirkevnou sviatosťou. Medzi týmito zväzkami nachádzame síce úradne protogamné zväzky, ale častokrát boli snúbenci už vo vyššom veku po generačnom spolužití.

Aj v detvianskej farnosti sa dátum uzatvárania sobášov riadil najmä podľa cirkevného kalendára. Sobáše sa takmer vôbec nekonali v čase adventu a veľkého pôstu, a rovnako ani vo sviatočných dňoch, ktorým tieto obdobia predchádzali. Naopak, sobáše vrcholili najmä v mesiacoch pred týmito udalosťami. Najviac sobášov sa konalo v čase vrcholiacej jesene a počas fašiangov. Na Podpoľaní sme zaznamenali jav dominantného zastúpenia novembrových sobášov objavujúcich sa takmer počas celého 19. storočia. novembrové sobáše v tomto období miestami predstavovali takmer 3/4-ový podiel všetkých zväzkov. Takýto masový výskyt novembrových manželstiev však vyvoláva viacero otázok. Predovšetkým ide o hromadné zápisy sobášov v jeden deň, kedy bolo zosobášených takmer 60 párov.

Summary

The article resumes the analysis of marriage church registers in the region of Podpoľanie, in central Slovakia, in the years 1781–1920. Under the term “Podpoľanie” we understand Detva’s Roman Catholic parish which is analyzed on the basis of records from the parish registers. In the parish lived about 4 000 people on the end 18th century. During the all analyzed period grew the number

of population to over 15 000 parishioners before the First World War. In 140 years period were in Detva over 12 000 weddings, which were the subject of our research. The article deals the crude marriage rate, ratio of first and following marriages, the average marriageable age, and seasonality of these phenomena. The analysis reveals the consequences of social factors on population changes in middle-slovak society. The demographic behavior of the population reflects endogenous and exogenous factors that stemmed in the Hungarian or all Europe.

To conclude nuptial bond in Detva's parish were affected by the late 18th and first two decades of the 19th century, the negative consequences of foreign policy of the Austrian monarchy. Decline in the marriage rate in the company caused the crisis years beginning on agricultural crisis and famine at the end of the 40s and the economic stagnation of the country in the next decade. Conversely, the most dynamic growth in the number of marriages has appeared in the 60s of the 19th century, which was also relieved by rising values of marriage. Although the number of marriages continued to increase, a higher rate of population growth, and thus the end of analyzed period century we have witnessed declining crude marriage rate. During this period, we track changes in population behavior, the population of which signal the onset of the demographic transition in the micro-region.

The most similar parallels with the Middle-slovak (Detva's parish) population we found by the historical populations of present-day Hungary, Romania and Albania. Common successions and social system, similar to common law, relatives identical employment structure and political developments in Kingdom of Hungary formed the features in common east-part Austro-Hungarian empire. Compared to Cisleithanian part, for example in Bohemia, Moravia, Silesia and Austria, we find significant differences in population behavior that are close to the western European type of family stratification according to the concept of European marriage pattern from John Hajnal.

PRÍLOHA Č. 1. POČET OBYVATELOV VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781-1922

Rok	Prameň	Mestečko Detva	Farnosť	Spolu s nekatolíkmí
1781	kanonická vizitácia	3700	4000	
1787	Jozefínske sčítanie ľudu			4301
1788	Jozefínska regulácia <i>Pfarregulierung</i>	2912	4502	
1805	kanonická vizitácia		4794	
1813	schematizmus diecézy	-	5682	5683
1814	schematizmus diecézy	2473	5363	
1817	schematizmus diecézy	2623	5681	
1818	schematizmus diecézy	2726	5866	
1820	schematizmus diecézy	2898	6333	
1824	schematizmus diecézy	3094	6813	6820
1825	schematizmus diecézy	3044	6674	6681
1826	schematizmus diecézy	3125	6764	
1827	schematizmus diecézy	2654	6938	6949
1828	daňový súpis	3156		
1828	kanonická vizitácia		7025	
1835	schematizmus diecézy	2860	7847	7855
1841	schematizmus diecézy	2983	8269	8275
1843	schematizmus diecézy	3011	8442	8445
1844	schematizmus diecézy	3003	8413	8417
1845	schematizmus diecézy	2122	7578	7591
1850	schematizmus diecézy	2214	8052	8063
1856	schematizmus diecézy	2242	8456	8471
1860	schematizmus diecézy	2248	8586	8595
1862	schematizmus diecézy	2300	8863	8877
1864	schematizmus diecézy	2322	8924	8958
1866	schematizmus diecézy	2315	8880	8925
1868	schematizmus diecézy	2326	8961	9030
1869	sčítanie ľudu		9908	10035
1870	schematizmus diecézy	2341	8975	9033

1872	schematismus diecézy	2329	8936	9009
1874	schematismus diecézy	2310	8900	
1878	schematismus diecézy	2231	8636	
1880	schematismus diecézy	2281	8836	
1880	sčítanie ľudu		10152	10320
1882	schematismus diecézy	2290	8695	
1884	schematismus diecézy	2225	8557	
1887	schematismus diecézy	2238	8893	9009
1889	schematismus diecézy	2261	9070	9251
1890	sčítanie ľudu		12161	12351
1891	schematismus diecézy	2648	13736	14057
1893	schematismus diecézy	2648	13736	14057
1894	schematismus diecézy	2703	13935	14295
1896	schematismus diecézy	2745	14217	14621
1898	schematismus diecézy	2844	14719	15093
1900	schematismus diecézy	2849	14775	15063
1900	sčítanie ľudu		13156	13321
1902	schematismus diecézy	2860	14898	15194
1908	schematismus diecézy	2900	15360	15670
1910	sčítanie ľudu		14529	14757
1912	schematismus diecézy	2242	14124	14280
1921	sčítanie ľudu		14161	14300
1922	schematismus diecézy	2300	14206	14311

RÓMOVIA NA SLOVENSKU PODĽA SÚPISU Z ROKU 1893^[1]

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

Roma in Slovakia according to the census of 1893

Abstract: The Roma have been an integral part of the ethnic makeup of Slovakia for several centuries, yet little is known about the population history and population development of this in many aspects unique ethnic group. One of the reasons for that is the general lack of historical sources which could offer at least a partial answer to these questions. The 1893 census which sought to map the Roma population in Hungary is therefore a veritable treasure trove of information on the Roma in late 19th century which, properly utilized, can provide a number of insights into the ethnic group within its wider historical and geographic context. In this paper, we provide a preliminary overview of the census itself and use its data to analyze selected population characteristics of the Roma population in the territory of modern-day Slovakia.

Historická demografie, 2016, 40:1: 93–112

Key words: Roma, Slovakia, census, 1893

Contacts: RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D., prof. PhDr. Pavol Tišliar, Ph.D., Katedra etnológie a muzeológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Gondova 2, 814 99 Bratislava; branslav.sprocha@gmail.com; pavol.tisliar@uniba.sk

Úvod

Prítomnosť Rómov^[2] na území dnešného Slovenska sa datuje už do začiatku 13. storočia, no až správy zo 14. a 15. storočia^[3] vylučujú akékoľvek pochybnosti o ich výskyte v zadunajskom priestore. Predpokladá sa, že Rómovia v Uhorsku ako

[1] Práca bola podporovaná agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV–0199–12 „*Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)*“.

[2] Aj keď v dobovom označení sa používa termín Cigáni, rozhodli sme sa pracovať v súčasnosti s etnicky tolerantnejším názvom Rómovia.

[3] Za prvý písomný dôkaz o Rómoch na území dnešného Slovenska sa často uvádza (neoverená) správa spišskonovoveského richtára Jána Kuncha z roku 1322. Viacerí historici (napr. Anna JUROVÁ, *História Rómov na Slovensku stále neznáma. (Úvaha o problémoch výskumu)*). Človek a spoločnosť 1, 3, 1998, s. 18; Miloš MAREK, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin 2006) sa k tejto informácii stavajú skepticky. Podľa Marka pôvodná správa je v skutočnosti súpisom majerov spišskonovoveských mešťanov, ktorý sa uskutočnil niekedy pred rokom 1383 a vôbec v nej nie sú spomínaní žiadni Rómovia. Sám autor datuje prvú hodnovernú správu o Rómoch na území dnešného Slovenska do roku 1328. K otázke písomných správ o Rómoch na Slovensku v tomto období pozri tiež: Emília HORVÁTHOVÁ, *Cigáni na Slovensku*. Bratislava 1964.

multietnickom priestore s výrazným zameraním na primárny sektor dokázali pre svoje drobné remeselnícke zručnosti nájsť uplatnenie v miestnych hospodárskych štruktúrach a postupne získavali povolenia k usadeniu^[4]. Na druhej strane v hospodársky rozvinutejšej západnej Európe s prísnyimi cechovými a manufaktúrnymi pravidlami neexistovali tak veľké možnosti pre ich uplatnenie a náhradné druhy obživy (ako napr. veštenie, vykladanie kariet, krádeže a pod.) sa veľmi rýchlo stretli s nevôľou miestneho obyvateľstva. Okrem toho niektoré špecifické antropologické znaky v spojitosti so zväčšujúcou sa osmanskou hrozbou prispievali k prehľbovaniu nedôvery voči novoprichádzajúcim kočovným skupinám. Preto nás nemôže prekvapiť, že už v 16. storočí viaceré oblasti západnej Európy vydávajú nariadenia, ktoré stavajú Rómov mimo zákon a snažia sa zabrániť im v príchode často pod tými najkrutejšími trestami.^[5] S prílevom vracajúcich sa rómskych skupín sa situácia zhoršovala aj v Uhorsku, pričom vrchol represívnych opatrení spadol do 17. storočia.^[6] Po odvrátení osmanskej hrozby potrebovala vyčerpaná krajina nutne viaceré zmeny. Osvietenský panovník Mária Terézia a jej syn Jozef II. do svojich reforiem zahrnuli aj snahy o usadenie všetkých Rómov a ich zapojenie do hospodárskeho života. Aj keď väčšina reforiem skončila so smrťou Jozefa II., zdá sa, že v prípade Rómov na Slovensku tieto prispeli k formovaniu pevnejších skupín^[7], ktoré sa pod vedením vajdu pohybovali v rámci jednej stolice alebo okresu, pričom čoraz častejšie dochádzalo aj k ich trvalému usadeniu. Práve do 18. storočia spadá vznik najväčšieho počtu rómskych osád na území dnešného Slovenska.^[8] Na druhej strane sa však ani reformným pôsobením nepodarilo úplne vyriešiť otázku kočujúcich Rómov a tá rezonovala aj celé 19. a prvú polovicu 20. storočia.^[9]

---

[4] Pod pojmom usadenie si však nie je možné predstaviť trvalé zotrvanie na jednom mieste, ale skôr pravidelnú fluktuáciu v určitom priestore počas niekoľkých rokov (pozri napr. Anna JUROVÁ, *Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde („nelegálne osady“)*. Človek a spoločnosť 5, 4, 2002, s. 15).

[5] Pozri napr. Bartoloměj DANIEL, *Dějiny Romů*. Olomouc 1994, s. 55–62; Ian HANCOCK, *Země utrpení. Dějiny otroctví a pronásledování Romů*. Praha 2001; Angus FRASER, *Cikáni*. Praha 2002, s. 111–158; Jean-Pierre LIÉGOIS, *Rómovia, Cigáni, Kočovníci*. Bratislava 1995, s. 112–123; Emília HORVÁTHOVÁ, *Cigáni*, s. 50–57.

[6] Prvé opatrenia namierené proti Rómom pochádzajú už z roku 1562 z Liptovskej stolice. Neskôr sa pridávali aj ďalšie: v roku 1624 Spišská stolica, 1634 Nitrianska stolica, 1649 Honfianska stolica, 1655 Zvolenská stolica, 1660 Tekovská stolica, 1679 Novohradská stolica a 1688 Bratislavská stolica (bližšie pozri Emília HORVÁTHOVÁ, *Cigáni*, s. 102 a 103).

[7] Dôležitým nariadením z tohto pohľadu sa stal zákaz prechodu rómskych skupín z jednej stolice do druhej.

[8] Anna JUROVÁ, *Historický vývoj rómskych osád*, s. 19. K historickému usadzovaniu Rómov v obciach Slovenska pozri aj Ctibor NEČAS, *Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924*. Historická demografie 22, 1998, s. 169–199.

[9] V podstate kočujúce skupiny Rómov boli v československom priestore trvalo usadené až

Jeden z dôležitých pomocných nástrojov, ktoré mali prispieť k riešeniu rómskej otázky už od 18. storočia, predstavovali rôzne súpisy Rómov. Asi najviac sa ich uskutočnilo v súvislosti s kontrolou úspešnosti nariadení osvietenských reforiem v praxi.^[10] Ich hlavným nedostatkom je, že nepochádzajú z jedného roka, nie sú zachované zo všetkých stolíc Slovenska a neboli vypracované jednotnou metódou. Rovnako aj ich obsah sa do určitej miery líšil. S rozvojom modernej štatistiky a moderných súpisných akcií (resp. sčítaní) sa postupne zmenil aj charakter rómskych súpisov. Už v roku 1873 sa uskutočnil celouhorský súpis Rómov, no bez vopred jasne stanovených pravidiel ako identifikovať rómske osoby.^[11] Práve otázka koho považovať za Róma bola (a naďalej je) jednou z kľúčových pre realizáciu samotných súpisov. Uvedomovali si to aj realizátori ďalšieho celouhorského súpisu, ktorý sa realizoval koncom januára 1893. Po mnohých stránkach ho možno považovať za jedinečný a ojedinelý zdroj informácií nielen o početnosti, priestorovom rozmiestnení, ale aj o štruktúre a samotnom charaktere rómskej populácie v Uhorsku (a teda aj na Slovensku) na sklonku 19. storočia. K jeho realizácii prispela aj skutočnosť, že moderné uhorské cenzy neumožňovali reflektovať ani len základnú otázku ako počet Rómov, keďže hlavným atribútom z pohľadu národnostnej štruktúry bola materinská reč. Ako si ukážeme nižšie, k nej sa v tomto období priznávala už len časť z celej rómskej populácie. Aj preto sa pristúpilo k úplne odlišnému konceptu identifikácie osôb k rómskemu etniku. Ten spočíval na viacerých dopredu dohodnutých rovinách. Hlavnou bol špecifický životný štýl Rómov, ďalšími niektoré antropologické črty a napokon išlo o priznanie rómstva na základe prehlásenia tretej strany, najčastejšie miestnych autorít (kňaz, starosta, krčmár a pod.).^[12]

Kráľovský štatistický úrad o pripravovanom súpise informoval v špeciálnom obežníku a sčítacie tlačivá následne distribuoval jednotlivým okresným úradom, ktoré ich ďalej posúvali do všetkých obcí. Za rozhodujúci dátum súpisu bol určený 31. január 1893.^[13] Okrem obcí sa sčítanie uskutočnilo aj v kasárňach a väzniciach.

---

násilným zákazom spôsobu ich života na sklonku 50. rokov 20. storočia prijatím zákona č. 74/1958 Zb. o trvalom usídlení kočujúcich osôb.

[10] Tak napríklad z Bratislavskej stolice sa súpisy Rómov zachovali z rokov 1773 a 1782. V Nitrianskej a Trenčianskej stolici to bolo v roku 1785. Najviac súpisov pochádza zo 70. rokov 18. storočia: Turčianska stolica (1782), Tekovská stolica (1774), Gemerská stolica (1776, 1778), Malohontská stolica (1770, 1785), Spišská a Šarišská (1775). Viac o týchto súpisoch pozri napr. Emília HORVÁTHOVÁ, *Cigáni*, s. 102–135.

[11] Roman DŽAMBAZOVIČ, *Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia*. Sociológia 33, 5, 2001, s. 495.

[12] Osobou zodpovednou za vypracovanie sčítania bol maďarský etnológ Hermann Antal, ktorý sa dlhodobo zaoberal rómskou problematikou.

[13] V prípade, že by sa súpis nepodarilo uskutočniť v jeden deň, bol pripravený prísny zákaz sťahovania, na ktorého dodržiavanie ako aj poriadok pri súpise mali dohliadať ozbrojené zložky a polícia.

V teréne ho vykonávali dobrovoľníci (zväčša pracovníci miestnych úradov) a v obciach, kde boli početnejšie skupiny Rómov, vypomáhali aj školení sčítací komisári. Celkovo sa pracovalo s dvoma typmi sčítacích hárkov. Individuálny mala vyplniť každá osoba označená ako Róm, pričom biely papier bol určený pre mužov a modrý pre ženy. Okrem toho každá obec mala povinnosť vyplniť tzv. všeobecný formulár zisťujúci niektoré komplexné informácie. Išlo napríklad o to, či Rómovia žijú rozptýlene priamo v obci alebo sú koncentrovaní na jej okraji prípadne mimo obec, ďalej o dĺžku pobytu, u detí návštevnosť škôl, vzťahy s rómskymi skupinami, či rozlohu prenajímanej a vlastnenej poľnohospodárskej pôdy. Veľmi dôležitou informáciou bolo rozdelenie osôb rómskeho etnika do troch skupín: trvalo usadený, dlhšie zostávajúci na jednom mieste, alebo kočujúci Róm. Za trvalo usadených sa považovali tie osoby, ktoré v obci mali trvalé alebo obvyklé miesto bydliska bez ohľadu na to, či v čase súpisu tam boli prítomné, alebo sa nachádzali v inej obci. Dlhší čas na jednom mieste sa zdržiavajúci Rómovia boli také osoby, ktoré kvôli svojmu špecifickému zamestnaniu zostávali týždne, mesiace dokonca roky na jednom mieste bez toho, aby sa tam usadili. Za kočovných Rómov sa považovali tí, ktorí sa spoločne so svojou rodinou a stanmi presúvali z dediny do dediny.

Koncepcia sčítania, jeho priebeh ako aj získané údaje boli hodnotené veľmi pozitívne. Rovnako spokojnosť vládla aj s mierou vyplnenia individuálnych sčítacích hárkov. Určité problémy vznikli s vyplňaním všeobecného obecného výkazu. Z pohľadu úplnosti je potrebné podotknúť, že sčítaciu akciu odignorovala len Budapešť. Výsledky sčítania boli napokon publikované v špeciálnom pramennom diele v roku 1895.^[14]

Ako sme už uviedli vyššie, súpis Rómov v Uhorsku z 31. januára 1893 predstavuje jeden z najhodnotnejších a najkomplexnejších zdrojov informácií o počte, priestorovom rozmiestnení, ako aj charaktere rómskej populácie na sklonku 19. storočia na Slovensku a v stredoeurópskom priestore vôbec. Cieľom príspevku je priblížiť čitateľovi niektoré hlavné výsledky samotného sčítania a na vybraných ukazovateľoch analyzovať niektoré charakteristické črty rómskej populácie v župách zasahujúcich na územie dnešného Slovenska^[15] (pracovný názov „slovenské“ župy). V súvislosti s bohatým obsahom^[16] nie je možné podchytiť všetky výsledky

---

[14] *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar statisztikai közlemények. Új folyam IX. Budapest 1895.* Budapest Az Országos Magyar Kir. Szta-tisztikai Hivatal, 1895 (ďalej *Czigányösszeírás eredményei*).

[15] V texte pracujeme len so župami, ktoré na územie dnešného Slovenska zasahovali s viac ako 40 % zo svojej rozlohy. Celkovo ide o nasledujúcich 17 administratívnych celkov (uvádzame ich slovenské názvy a v zátvorke podiel z plochy zasahujúcej na Slovensko): Šarišská (100 %), Liptovská (100 %), Turčianska (100 %), Trenčianska (100 %), Zvolenská (100 %), Nitrianska (100 %), Tekovská (100 %), Bratislavská (99 %), Spišská (95 %), Gemersko-malohontská (91 %), Oravská (86 %), Hontianska (82 %), Zemplínska (72 %), Ostrihomská (51 %), Abovsko-Turnianska (50 %), Komárňanská (49 %) a Novohradská (42 %).

[16] Súpis o každej osobe zisťoval jej meno a priezvisko, vek, miesto narodenia (štát, župa a obec),

sčítania, a preto sme sa zamerali len na niektoré z nich. Išlo predovšetkým o početnosť a priestorové rozmiestnenie rómskej populácie v župách na Slovensku, a to s prihliadnutím na jednotlivé skupiny podľa miery usadenia. Okrem toho sme sa bližšie pozreli aj na niektoré demografické štruktúry ako vek, pohlavie, rodinný stav a gramotnosť v spojitosti s výsledkami uhorského sčítania ľudu z roku 1890. V poslednej časti príspevku ešte stručne čitateľovi priblížime niektoré zaujímavé informácie o Rómoch z pohľadu ich zamestnania, bývania, vierovyznania a materinskej reči.

Počet a priestorové rozmiestnenie Rómov na Slovensku

Počet Rómov a najmä ich rozdelenie do jednotlivých skupín predstavovali jeden z hlavných výstupov zo špeciálneho súpisu z konca januára 1893 v Uhorsku. Išlo o kľúčovú informáciu pre následné prijatie celého komplexu opatrení s cieľom vyriešiť najmä otázku rómskych kočujúcich skupín. Ako sme už naznačili vyššie, moderné cenzy, ako aj ich predchodcovia, nedokázali spoľahlivo na tieto otázky odpovedať. Napríklad podľa súpisov z rokov 1850^[17] a 1857^[18] sa počet Rómov v Uhorsku pohyboval na úrovni 140–143 tis., pričom pre územie dnešného Slovenska môžeme odhadovať približne 11 tis. osôb.^[19] V sčítaní 1890 počet osôb s rómskou materinskou rečou v Uhorsku presiahol hranicu 96,5 tis.^[20] Na Slovensku by podľa údajov z neho malo byť prítomných približne 12,5 tis. osôb. Na druhej strane predchodca nami analyzovaného súpisu z roku 1873 hovoril až o 214 tis. Rómov v celom Uhorsku.^[21] V podstate už v minulosti sa narážalo na podobný problém akému čelíme aj dnes. Ak pracujeme s konceptom individuálnej sebadeklarácie (či už podľa materinskej reči alebo národnosti), výsledné údaje ďaleko zaostávajú za výsledkami, ktoré získavame pri použití etnologického (resp. etnického) princípu. Potvrdili to aj výsledky súpisu Rómov z 31. januára 1893, keď na území Uhorska bolo sčítaných celkovo 274 940 Rómov (1,8 % z celej populácie Uhorska). Nejde však o konečné číslo. Súpisnú akciu odignorovala Budapešť, kde sa odhaduje, že v čase súpisu bolo prítomných približne 1500 Rómov.^[22] Okrem

---

typ rómskej komunity (usadení, dlhšie zostávajúci na jednom mieste, kočujúci), bytové pomery (dom, chatrč, zemnica, stan), vierovyznanie, materinskú reč, inú ako materinskú reč, ktorou osoba rozpráva, rodinný stav (aj faktické manželstvá a rozpady kohabitácií), zamestnanie, zdroj obživy ak osoba nebola zamestnaná, znalosť čítania a písania.

[17] *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1993. s. 61.

[18] *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1993. s. 67.

[19] Vypočítané z údajov za župy zasahujúce na územie Slovenska.

[20] *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. 1893, s. 112.

[21] Údaj publikovaný v *Czigányösszeírás Eredményei*, s. 18*.

[22] István KEMÉNY, *A magyarországi cigánység szerkezete a nyelvi változások tükrében*. Regio

toho autori cenzu pripúšťali možné ďalšie úniky, keďže Rómovia vo všeobecnosti príliš akcii nedôverovali. Vyhnúť sa jej pomohlo aj nepriaznivé počasie, ktoré sťažovalo prácu sčítacím komisárom. Predpokladá sa, že najpresnejšie sčítanou bola skupina trvalo usadených Rómov, kým najväčšie nepresnosti mohli vzniknúť v spojitosti s kočujúcimi Rómami. Celkový počet Rómov prítomných na konci januára 1893 v Uhorsku sa preto odhaduje na 280 tis. osôb.^[23]

Keďže publikované údaje boli len na úrovni jednotlivých žúp (*vármegye*) a ich okresov (*járás*) resp. miest so zriadeným magistrátom (*rendezett tanácsú város* skratka r.t.v.)^[24] nie je možné vzhľadom na skutočnosť, že viaceré župy sa nachádzali aj mimo Slovenska, presne určiť počet Rómov len na jeho území. Podľa nášho odhadu (na základe pomerných koeficientov vyjadrujúcich časť územia nachádzajúceho sa na Slovensku) by to mohlo byť približne 36,5 tis. Rómov (13 % z Rómov v Uhorsku).^[25] Z celej populácie Slovenska by tak Rómovia tvorili niečo viac ako 1,4 %. Celkovo najviac Rómov našli sčítací komisári v Gemerskej a Zemplínskej župe (v oboch viac ako 5,5 tis.).

Aj keď jedným z veľmi často spomínaných mýtov o Rómoch na Slovensku je ich kočovný spôsob života, výsledky súpisu ukázali, že už na konci 19. storočia predstavovali rómske skupiny v prevažnej miere trvalo usadený element miestnej populácie. Podiel trvalo usadených Rómov prekročil v sledovaných župách hranicu 92 % (celouhorský priemer 89 %), kým podiel kočujúcich sa pohyboval len na úrovni 2 % (v Uhorsku viac ako 3 %). Na druhej strane je však potrebné tiež podotknúť, že vo viac ako v polovici obcí Uhorska Rómovia žili oddelene od miestnej populácie. V župách na Slovensku bola úroveň priestorovej segregácie ešte vyššia, keď až v 78 % obcí sčítanie našlo Rómov žijúcich úplne mimo nerómske sídla.

Jednoznačne najviac Rómov našlo sčítanie v Sedmohradsku.^[26] Prítomných tu bolo viac ako 105 tis. osôb (38 % zo všetkých Rómov v Uhorsku). Najvyšší podiel

---

1999, 1, s. 3– 5.

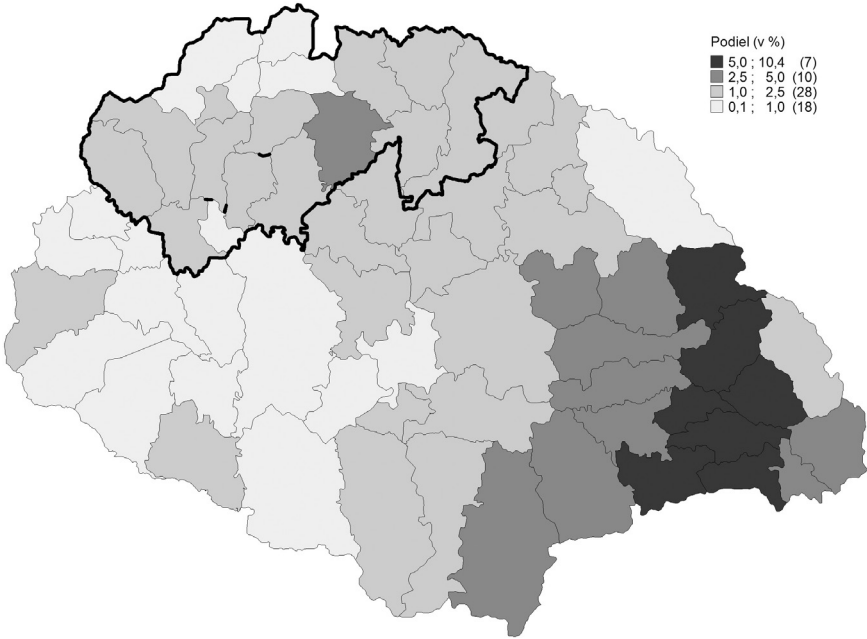
[23] *Czigányösszeírás Eredményei*, s. 26*.

[24] Publikované boli aj údaje o podiele Rómov v municipiálnych mestách a mestách so zriadeným magistrátom a tiež v obciach, kde počet Rómov prekročil hranicu 50 osôb a dosahoval aspoň 10 % z celkovej populácie príslušného sídla, alebo v ktorých sa sčítalo viac ako 100 Rómov.

[25] K veľmi podobnému výsledku dospeli aj ďalší autori (napr. Anna TKÁČOVÁ, *Rómovia v období vlády Márie Terézie po vznik I. ČSR*. In Michal VAŠEČKA (ed.), *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava 2002, s. 38; Emília HORVÁTHOVÁ, *Cigáni*, s. 138, Eva DAVIDOVÁ, *Romano drom. Cesty Romů 1945–1990*. Olomouc 2004, s. 55). Na druhej strane niektorí maďarskí autori (napr. László POMOGYI, *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest: Osiris–Századvég 1995, 298 s.; István KEMÉNY, *A magyarországi*, s. 3–15) pracujú s odhadom na úrovni 40–42 tis. osôb. K podobnému číslu sa dopracovala aj Anna JUROVÁ, *Rómovia na južnom Slovensku na základe celouhorskeho súpisu z roku 1893 (problémy početnosti, národnostnej príslušnosti)*. Človek a spoločnosť 4, 2010, s. 30.

[26] Uhorsko sa delilo na celkovo sedem geografických oblastí (obvodov): ľavý breh Dunaja (Duna

OBRÁZOK Č. 1. PODIEL RÓMOV Z CELKOVÉHO POČTU OBYVATEĽOV V ŽUPÁCH UHORSKA, 1893

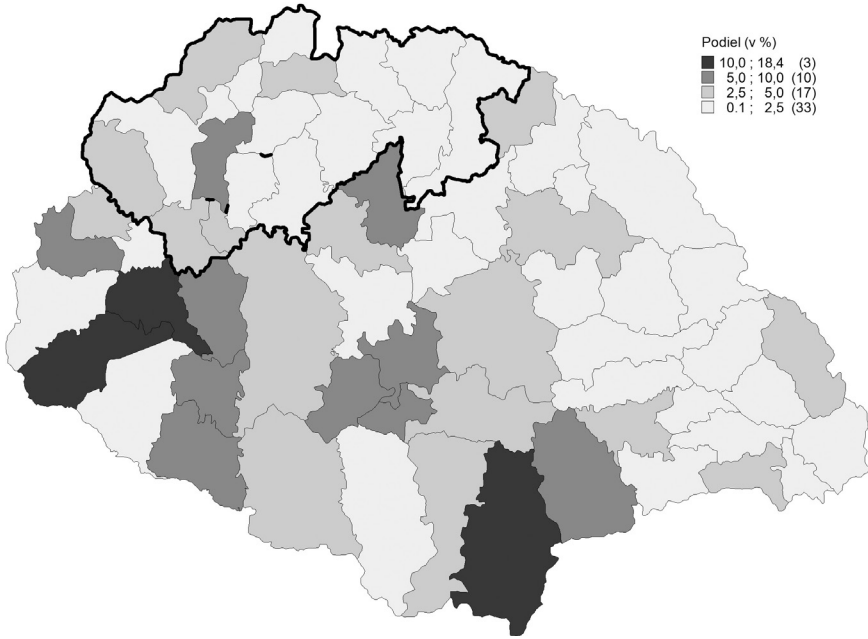

Zostavené autormi z údajov publikovaných v *Czigányössezeirás eredményei*, s. 3–13.

zaznamenali sedmohradské župy Nagy-Küküllő (10,4 %) a Kis-Küküllő (7,2 %). Nad 5 % hranicu sa dostalo ešte 5 ďalších žúp (Maros-Torda, Szeben, Fogaras, Udvarhely a Besztercze-Naszód) z tejto oblasti, pričom v rozpätí 2,5–5,0 % sa pohybovalo ďalších 6 žúp Sedmohradska. Okrem nich sem patrili ešte dve župy (Szilágy a Krassó-Szörény) v tesnej blízkosti. Jedinou župou, ktorá sa vyznačovala vyšším podielom Rómov a nenachádzala sa v Sedmohradsku alebo jeho okolí bola Gemerská župa zasahujúca z väčšej časti na územie dnešného Slovenska (3,2 %). Nad celouhorský priemer sa dostali aj ďalšie štyri zo sledovaných žúp: Abovsko-Turnianska (2,3 %), Novohradská (2,2 %), Šarišská (1,9 %) a Zemplínska (1,8 %). Zaujímavosťou je, že tieto oblasti patria aj v súčasnosti k priestorom s vyšším zastúpením Rómov na Slovensku.

bal partja), pravý breh Dunaja (Duna jobb partja), oblasť medzi Dunajom a Tisou (Duna-Tisza köze), pravý breh Tisy (Tisza jobb partja), ľavý breh Tisy (Tisza bal partja), oblasť medzi Tisou a Murešou (Tisza-Maros szöge), Sedmohradsko (Erdély). Územie Slovenska ležalo predovšetkým v oblasti ľavého brehu Dunaja, pravého brehu Tisy a malé časti sa nachádzali v prihraničnej oblasti tiež na pravom brehu Dunaja.

OBRÁZOK Č. 2. PODIEL KOČUJÚCICH RÓMOV Z CELKOVÉHO POČTU RÓMOV V ŽUPÁCH UHORSKA, 1893

Zostavené autormi z údajov publikovaných v *Czigányöszezeirás eredményei*, s.3–13.

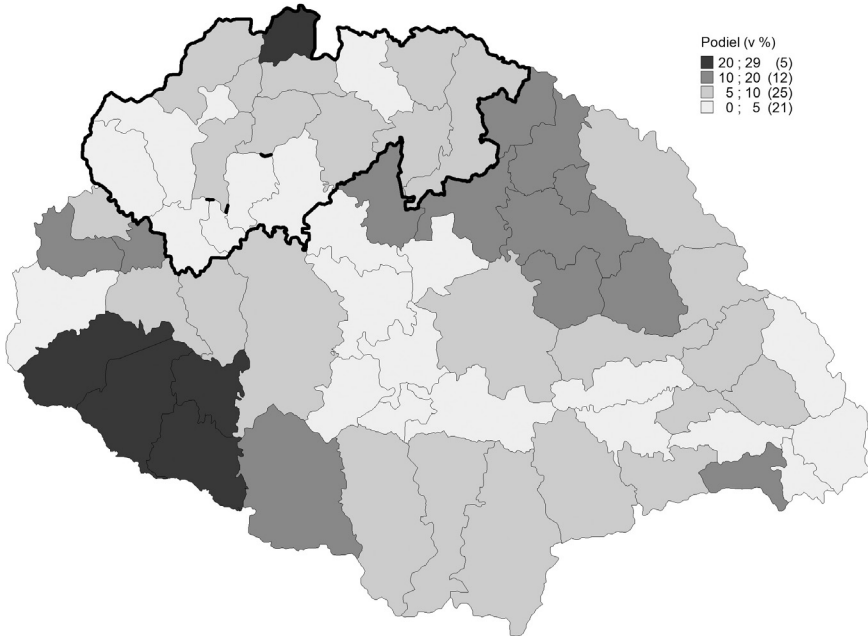
Sever stredného Slovenska (Oravská, Trenčianska, Liptovská a Turčianska župa) spolu s väčšinou žúp centrálného Uhorska sa vyznačoval veľmi nízkym zastúpením Rómov. Ich podiel sa pohyboval do 1 % z celkovej prítomnej populácie v sčítaní ľudu 1890.

Pre zaujímavosť ešte doplníme, že najväčšie komunity sa na území Slovenska nachádzali predovšetkým v mestách: Košice (474 osôb), Komárno (222 osôb), Rimavská Sobota (218 osôb) a Prešov (216 osôb), ku ktorým sa priradili aj niektoré obce na Žitnom ostrove: Dunajská Streda (220 osôb), Rastice (190 osôb) a na východe obec Straňany (208 osôb).^[27]

Do skupiny kočujúcich Rómov súpis v celom Uhorsku zaradil len necelých 9 tis. osôb. Odhad pre Slovensko na základe župných údajov hovorí, že by tu na sklonku 19. storočia mohlo byť prítomných približne 740 osôb. Najpočetnejšie skupiny boli prítomné v Tekovskej (154 osôb), ďalej v Zemplínskej (136 osôb) a Bratislavskej (118 osôb) župe. Aj v prípade Slovenska tak platilo, to čo autori

[27] Obec Sztrajnyán (Straňany) vUžskej župe zanikla v roku 1925 zlúčením s mestom Michalovce.

OBRÁZOK Č. 3. PODIEL RÓMOV ZDRŽIAVAJÚCICH SA DLHŠIE NA JEDNOM MIESTE Z CELKOVÉHO POČTU RÓMOV V ŽUPÁCH UHORSKA, 1893

Zostavené autormi z údajov publikovaných v *Czigányöszezeirás eredményei*, s. 3–13.

súpisu vyzorovali na celom Uhorsku, že kočujúci Rómovia sa zdržiavali skôr v priestoroch s nižším celkovým podielom Rómov a v nížinách.

Vysvetlenie môžeme nájsť v niekoľkých rovinách. Presuny z miesta na miesto nevytvárali predpoklad na vznik užších kooperačných väzieb s miestnym nerómskym obyvateľstvom. Okrem toho v oblastiach, v ktorých už žili usadení Rómovia, boli možnosti obživy pre kočujúce skupiny výrazne obmedzené. Navyše majoritná populácia sa často len s nevoľou pozerala na novoprichádzajúcich Rómov. Z tohto hľadiska sa nám preto javí logické, že kočujúce skupiny sa zdržiavali predovšetkým v regiónoch, kde zastúpenie usadených Rómov bolo nižšie a možnosti na získanie obživy tak boli väčšie. Okrem toho je potrebné tiež pripomenúť, že sčítanie Rómov sa uskutočnilo na konci januára a zimné obdobie sa pravdepodobne snažili Rómovia bez trvalého obydľia prečkať radšej v nížinatých oblastiach. Celkovo väčšina slovenských žúp patrila do skupiny administratívnych celkov s najnižším zastúpením kočujúcich Rómov. Jedinou výnimkou bola Tekovská župa, kde táto skupina tvorila viac ako 5 % z celkovej prítomnej rómskej populácie.

Medzi dlhšie sa na jednom mieste zdržiavajúcich Rómov patrilo v Uhorsku podľa výsledkov súpisu takmer 20,5 tis. osôb. Na území „slovenských“ žúp ich

bolo najviac spísaných na východe v Zemplínskej (475 osôb) a Gemerskej (393 osôb) župe. Spoločne nadväzovali na súvislý priestor vyššieho zastúpenia tejto skupiny Rómov v severovýchodnej časti Uhorska (pozri obr. 3). Celkovo najvyšší podiel dlhšie sa zdržujúcich Rómov na jednom mieste nachádzame v juhozápadných prihraničných župách: Tolna (28,3 %), Baranya (26,5 %), Somogy (26,3 %), Zala (25 %). Okrem nich viac ako pätinu z prítomnej rómskej populácie dosahovali v Oravskej župe na severe stredného Slovenska (21,3 %). Ide však o oblasť s všeobecne veľmi nízkym počtom Rómov. Najnižšie zastúpenie dlhšie sa zdržiavajúcich Rómov na jednom mieste zaznamenali župy centrálného Uhorska a v Sedmohradsku. Na Slovensku išlo predovšetkým o Bratislavskú, Nitriansku a na východe Spišskú župu, kde predstavovali menej ako 5 % z prítomnej populácie Rómov.

Niektoré demografické charakteristiky Rómov

Medzi integrálne súčasti sčítania Rómov v Uhorsku z roku 1893 sa dostali tri základné populačné štruktúry: vek, pohlavie a rodinný stav. V nasledujúcej časti príspevku sa zameriame na niektoré zistenia a upozorníme aj na určité úskalia práce s publikovanými údajmi.

Veková štruktúra ako výsledok predchádzajúceho populačného vývoja je v spojitosti s rómskou populáciou tradične charakterizovaná ako veľmi progresívna. V pramennom diele zo súpisu autori poukazujú na vyšší počet detí v rómskych rodinách, vyššiu pôrodnosť rómskych žien, skorší začiatok sexuality, ale tiež upozorňujú na vyššiu úmrtnosť, a to najmä v spojitosti s detskou zložkou.^[28] V súvislosti so zisťovaním veku je hneď na úvod potrebné upozorniť na obmedzenú výpovednú hodnotu získaných údajov. Pramení to zo skutočnosti, že Rómovia pri otázke na svoj vek síce v oveľa väčšej miere odpovedali (počet a podiel neodpovedí je výrazne nižší ako v celej populácii v sčítaní 1890),^[29] no často išlo o zaokrúhlené čísla. Sčítací komisári pozorovali tendenciu mladších osôb a žien uvádzať nižší vek, u starších vyšší a pod.^[30] Aj preto je potrebné s nasledujúcimi výsledkami pracovať len orientačne. Navyše ani samotný spôsob publikovania údajov nám neumožňuje detailnejší pohľad. Uvedené informácie boli síce triedené podľa pohlavia, jednotlivých žúp a typu rómskej skupiny, no vo špecifických vekových

[28] V čase písania príspevku sme nedisponovali žiadnymi empirickými údajmi, ktoré by tieto závery dokázali potvrdiť. Určité indicie, že by tomu skutočne tak mohlo byť, pochádzajú až z medzivojnového obdobia (pozri napr. Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava 2008, s. 37).

[29] Počet Rómov, ktorí v sčítaní 1893 neuviedli vek predstavoval v celom Uhorsku celkovo 35 mužov a 41 žien (0,02 % a 0,03 %). Pre porovnanie v sčítaní 1890 to bolo 3739 mužov (0,05 %) a 5312 žien (0,07 %).

[30] *Czigányöszezeirás eredményei*, s. 40*.

skupinách. V súvislosti s tým budeme preto pracovať len so širšími intervalmi (0–14, 15–29, 30–59 a 60+ rokov).

Tabuľka č. 1 potvrdzuje u Rómov vo všeobecnosti o niečo vyššiu váhu detskej zložky, a naopak nižšie zastúpenie starších osôb. Rozdiel medzi rómskou a nerómskou populáciou (v „slovenských“ župách ako aj v celom Uhorsku) však ani zďaleka nebol tak dramatický ako po druhej svetovej vojne.^[31] Príčiny môžeme hľadať vo veľmi podobných mechanizmoch formovania vekovej štruktúry. Predovšetkým to bola vysoká plodnosť v kombinácii s vysokou úmrtnosťou. Aj keď zmeny v charaktere reprodukčného správania, známe ako demografická revolúcia (tranzícia), určite začali v nerómskej populácii Slovenska a celého Uhorska oveľa skôr, obdobie konca 19. storočia predstavovalo ešte len jeho iniciačnú fázu, a preto sa vo výsledkoch sčítania ľudu 1890 nemohli výraznejšie prejavíť.

TABUĽKA Č. 1. VEKOVÁ ŠTRUKTÚRA RÓMOV (ROK 1893) A CELEJ POPULÁCIE „SLOVENSKÝCH“ ŽÚP A UHORSKA (ROK 1890)

Populácia	Veková skupina (%)				
	0–14	15–29	30–59	60+	Spolu
Rómovia „slovenské“ župy	42,0	24,5	28,2	5,3	100,0
Rómovia Uhorsko	39,4	23,0	31,4	6,2	100,0
Populácia „slovenských“ žúp*	36,7	24,0	32,1	7,3	100,0
Populácia Uhorska*	37,1	22,9	32,9	7,1	100,0

* Údaj zo sčítania ľudu 1890.

Zostavené z údajov publikovaných v *Czigányössezeirás eredményei*, s. 38–45. A *Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Budapest 1893, s. 63–99.

Keďže počet a podiel iných ako usadených Rómov na Slovensku bol veľmi nízky, nie je možné bližšie analyzovať rozdiely vo vekovej štruktúre medzi nimi. Údaje pre celé Uhorsko však hovoria, že najvyššie zastúpenie detskej zložky mali kočovní Rómovia. V ich prípade, naopak, nachádzame najnižší podiel osôb v staršom veku. Môžeme sa len domnievať, že je to výsledok pretrvávania ešte vyššej plodnosti a úmrtnosti ako mali v tom čase trvalo usadení Rómovia.

Koncepcia sčítania Rómov pri zisťovaní rodinného stavu brala do úvahy aj špecifické tradície, kultúrne odlišnosti v zakladaní rodiny, párovom živote a partnerských vzťahoch. Preto sa zvlášť zaznamenávali aj konkubináty (*Törvénytelen házás / im Concubinate lebende*) a osoby z rozpadnutých neformálnych zväzkov (*Törvénytelenül elvált / nicht gesetzlichen geschiedene*).

[31] Napríklad podľa údajov zo sčítania ľudu z roku 1980, ktorý bol postavený na veľmi podobnom princípe, váha detskej zložky u Rómov na Slovensku presahovala hranicu 43 %, kým v celej populácii Slovenska to bolo len niečo viac ako 26 %.

Publikované údaje za jednotlivé župy nám nedovoľujú hodnotiť rodinný stav Rómov v kombinácii s vekom. Preto sa naša analýza obmedzila len na celú rómsku populáciu prítomnú v čase súpisu v „slovenských“ župách. V súlade s veľmi mladou vekovou štruktúrou je logické, že prevahu mali slobodné osoby. Ani v tomto prípade nezaznamenávame výraznejšie rozdiely v porovnaní s celou populáciou Uhorska a „slovenských“ žúp. Z pohľadu ostatných rodinných stavov môžeme povedať, že muži, a najmä ženy v rómskej populácii žili o niečo častejšie v manželskom zväzku (legitímnom ako aj konkubináte^[32]), boli menej často ovdovení a o niečo viac rozvedení (vrátane rozpadov konkubinátov). Zaujímavým poznatkom pozorovaným na celej vzorke Rómov v Uhorsku bola skutočnosť, že u usadených mali prevahu legitímne manželstvá, kým u dlhšie sa zdržiavajúcich na jednom mieste, a najmä u kočovných prevažovali nelegitímne manželské zväzky.

Na záver tejto kapitoly sa pristavíme ešte k štruktúre Rómov podľa pohlavia. V Uhorsku ako aj v „slovenských“ župách súpis odhalil len veľmi miernu prevahu žien nad mužmi (o 500 resp. 1100 osôb). Index maskulinity sa pre celú rómsku populáciu v Uhorsku pohyboval na úrovni 997 mužov na 1000 žien, pričom v sledovaných župách na Slovensku to bolo približne 952 mužov. Prevaha žien však platila len pre usadených Rómov. V skupine dlhšie sa zdržiavajúcich na jednom mieste, a predovšetkým u kočujúcich mali prevahu muži. V kombinácii s vekom index maskulinity u Rómov zo „slovenských“ žúp presahoval hranicu 1000 mužov do 15. roku života (vo veku 0 to bolo 1099 mužov na 1000 žien), s výnimkou veku 5–9 rokov, kde miernu prevahu mali dievčatá (index maskulinity 995 mužov). Vo vyššom veku už index maskulinity neprekročil hranicu 1000 mužov. Najvýraznejšie sa od nej vzdialil vo veku 20–24 rokov (811 mužov). Môžeme len polemizovať o úniku časti produktívnej mužskej zložky zo sčítania (schovávanie sa pred úradmi, emigrácia do zahraničia, priznaný iný vek a pod.).^[33] Vo veku nad 30 rokov sa opätovne pomer pohlaví rýchlo vyrovnáva. Predpokladáme, že k tomu významne prispeli aj nepriaznivé úmrtnostné pomery žien v reprodukčnom veku.^[34] Vo veku 60 a viac rokov môžeme do úvahy vziať aj vplyv veľmi nízkeho počtu osôb.

---

[32] Jedným z dôvodov častejšieho života v manželstve bude práve skutočnosť, že kým sčítanie ľudu z roku 1890 zisťovalo len právny rodinný status osôb, sčítanie Rómov pracovalo aj s nelegitimizovanými partnerskými zväzkami. Okrem toho údaje za celú rómsku populáciu v Uhorsku naznačili, že predovšetkým rómske ženy mali tendenciu vstupovať do manželstva alebo kohabitácie skôr ako tomu bolo v celej populácii.

[33] Priebeh indexu maskulinity Rómov a celej populácie Uhorska bol z pohľadu trendov v podstate identický. Odlišoval sa len v samotnej úrovni.

[34] Na vysokú úmrtnosť rodičiek v rómskej populácii je upozornené aj v *Czigányösszeirás Eredményei*, na s. 42*.

TABULKA Č. 2. RODINNÝ STAV RÓMOV (ROK 1893) A CELEJ POPULÁCIE
„SLOVENSKÝCH“ ŽÚP A UHORSKA (ROK 1890)

Rodinný stav	Muži	Ženy	Muži	Ženy
	Rómovia „slovenské župy“ (%)		Rómovia Uhorsko (v %)	
slobodní (-é)	57,0	51,5	53,1	48,1
ženatí / vydaté	26,9	25,7	27,7	26,8
nezákonne zosobášení	14,3	15,1	16,3	16,9
ovdovení (-é)	1,5	6,9	2,5	7,5
zákonne rozvedení (-é)	0,0	0,1	0,0	0,0
nezákonne rozvedení (-é)	0,3	0,6	0,3	0,6
Neznámy	0,0	0,1	0,1	0,1
Celkom	100,0	100,0	100,0	100,0
	Populácia „slovenské“ župy* (%)		Populácia Uhorsko* (%)	
slobodní (-é)	57,0	50,1	55,7	49,5
ženatí / vydaté	40,3	39,0	41,2	40,6
ovdovení (-é)	2,6	10,8	2,9	9,7
zákonne rozvedení (-é)	0,0	0,0	0,1	0,1
Neznámy	0,1	0,1	0,1	0,1
Celkom	100,0	100,0	100,0	100,0

* Údaj zo sčítania ľudu 1890.

Zostavené z údajov publikovaných v *Czigányössezeirás eredményei*, s. 47 a *A Magyar Korona országaiban az 1891*, s. 60–62.

Niektoré ďalšie charakteristiky rómskej populácie v Uhorsku

Bohatý obsah súpisu, ako aj publikované tabuľkové výstupy, umožňujú analyzovať sledovanú populáciu z rôznych uhlov pohľadu. Cieľom príspevku však nebolo pripraviť komplexnú a všetky aspekty hodnotiacu štúdiu, ale zamerať sa na demografické znaky, a následne vybrať niektoré zaujímavé poznatky, ktoré nám súpis priniesol aj z ďalších oblastí.

Jedným z dlhodobu reflektovaných problémov spájaných s rómskou populáciou na Slovensku je veľmi nízka úroveň dosiahnutého vzdelania. K jeho zisťovaniu sa v moderných cenzoch síce pristúpilo až po druhej svetovej vojne, no veľmi dôležitým nepriamym znakom charakterizujúcim úroveň a dostupnosť vzdelania sa stala gramotnosť. Znalosť čítania a písania bola preto integrálnou súčasťou aj súpisu Rómov v Uhorsku z roku 1893. Získané výsledky nielen v prípade Rómov v „slovenských“ župách, ale aj v celej rómskej populácii Uhorska poukázali na veľmi nízku gramotnosť. Čítať a písať vedelo len približne 7 % mužov a 4 % žien.

Úplne negramotných tak bolo viac ako 90 % rómskych mužov a približne 95 % rómskych žien. Aj keď nepriaznivá situácia bola aj v celej populácii Uhorska, resp. „slovenských“ žúp, tak vysokú úroveň negramotnosti ani zďaleka nedosahovali.

TABULKA Č. 3. ZNALOSŤ ČÍTANIA A PÍSANIA RÓMOV (ROK 1893) A CELEJ POPULÁCIE „SLOVENSKÝCH“ ŽÚP A UHORSKA (ROK 1890)

Gramotnosť	Muži	Ženy	Muži	Ženy
	Rómovia „slovenské“ župy (%)		Rómovia Uhorsko (%)	
Vedeli čítať aj písať	7,5	4,4	7,0	3,8
Vedeli len čítať	0,5	0,9	0,3	0,4
Nevedia ani čítať ani písať	91,6	94,2	92,3	95,2
Neznáma	0,4	0,5	0,4	0,6
Spolu	100,0	100,0	100,0	100,0
	Populácia „slovenských“ žúp (%)		Populácia Uhorska (%)	
Vedeli čítať aj písať	55,0	42,6	50,1	39,0
Vedeli len čítať	3,9	11,5	1,6	5,5
Nevedia ani čítať ani písať	41,1	45,9	48,3	55,5
Spolu	100,0	100,0	100,0	100,0

Zostavené z údajov publikovaných v *Czigányöszezeirás eredményei...* s. 58–59 a *A Magyar Korona országaiban az 1891*, s. 146–162.

Údaje o vlastníctve a využívaní pôdy jednoznačne poukazujú na značnú odkázanosť Rómov od získania poľnohospodárskych produktov od nerómskej časti populácie. S tým úzko súvisí aj odlišná skladba rómskej populácie podľa spôsobu obživy. Ten mal navyše často sezónny charakter, alebo išlo o príležitostné práce. Preto nebolo možné sa spoliehať len na jeden druh činnosti. Potvrdil to aj súpis Rómov, v ktorom bolo zistených viac ako 150 rôznych druhov pracovných činností. Zaujímavosťou je tiež skutočnosť, že podiel osôb, ktoré nevykázali žiadny druh obživy, bol relatívne nízky. V „slovenských“ župách išlo o približne 600 mužov a 3,3 tis. žien starších 15 rokov. Z celkového počtu osôb v produktívnom a poproduktívnom veku tak predstavovali len 5 % u mužov a približne 25 % u žien. Ešte nižší podiel Rómov bez zdroja obživy bol v celouhorskom meradle, keď v mužskej časti populácie predstavovali tieto osoby len 3,5 % a u žien išlo približne o 12 %. Vzhľadom na vysoký podiel detí však celkové zaťaženie produktívnej zložky bolo pomerne značné. Na 100 osôb v „slovenských“ župách, ktoré v súpise uviedli nejaký druh pracovnej činnosti, pripadalo až takmer 93 osôb bez zdroja. Ak išlo o osoby staršie 15 rokov, súpis sa snažil ešte zistiť, akým spôsobom si táto časť rómskej populácie dokázala zadovážiť prostriedky na svoje prežitie. Najčastejšie u oboch pohlaví pritom išlo o zobraňovanie (63 % muži, 76 % ženy). Len približne de-

satina z nich bola vyživovaná príbuznými. U žien za zmienku ešte stojí veštenie a vykladanie z kariet (asi 4 %).

Štruktúru zdrojov obživy podľa hlavných skupín zobrazuje nasledujúca tab. 4. Z nej je zrejmé, že najdôležitejšou bola pre Rómov v „slovenských“ župách ako aj v Uhorsku široká skupina povolání zaradených do kategórie priemysel.^[35] V mužskej časti populácie do nej spadalo takmer 47 % všetkých mužov s nejakým druhom obživy. U žien to bolo niečo viac ako 28 %.

TABUĽKA Č. 4. ZDROJ OBŽIVY PRACUJÚCICH RÓMOV V „SLOVENSKÝCH“ ŽUPÁCH A V UHORSKU (1893)

Skupina povolania	Rómovia „slovenské“ župy (%)			Rómovia Uhorsko (%)		
	Muži	Ženy	Spolu	Muži	Ženy	Spolu
Intelektuálne povolania	0,4	0,1	0,3	0,2	0,0	0,1
Primárny sektor	3,0	1,4	2,2	4,7	2,1	3,5
Baníctvo a hutníctvo	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1
Priemysel	46,4	28,4	38,4	39,8	21,7	31,2
Obchod	0,9	3,3	2,0	2,3	3,2	2,8
Doprava	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1
Hudobníci	33,3	0,1	18,1	19,5	0,2	10,4
Nádenníci	15,4	32,3	23,1	32,7	47,6	39,6
Osoby v domácnosti	0,2	32,7	15,1	0,4	23,7	11,4
Domáce služobníctvo	0,1	1,1	0,5	0,1	1,3	0,6
Penzisti, rentiéri	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Ostatné povolania	0,0	0,4	0,2	0,1	0,2	0,2
Spolu	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zostavené podľa údajov publikovaných v *Czigányösszeírás Eredményei...*s. 62–78.

Druhou najdôležitejšou skupinou boli nádenníci, a to najmä z pohľadu žien, keďže tu bola zaradená takmer tretina pracujúcich. V podstate rovnaké zastúpenie mali aj Rómky klasifikované ako osoby v domácnosti. Po priemysle druhým najčastejšie uvádzaným zdrojom obživy u mužov bolo muzikanstvo (tretina mužov). Až na treťom mieste sa v ich prípade nachádzala skupina nádenníkov. Vyššie spomínaný primárny sektor predstavoval zdroj obživy len pre veľmi malý počet a podiel pracujúcich Rómov (3 % muži a 1,4 % žien). V porovnaní s celou rómskou

[35] U mužov išlo najmä o kováčov, kotlárov, výrobcov tehál, válkov a iných prác z hliny. výrobcov klinec, lyžíc a pod. Medzi ženami dominovali výrobyne kief, lán, povrazov, tkaných a pradených výrobkov ďalej tehál, válkov a rôznych ženských ručných produktov.

populáciou v Uhorsku je zrejme, že Rómovia v „slovenských“ župách záviseli vo väčšej miere na svojej drobnej remeselníckej činnosti a muzikanstve. Okrem toho tab. 4 tiež poukazuje na vyššie zastúpenie rómskych žien v domácnosti, predovšetkým na úkor skupiny nádenníkov.

Podobne ako v celej populácii Slovenska, aj Rómovia sa v súpise hlásili predovšetkým k rímskokatolíkom. V ich prípade dominancia rímskokatolíckeho vierovyznania bola ešte výraznejšia, keďže viac ako 90 % z prítomných uviedlo práve túto konfesiu. Z ostatných vierovyznaní stoja za zmienku už len gréckokatolícke a reformované evanjelické náboženstvo, ku ktorým sa hlásili viac ako 4 % Rómov prítomných v čase súpisu na území „slovenských“ žúp. Iné ako rímskokatolícke náboženstvo u Rómov nájdeme predovšetkým na východe Slovenska v Zemplínskej (20 % gréckokatolíkov, 12 % evanjelikov), Šarišskej (25 % gréckokatolíkov) a Abovsko-Turnianskej (19 % evanjelikov) župe. V celom Uhorsku, ako ukazuje tab. 5, taká jednoznačná situácia nebola. Miernu prevahu síce mali rímskokatolíci, ale podiel ďalších vierovyznaní dosahoval spoločne viac ako 60 %. V spojitosti s vierovyznaním Rómov je potrebné ešte upozorniť na skutočnosť, že autori súpisu si pri vyhodnocovaní výsledkov uvedomovali úzku spojitosť medzi konfesijnou štruktúrou rómskej a miestnej nerómskej populácie. Rómovia podľa nich mali tendenciu sa stotožňovať skôr s náboženským presvedčením svojho okolia akoby malo ísť o ich vnútorné presvedčenie. Aj preto vzťah Rómov k viere bol hodnotený ako vlažný, a skôr v pasívnej ako aktívnej podobe.^[36]

TABUĽKA Č. 5. NÁBOŽENSKÁ ŠTRUKTÚRA RÓMOV V „SLOVENSKÝCH“ ŽUPÁCH A V UHORSKU (1893)

Vierovyznanie	Rómovia „slovenské“ župy	Rómovia Uhorsko	Rómovia „slovenské“ župy	Rómovia Uhorsko
	počet osôb (abs.)		podiel (%)	
Rímskokatolícke	40 155	107 930	90,2	39,3
Gréckokatolícke	2 129	55 762	4,8	20,3
Grécke ortodoxné	–	73 720	–	26,8
Evanjelické augsb. vyznania	283	2 083	0,6	0,8
Evanjelické reformované	1 863	32 507	4,2	11,8
Unitári	–	2 558	–	0,9
Ostatné a neznáme	98	380	0,2	0,1
Spolu	44 528	274 940	100,0	100,0

Zostavené z údajov publikovaných v Czigányösszeirás Eredményei, s. 49.

[36] Bližšie k tejto otázke pozri tiež Milan KOVÁČ – Milan JURÍK, *Religiozita Rómov a aktivity cirkví vo vzťahu k Rómom*. in: Michal VAŠEČKA, ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava, 2002, s. 127–143.; Milan KOVÁČ – Arne B. MANN, *Rómovia a viera*. In Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku, Bratislava, 2003. s. 9–15.

Zisťovanie materinskej reči a jazykových znalostí Rómov sledovalo mieru asimilácie a stupeň približovania sa k väčšinovej nerómskej populácii. Vychádzalo sa z predpokladu, že materinská reč môže byť odlišná od rómčiny a viacerí Rómovia ju už ani v bežnej komunikácii nemusia vedieť používať. Potvrdili to aj získané údaje, keďže v celej uhorskej populácii Rómov viac ako polovica z nich už rómsky nevedela rozprávať, a naopak, viac ako 48 % dokázala komunikovať v maďarčine. Rómčinu ako materinský jazyk pritom uviedlo len 30 % Rómov. V „slovenských“ župách bola v mnohých ohľadoch situácia podobná. Maďarsky vedelo 54 % osôb a k rómčine ako materinskej reči sa priznala približne tretina z nich. Na druhej strane rómsky nevedelo rozprávať len necelých 32 % prítomných Rómov. Súčasne sa tiež ukázala úzka spojitosť medzi znalosťou rómčiny a zastúpenia osôb deklarujúcich ju ako materinský jazyk. Opačná tendencia vládla medzi znalosťou maďarčiny a rómčiny (resp. rómčiny ako materinského jazyka).

TABUĽKA Č. 6. MATERINSKÝ JAZYK A JAZYKOVÉ ZNALOSTI RÓMOV V „SLOVENSKÝCH“ ŽUPÁCH A V UHORSKU (1893)

Materinský jazyk	Počet osôb (abs.)		Podiel (%)	
	Rómovia „slovenské“ župy	Rómovia Uhorsko	Rómovia „slovenské“ župy	Rómovia Uhorsko
maďarský	20 534	104 750	46,2	38,1
rómsky	14 239	82 405	32,0	30
nemecký	271	2 396	0,6	0,9
slovenský	9 281	9 857	20,8	3,6
valašský	5	67 046	0,0	24,4
rusínsky	190	2 008	0,4	0,7
chorvátsky	0	306	0,0	0,1
srbský	0	5 861	0,0	2,1
iné	8	311	0,0	0,1
spolu	44 528	274 940	100,0	100,0
Jazykové znalosti				
vedia maďarsky	24 037	132 816	54,0	48,3
nevedia rómsky	14 222	143 401	31,9	52,2

Zostavené z údajov publikovaných v *Czigányösszeírás Eredményei*, s. 56 a 57.

Najvyšší podiel osôb, ktoré rómčinu označili za materinskú reč nachádzame mimo oblasť maďarského kultúrneho pôsobenia. Ide predovšetkým o severnejšie ležiace župy Slovenska: Turiec (73 %), Šariš (62 %), Zvolen (62 %), Spiš (60 %) a Trenčín (57 %). Naopak v južných župách: Ostrihom (2 %), Komárno (4 %),

Abov-Turňa (12 %), Novohrad (16 %) podiel osôb s rómčinou ako materinským jazykom sa pohyboval do 20 % a prevládala maďarčina. Rovnako veľmi nízka bola v týchto oblastiach aj samotná znalosť rómčiny. Slovenčinu ako materinský jazyk uviedla len približne pätina prítomných Rómov, pričom najvyššie zastúpenie nájdeme v Liptovskej (64 %), Oravskej (48 %) a Trenčianskej (39 %) župe.

Len niečo viac ako polovica Rómov v „slovenských“ župách bývalo v domoch (v Uhorsku takmer 62 %). Ďalších 45 % prítomných Rómov našli sčítací komisári v chatrčiach. Len 3 % tak obývalo zemnice alebo bývalo v stanoch (v Uhorsku takmer 5 %).

Na záver si dovoľíme ešte spomenúť jednu zaujímavosť z tzv. všeobecného obecného dotazníka. Podľa publikovaných výsledkov bolo správanie Rómov v „slovenských“ župách vnímané najčastejšie ako bezproblémové (62 % obcí) a len v každej desiatej ho označili kompetentní ako zlé. Jednoznačne pritom platilo, že smerom ku kočujúcim skupinám bolo hodnotenie vzťahov k Rómom označované častejšie ako menej priaznivé. Zdá sa, že vzťahy medzi trvalo a dlhšie usadenými Rómami a miestnym nerómskym spoločenstvom boli vo väčšine prípadov pomerne priaznivé, a ako problémový element boli vnímané skôr len kočujúce skupiny.

Záver

Súpis Rómov v Uhorsku z 31. januára 1893 predstavuje jedinečný a v stredo-európskom priestore aj ojedinelý zdroj informácií o rómskej populácii z konca 19. storočia. Po metodickej stránke, a to predovšetkým z pohľadu identifikácie Rómov, a ich následnej typizácie do troch skupín podľa stupňa sedenterizácie, prináša viaceré nenahraditeľné údaje umožňujúce hlbšie pochopenie charakteru rómskej populácie, ako aj analýzu niektorých populačných štruktúr. Keďže publikované boli aj výsledky za jednotlivé župy, a v niektorých prípadoch aj okresy, sme schopní do určitej miery hodnotiť tieto skutočnosti aj z pohľadu Rómov v čase súpisu prítomných v župách zasahujúcich na územie dnešného Slovenska. To bolo aj jedným z parciálnych cieľov našej štúdie.

Získané výsledky jednoznačne poukázali na skutočnosť, že niektoré časti súčasného Slovenska sa dlhodobo vyznačovali vyšším počtom a podielom rómskeho obyvateľstva. Nemenej zaujímavé je, že tieto priestory sú aj v súčasnosti spájané s vyšším zastúpením rómskeho etnika. Z celouhorskeho pohľadu však Slovensko nepatrilo k oblastiam s nejakou významnejšou prítomnosťou Rómov. Sem je potrebné predovšetkým zaradiť Sedmohradsko a župy v jeho tesnej blízkosti.

Súpis tiež jednoznačne dokázal chybnosť romantických predstáv o kočovníctve Rómov, o ich kočovnom spôsobe života a pod. Nielen v Uhorsku, ale ešte výraznejšie v župách na území dnešného Slovenska platilo, že drvivá väčšina z nich žila na sklonku 19. storočia usadeným spôsobom života. Podobne mylnou je aj predstava o príživníctve, keďže len malá časť Rómov starších 15 rokov neuviedla žiadny zdroj obživy. Skresleným sa zdá aj mýtus o značnej averzii voči Rómom,

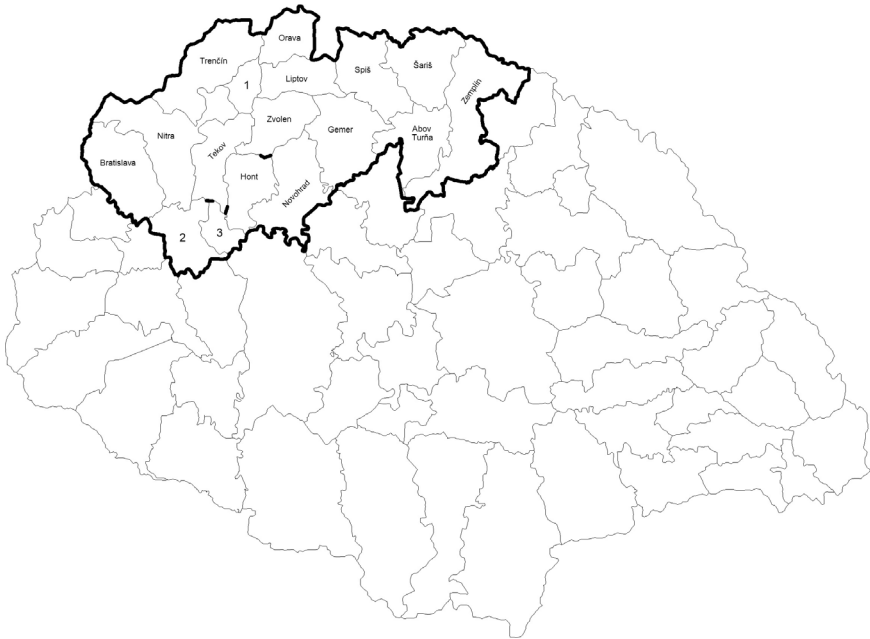
pretože mnohé obce reflektovali veľmi dobrý a primeraný vzťah k miestnym Rómom a len veľmi malé percento z nich uvádzalo negatívne skúsenosti. Navyše aj v týchto prípadoch išlo skôr o kočujúce skupiny.

Súpis Rómov z Uhorska prináša cennú, ale musíme tiež povedať, že pomerne málo prebádanú a v našom priestore aj menej známu sondu do života dôležitej časti uhorskej, a rovnako aj slovenskej populácie. Naša štúdia pritom ani zďaleka nedokázala vyčerpať všetky možnosti využitia a analytického zhodnotenia publikovaných výsledkov. Pevne veríme, že sa postupne súpisu dostane patričná pozornosť vo vedeckej obci a ďalšie výsledky dokážu odkryť ďalšie biele miesta histórie Rómov nielen na Slovensku, ale aj v celej strednej Európe.

Summary

The Roma have been an integral part of the ethnic makeup of Central Europe for several centuries, maintaining their idiosyncratic character due to their immigrant nature and relative isolation from the majority population. These idiosyncratic characteristics, including the partial retention of the nomadic way of life, make it difficult to study their population history and population development. In late 19th century Hungary, efforts were made to settle the nomadic Roma which led to a unique census attempting to map the Roma population of Hungary. This census took place on January 31st 1893 and was rather remarkable in several methodological aspects, chief among them the way in which the census authorities sought to identify Roma. This was done on several levels: the nomadic way of life was used as one of the primary criteria, supplemented by certain anthropological characteristics and then finally the judgment of local authorities (government officials, priests, innkeepers etc.). In total, nearly 275,000 persons (1.8 % of the total population of Hungary) were counted as Roma, of which approximately 36,500 lived in the territory of today's Slovakia. The largest share of those lived in Transylvania, while of the provinces which cover the territory of modern Slovakia, those in the South (Gemer, Abov-Turňa, Novohrad) and the eastern ones (Šariš and Zemplín) recorded the highest numbers of resident Roma; conversely, the Roma population in the northern provinces was rather small. The census data refutes the common misconception about the prevalence of the nomadic way of life among Hungary's Roma: in both Hungary as a whole and the territory of modern-day Slovakia, the vast majority of Roma (more than 90 %) were sedentary and only a small portion (2% in the territory of Slovakia) still lived as nomads. In demographic terms, the Roma population was marked by a very young structure (over 40 % of them were children) and a low ratio of senior population. This, naturally, affected the marital structure, as most persons were single. On the other hand, the Roma entered marriage at a comparatively early age and, also unlike the majority population, cohabitation played a large role in the marital life of the community. In terms of literacy, only a very small share of men and virtually no women could both read

OBRÁZOK Č. 4. „SLOVENSKÉ ŽUPY V UHORSKU

Pozn.: 1 – Turiec, 2 – Komárno, 3 – Ostrihom
Zostavili autori

and write and as such, the entire population (in both Hungary as a whole as well as its Slovak part) can be considered effectively illiterate. Shattering another common misconception, the census finds that the vast majority of Roma aged 15 and above were economically active, with small trade (blacksmiths, tinkers etc.) and – mostly for men – music predominating. Persons not engaged in any economic activity most often made their living begging. In terms of religion, the vast majority of Slovak Roma professed to be Roman Catholics (over 90%), however, their relationship to the Church was considered lukewarm at best. Interestingly, by late 19th century, Hungary's Roma population seems to have undergone a language shift from Romani to Hungarian where the former was spoken natively only by little more than 30%; however, Romani was still more prevalent in Slovakia than in other parts of the kingdom. Most Roma lived in houses or shacks and only a very small number made use of temporary shelter such as dugouts or tents. Their relationship with the majority population was mostly considered quite good, even though most Roma lived in enclaves on the outskirts of towns and villages and only a small number lived among the majority population.

RECENZE

Markéta Pražáková Seligová,

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police. Praha 2015, 504 s., ISBN 978–80–7476–060–0.

Vědecká publikace *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?* historičky Markéty Pražákové Seligové vychází v edici *Adrias*, která je primárně určena pro autory z řad odborníků Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Práce je částečně upravenou dizertační prací, kterou badatelka obhájila v roce 2008 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Markéta Pražáková Seligová se v rámci svého výzkumu zaměřila na okolnosti, které výrazným způsobem formovaly životní osudy konkrétních jedinců na panství Horní Police v severních Čechách v první polovině 18. století. Pozornost upnula především na lokality Žandov, Horní Police, Dolní Police a Stoupno. Mezi hlavní faktory ovlivňující situaci v daném regionu řadí především hospodářské poměry, charakter osídlení, právní postavení člověka, sociální status, populační aspekty a otázku utváření rodiny. Zásadním prvkem, se kterým se musela vypořádat, byl protoindustriální charakter zkoumané oblasti.

Práce vychází ze studia poddanských seznamů, jakožto specifického raněnovověkého pramene, který se bohužel nedochoval pro panství Horní Police ve zcela kompaktní řadě; doplňující informace tak byly získány z církevních matrik. Samotný rozsáhlý archivní materiál byl zpracován pomocí počítačové databáze, upravené pro tento konkrétní případ, přičemž jednotlivé výstupy byly definovány přímo autorkou.

Časový záběr výzkumu je ohraničen lety 1710–1729, avšak vzhledem k charakteru zjišťovaných informací bylo možné do značné míry sledovat osudy konkrétních osob před (především na základě matriční evidence) a po (poddanské seznamy) vytyčeném období, otázka rodinných struktur pak byla založena na rozboru poddanského seznamu z roku 1771. Vzhledem ke zvolenému systému vytěžování pramenné základy jsou pak čtenáři předkládány výsledky kvalitativních i kvantitativních analýz a časový záběr práce značně přesahuje původně vytyčená léta.

Autorka po obsáhlém úvodu, ve kterém shrnula dosavadní výzkum demografických, rodinných a sociálních aspektů života v období raného novověku a charakterizovala nejen pramennou základnu, ale i zkoumané lokality, rozdělila práci do tří stěžejních celků.

První sledovanou problematikou se staly populační poměry na panství Horní Police, jejichž výzkum potvrdil progresivní typ populace odpovídající starému demografickému režimu. Otázka míry dostupnosti sňatku byla prezentována na základě studia sňatkového věku, míry sňatečnosti, podílu svobodných osob v dospělé populaci, šance ovdovělých osob na nový sňatek a vyskytující se ilegitimity. Situace na Hornopolicku se výrazným způsobem nevymykala celozemskému trendu, ačkoliv na základě výsledků výzkumu průměrného sňatkového věku u mužů a míry ilegitimity autorka předpokládá lepší dostupnost sňatku než v oblastech čistě agrárních.

Dalším zásadním tématem byly formy rodinného soužití ve sledované oblasti, které byly rekonstruovány na základě poddanského seznamu z roku 1771. Jeho informační hodnota týkající se osob žijících v rámci jedné usedlosti výrazně převyšovala starší seznamy. Badatelka se při výzkumu 238 číslovaných domů zaměřila především na otázku příbuzenství v rámci domácnosti, podružství a typy jednotlivých domácností. V rámci svého výzkumu poukázala na vliv příbuzenství při utváření domácností s podruhy. Pro Hornopolicko pak doložila výskyt složitějších forem domácností, tedy rozšířených a složených.

Třetí zkoumanou problematiku představovaly životní cykly obyvatel, jejichž rekonstrukcí se autorka snažila poukázat na míru prostorové a sociální mobility a odhalit případnou vazbu mezi mobilitou a věkem. Svůj zájem soustředila na dva okruhy otázek. Prvním z nich byl fenomén služby, tzn. jakých osob se služba dotkla, za jakých podmínek byla absolvoována a jaká byla věková kategorie sloužících. Druhým okruhem otázek se pak staly změny v rodinném stavu a sociálním postavení a podmínky předání rodinného majetku. Výzkum této problematiky byl do jisté míry limitován nedůslednou evidencí služby na poddanských usedlostech. I přesto bylo možné poukázat na vysokou míru prostorové mobility a rozdíl v sociální podmíněnosti mezi službou na poddanských usedlostech a panských dvorech, ve kterých byly na rozdíl od usedlostí evidovány osoby ze všech sociálních vrstev.

Kniha Markéty Pražákové Seligové zabývající se životem poddaných na panství Horní Police je rozsáhlou historicko-demografickou studií, která značně přesahuje obvyklý rámec těchto prací. Takto pojatý výzkum poddanských seznamů, které se staly základním pramenem pro popis životních osudů venkovských poddaných, naznačuje další možné směřování studia životních podmínek a životních cyklů složky populace, která tvořila většinu obyvatel nejen ranně novověkých Čech. Hospodářské, sociální a rodinné otázky jsou zasazeny do širšího evropského kontextu, který vhodně ukotvuje základní výzkum autorky.

Publikace je vzhledem ke svému rozsahu, informačnímu potenciálu a poněkud hutnějšímu stylu psaní určena především odborné veřejnosti. Dílčí výsledky a data jsou formou tabulek a obrázků zařazeny jako přílohy na konci práce, jejich grafické zpracování není vždy přehledné, avšak vzhledem k množství informací, které chtěla autorka uvést, bylo toto řešení pravděpodobně nevhodnější.

S ohledem na ekonomické podmínky, demografické poměry a sociální skladbu sledované populace se autorka pokusila o vytvoření určitého modelu životních osudů obyvatel hornopolského panství a otevřela otázku určitého předurčení či naopak svobodné volby poddaných. Nutno říci, že *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?* je úspěšným zakončením mnohaletého výzkumu a publikace se jistě zařadí spolu s pracemi Alice Velkové či Josefa Grulichy mezi základní historicko-demografická díla současné české historiografie.

Šárka Nekvapil Jirásková

Lumír Dokoupil

Z díla historického demografa. Ostrava, Universitas Ostraviensis 2015, 660 s., ISBN 978-80-7464-760-4.

Kniha byla vydána Centrem pro hospodářské a sociální dějiny FF OU u příležitosti životního jubilea univerzitního profesora Lumíra Dokoupila. Profesní kariéru jubilanta brilantně nastiňuje úvodní slovo z pera Eduarda Maura, které je vhodně doplněno osobněji laděnou vzpomínkou dlouholeté spolupracovnice Ludmily Nesládkové. Kniha mohla nést i název *Život ve znamení historické demografie*. Paralela k publikovanému rozhovoru francouzského medievalisty Jacquesa Le Goffa s historikem Marcom Heurgonom vydaná jako *Život ve znamení historie* by nebyla čistě náhodná, neboť rozhovor s jubilantem tvoří závěrečnou část prologu knihy. V podstatě poprvé čtenář dostává do rukou ucelený pohled na konstituování a dlouholeté působení okruhu historických demografů při katedře historie FF OU. Při čtení rozhovoru si uvědomí, jak je důležitá pedagogická činnost odborníků, kdy jsou mladším kolegům nejen předávány odborné zkušenosti a znalosti, ale vytváří se z nich okruh spolupracovníků, který je schopen nejen ve výzkumech dlouhodobě pokračovat, nýbrž je i rozvíjet o nová témata a přístupy. Ostrava v „dlouhém“ 19. století ani v následujícím století dvacátém nebyla jen železářny, doly a hutě, ale byla utvářející se moderní průmyslovou aglomerací, se kterou několik generací lidí spojilo svůj životní úděl. Lidé do regionu migrovali za pracovními příležitostmi, uzavírali zde sňatky, přiváděli na svět děti a končili svou životní pouť. O demografickém vývoji ostravské průmyslové aglomerace v protostatistickém a statistickém období pojednává stěžejní část knihy.

Nelze recenzovat v minulosti již recenzované, jelikož většina textů ze souborného díla byla v průběhu let publikována, popř. je v paměťových institucích archivována ve formě interních závěrečných výzkumných zpráv. Lze se však na základě jejich pročtení vyjádřit k přínosu takto koncipované publikace. Mladší kolegové ovlivnění kulturní historií a historickou antropologií mohou být nepatrně

zaskočení množstvím tabulek a grafů k demografickému vývoji regionu, ale nejen pro ně se jedná o velmi cenná data, která mohou použít ve svých současných výzkumech. Při čtení jednotlivých studií před námi rovněž vyvstává plastický obraz historie české historické demografie v druhé polovině 20. století. Na pozadí ideologie doby se utvářela moderní mezioborově koncipovaná disciplína historického bádání, která reflektovala trendy ve francouzské historiografii a aplikovala do praxe metody polských historických demografů. Ačkoliv do roku 1989 nemohla činit rozsáhlejší komparace s výstupy západoevropské historiografie, vyslovovala se ve vztahu k výzkumu průmyslových oblastí k obdobným klíčovým tématům a tezí hospodářských a sociálních dějin. Dnes mnohé metody historické demografie pojmáme za samozřejmé, neboť jsme se s nimi seznámili v rámci seminářů z historické demografie a statistiky, ale z uvedeného v knize vyplývá, jak zkráceně můžeme dané vnímat. Metody se totiž utvářely a verifikovaly v průběhu výzkumu. Pramenná základna se rozšiřovala s každým novým tématem. Kromě moderních statistických šetření se do zorného pole demografického vývoje ostravské průmyslové oblasti dostaly matriky, ze kterých byla jubilem vytěžena a do přehledných tabulek seříděna cenná data k dynamice vývoje lidnatosti vybraných obcí a regionů. Patříčná pozornost byla věnována pracovním migracím a sociálním strukturám utvářející se moderní průmyslové společnosti. Postiženy byly základní demografické jevy jako natalita, sňatečnost a mortalita. Z uskutečněných komparací byly vysloveny teze k některým regionálním specifikům demografického vývoje, a to nejen v rámci ostravské průmyslové aglomerace nýbrž i ve vztahu k vývoji v českých zemích. Samostatné kapitoly knihy tedy přinášejí rozsáhlé poznatky i dílčí závěry ojedinělého základního výzkumu, bez kterého si lze stěží představit současné výzkumy sociálních a kulturních dějin českých zemí v procesu modernizace. Kromě odborného přínosu se tak čtenáři do rukou dostávají v jednom svazku vydaná data k demografickému vývoji ostravské průmyslové aglomerace pro období „dlouhého“ 19. století. Obdobné zpracování meziválečných let, poválečného vývoje a po roce 1989 transformující se společnosti zůstává pro regionální historické demografy výzvou.

Závěr publikace rozdělené do tří tematických bloků, které jsou navzájem velmi úzce provázané, tvoří bibliografie prof. PhDr. Lumíra Dokoupila, CSc. za léta 1958–2014. Z ní vyplývá, že profesní kariéra autora otištěných statí nebyla úzce spojena jen s historickou demografií, ale s početnými dalšími výzkumy zaměřenými na region severní Moravy a Slezska.

Andrea Pokludová

Lumír Dokoupil, Ludmila Nesládková, Radek Lipovski

Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace (od 60. let 19. století do první světové války). Ostrava, Universitas Ostraviensis 2014, 398 s., ISBN 978-80-7464-729-1.

Recenzovaná monografie tří ostravských historických demografů vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR *Historický proces modernizace (na příkladu Rakouského Slezska)*, řešeného v Centru pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Do značné míry navazuje na starší historikodemografické výzkumy, které probíhaly na Pedagogické fakultě v Ostravě v 60.–80. letech minulého století jako jeden z úkolů vědeckého projektu *Vznik a vývoj průmyslových oblastí v ČSR*, koordinovaného Slezským ústavem v Opavě. V rámci tohoto projektu, stejně jako dalšího vědeckého úkolu koordinovaného na Přírodovědecké fakultě UK v Praze i pozdějších výzkumů realizovaných na FF OU vzniklo několik významných monografií, především z pera Lumíra Dokoupila, zachycujících zejména počátky a první fáze formování ostravské průmyslové oblasti. Stále však chybělo syntetické zpracování vrcholného období po roce 1860, ačkoliv existovala pro tuto dobu řada studií a nepublikovaných dílčích zpráv, jakož i několik desítek studentských kvalifikačních prací, zaměřených především na demografický vývoj jednotlivých lokalit. Opíraly se většinou o agregaci matričních dat, ale některé využívaly i rekonstrukce rodin. Záslouhou nové monografie bylo nyní bohatství takto nashromážděných dat i poznatků zpřístupněno zájemcům v ucelené syntéze. Ta ovšem není jen jejich shrnutím, nýbrž především výsledkem dalšího rozsáhlého výzkumu opřeného zejména o rakouskou úřední statistiku. Vhodně zvolená pramenná prítomná základna umožnila autorům kombinovat pohled celozemský i zřetel k menším regionům a vybraným lokalitám v rámci zkoumaného celku, zahrnujícího nejen ostravskou průmyslovou aglomeraci, ale celé někdejší Rakouské Slezsko (včetně severovýchodního Těšínska) a tzv. moravský klín (moravské území jižně od Ostravy, oddělující od sebe obě historická slezská knížectví).

Práce se soustřeďuje na čtyři základní problémové okruhy, jež představuje vývoj počtu obyvatelstva, přirozená měna, migrace a skladba obyvatelstva podle biologických znaků, náboženství, obcovací řeči a gramotnosti. Každý z těchto problémů je zkoumán na základě bohaté statistické dokumentace, ale také s přihlédnutím ke kvalitativním údajům o industrializaci regionu a o způsobu života různých sociálních skupin a různých typů sídel, kterým byl populační vývoj determinován. Jak autoři ukazují v první části, vývoj obyvatelstva ve Slezsku byl v daném období ovlivněn především dalším rozvojem ostravsko-karvinské aglomerace spojeným s rozvojem hornictví, hutnictví, těžkého strojírenství a chemie, který zařadil Ostravsko mezi nehuštěji zalidněné oblasti habsburské monarchie. Stará centra textilní produkce však již většinou (až na výjimky, zvl. Bílsko) růst

obyvatelstva nezažila, což vedlo ke stagnaci zejména severozápadního Slezska se starým německým osídlením. Populační růst naopak zažila administrativní centra, zatímco podhorské a horské oblasti stagnovaly nebo se vyliďňovaly.

V rámci kapitoly o přirozené změně jsou jednotlivé podkapitoly věnované sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti uvedeny antropologicky orientovanými výklady o různé podobě příslušných přechodových rituálů v různých oblastech, odhalujícími značné lokální – sociálně i kulturně podmíněné – rozdíly, zejména mezi německojazyčným a slovanským obyvatelstvem, a nejen doplňují statisticky zaměřené výklady, ale také je vítaně zpěstřují. Následuje pak demografická analýza opřená (analogicky k jejich starším pracím o Ostravsku) o základní ukazatele, jako jsou absolutní ukazatelé četnosti nebo hrubé míry. Ve světle hrubých měř vypočtených pro jednotlivé složky přirozené změny vykazuje Slezsko zčásti shodné rysy s celozemským vývojem (úbytek druhých a dalších manželství, klesající sňatkový věk, klesající úroveň porodnosti i úmrtnosti ad.), ale také četná regionální a lokální specifika (např. rozsáhlé migrace), případně výrazné časové posuny. Slezsko se podle hrubých měř sňatečnosti, natality a mortality rozpadalo do tří rozdílných oblastí. Pokud jde o nupcialitu, nápadně vynikal zejména rozdíl mezi vysokou hrubou mírou sňatečnosti na východě (Těšínsko) a zřetelně nižší existující na západě Slezska (Opavsko). V úrovni hrubé míry natality (hmp) vykazovalo Slezsko jako celek trvale vyšší hodnoty než české země, v tom zejména vyšší než Čechy, přičemž v některých typech osídlení byly zjištěné hodnoty až nečekaně vysoké. V hornických oblastech a v nově se formujících továrních vesnicích dosahovala hmp v 70. letech přes 60 ‰ a některé hornické obce si téměř shodnou úroveň držely až do první dekády 20. století. Hluboko pod zemskou úroveň se naproti tomu pohybovala hmp na západě Slezska. Regulace manželské plodnosti začala nejdříve ve městech, v první řadě v Opavě, záhy i ve Frýdku a Bílsku, avšak jako celek jí bylo Slezsko zasaženo zřetelně až po roce 1910. Rovněž sledování vývoje ilegální plodnosti odhalilo značné lokální rozdíly dané ekonomicky i kulturně (rozdíl mezi „liberálnějšími“ Němci a rigoróznějším slovanským obyvatelstvem, odpovídající obecným středoevropským trendům). Vcelku nepřekvapuje, že nejvyšší, přímo propastná hladina úmrtnosti byla zjištěna ve východních venkovských oblastech a v centrech industrializace s výjimkou Moravské Ostravy, v níž byly statisticky zjištěné hodnoty hmú zkráceny směrem dolů velkými migracemi. K zajímavým výsledkům dospívají autoři při studiu kojenecké úmrtnosti, jež byla sice obecně vyšší ve městech než na venkově, ale v městech s těžkým průmyslem podstatně nižší než ve městech textilních, což autoři vysvětlují různým postavením dělnických žen: manželky horníků a hutníků zůstávaly převážně v domácnosti, zatímco ve druhém typu měst se záhy po porodu vracely do továrny. Příznivější poměry také panovaly na německojazyčném západě než na polském východě. Přirozený přírůstek se po celé sledované období udržoval ve Slezsku na vyšší úrovni než v českých zemích, zvláště než v Čechách, a to opět při značných regionálních rozdílech.

Specifickým rysem rozvíjející se průmyslové oblasti byla vysoká úroveň migrací. Do roku 1880 přitom bylo migrační saldo Slezska trvale aktivní a teprve poté pokleslo do záporných čísel, zřetelněji po roce 1900. Naproti tomu Morava vykazovala převahu vystěhovalců po celé sledované období. Regionální rozdíly ve Slezsku se vyvíjely tak, že vysoce atraktivní tu byla jednak statutární města plnicí úlohou administrativních a kulturních center, jednak průmyslové Ostravsko a Karvinsko, venkovské oblasti naproti tomu vykazovaly převážně záporné hodnoty. Pokud jde o vnější migrace, přišlo do Slezska nejvíce migrantů – téměř polovina – z Moravy (54,9 % roku 1869), poměrně dost i ze zahraničí, hlavně z Pruského Slezska (27,2 %, především na Krnovsko a Jesenicko), a z Haliče (14,7 %) zatímco z Čech jen 9,2 % a z Uher 3,5 %, z jiných zemí pak zanedbatelný počet, především odborníci. Haličané směřovali hlavně na Bílsko s okolím a na Karvinsko. Preference přistěhovalců z Haliče přitom časem vzrůstaly, a to na úkor Čech a Moravy, po roce 1900 však dochází k zřetelné celkové stabilizaci populace a význam imigrace silně klesá. Cílovými zeměmi emigračních procesů byly zejména rakouské země (Vídeň) a Morava. Vystěhovalství však bylo vždy podstatně méně intenzivní než přistěhovalství.

Přirozená měna i migrace formovaly také rozdíly mezi jednotlivými regiony Rakouského Slezska ve skladbě obyvatelstva, sledované podle biologických znaků, jak to podrobně dokumentuje pátá kapitola. Stejně zajímavé jsou vzhledem k mimořádné pestrosti i výsledky sledování skladby obyvatelstva podle náboženství a jazyka. Slezsko vykazovalo ve srovnání s Čechami a Moravou vyšší (13–14%) podíl protestantů, tolerovaných zde i po vestfálském míru. Byli soustředěni převážně v okolí Bílska a Těšína (zde tvořili téměř 1/3 věřících), jinde byl jejich počet spíše malý až zanedbatelný. Židů bylo ve Slezsku sice málo (1,2–1,8 %), sehráli však důležitou roli v ekonomické oblasti. Vedle domácích Židů tvořili jejich značnou část i přistěhovalci z Haliče. Byli rozptýleni do nevelkých komunit, výjimku tvořilo jen jejich tradiční centrum Těšín, dále Krnov a zejména Ostrava s přilehlými obcemi, kde tvořili díky silnému přistěhovalství roku 1900 plných 11 % obyvatelstva.

Největší problémy při studiu ostravské průmyslové oblasti činí zjišťování národnostní struktury, neboť slovanské obyvatelstvo tu bylo vystaveno bezohlednému germanizačnímu tlaku ze strany velkých průmyslových podniků, kterým byl obecně problematický ukazatel obcovací řeči, zavedený v rakouské statistice roku 1880, ještě více znejistěn. K tomu přistupovala jazyková a národnostní nevyhraněnost obyvatelstva mluvícího místními slovanskými dialekty, zčásti upřednostňujícího příslušnost k zemi nad národnostní identitou, úspěšná nacionální agitace polských učitelů a duchovních a v neposlední řadě i příklon židovského obyvatelstva ve městech k německé národnosti. Statistické údaje (roku 1910: 43,9 % němčina, 22,0–24,3 % čeština a 31,7 % polština) jsou proto nutně jen přibližné. Podrobné sledování gramotnosti obyvatelstva, jímž se kniha uzavírá, pak ukazuje značně vysoký podíl negramotné populace, zejména na vesnici, v horách, u slovanského

obyvatelstva na východě, nižší v tradičních městských centrech, avšak výrazně snižovanou v průmyslových střediscích v důsledku imigrace negramotného dělnictva, zejména z Haliče, a obecně nižší gramotnost žen než mužů. Rozdílly se však s postupem doby snižují v důsledku přejímání městských kulturních vzorců obyvatelstvem zaostávajících oblastí.

Slezsko se díky Dokoupilovi, Nesládkové a Lipovskému stalo prvním velkým regionem dnešní České republiky, kterému se dostalo systematického, zpracování populačního vývoje v závěrečné etapě „dlouhého“ devatenáctého století. Starší pokus Ludmily Kárníkové postihnout regionální diferenciaci populačního vývoje celku českých zemí v období protoindustrializace a industrializace tak byl podstatně prohlouben důkladnějším sledováním lokálních specifik, navíc v oblasti mimořádně zajímavé. Přehled výsledků, který jsem zde podal, se nutně musel omezit jen na nejvýznamnější body. Podrobný a bohatě dokumentovaný výklad ostravských autorů však dává obraz mnohem pestřejší a upozorňuje na řadu nečekaných souvislostí. V této snaze o vyčerpávající výsledování všech lokálních rozdílů vězí i určité úskalí: při neustálém vzájemném srovnávání jednotlivých ukazatelů přirozené měny i skladby obyvatelstva v jednotlivých okresech, městech a oblastech soustředění čtenáře občas klesá a dochází u něho k jisté ztrátě orientace. To je ovšem úděl všech prací podobného typu. Recenzovaná monografie čtenáři nabízí množství pečlivě nashromážděných, kriticky prověřených a metodicky spolehlivě zpracovaných údajů, kterými, jak už bylo řečeno, se nemůže v rámci českých zemí chlubit žádné jiné území velikosti Slezska, tedy v podstatě v rozsahu jednoho z dnešních krajů. Ten, kdo někdy podnikal podobnou práci, byť v menším měřítku, nemůže než autory pro jejich výkon obdivovat.

Svou monografií završili Lumír Dokoupil, Ludmila Nesládková a Radek Lipovski dlouholeté úsilí postihnout zejména vývoj moravskoslezské průmyslové aglomerace v jeho celku, chápaný jako součást procesu modernizace, do jejíhož rámce populační vývoj v nejrůznějších souvislostech zařazují. Zbývá ovšem ještě populační vývoj ve 20. století. K dalšímu studiu ovšem láká i starší období, přičemž se nabízejí zejména dvě cesty k prohloubení dosažených znalostí. Jednou z nich by mohly být důkladné mikrohistorické studie, jaké pro Čechy v poslední době přinesli Hermann Zeithofer, Alice Velková, Markéta Seligová nebo Dana Štefanová nebo pro Německo zejména göttingenští historici protoindustriálních lokalit, jdoucí do větších detailů a také umožňující použití sofistikovanějších statistických metod. Jinou pak vytváření kompletních databází demografických a socio-ekonomických dat o každém jedinci, které by byly ve Slezsku vzhledem k jeho rozsahu snáze zvládnutelné než jinde. Jinde ve světě jsou běžné, zatímco u nás se s nimi ani nezačalo. Jakou cestu si ostravští historičtí demografové zvolí, závisí samozřejmě na mnoha momentech. I dosavadními výzkumy však rozvoji české historické demografie přispěli jako málokdo.

Eduard Maur

Annales de démographie historique 126/2 a 127/1–2

Časopis *Annales de démographie historique*, který v roce 2014 oslavil 50. výročí své existence, stále patří mezi nejvýznamnější a v mnohém paradigmatická periodika na poli sociálních dějin. Předložený text, sumarizující obsahy čísel 126–128, navazuje na anotace, které na stránkách *Historické demografie* publikoval prof. Eduard Maur. Tématem 126. čísla se stala problematika předměstí jakožto mimořádně závažného aspektu vývoje evropského obyvatelstva. Původní verze příspěvků byla prezentována v roce 2012 na konferenci *European Social Science History Conference* v Glasgow, editace jejich písemné podoby se ujali Fabrice Boudjaaba a Virginie De Luca Barruse (*Populations de banlieue, une histoire à revisité*, s. 7–15).

Pro historickou demografii je předměstí tématem zásadního významu, ale také velkých metodických obtíží. Představuje klíč k studiu urbanizace, demografického přechodu, migračních procesů a tedy i utváření novodobé společnosti. Z hlediska demografického a sociálního vývoje se předměstí nacházela na pomezí mezi městem a vesnicí, čemuž odpovídají dostupné prameny, respektive jejich absence. Práci historika stěžuje především velká fluktuace předměstského obyvatelstva, přesto se badatelé nabízejí velké množství způsobů, jak tuto problematiku uchopit. Metodologická inspirace může být o to cennější, že česká historická demografie se předměstími jako specifickým aspektem urbanizace dosud nezabývala.

Demografický vývoj okolí Londýna naznačuje významné prvky urbanizace již v průběhu raného novověku. Gill Newton a Richard Smith (*Convergence or divergence? Mortality in London, its suburbs and its hinterland between 1550 and 1700*, s. 17–49) se ve svém příspěvku zaměřili na srovnání úmrtnosti v metropoli a ve venkovských farnostech, které ji obklopovaly. Tyto oblasti sdílely s vnitřním Londýnem typicky městskou vysokou úmrtnost, kterou britská historiografie příležitostně označuje za „urban mortality penalty“.

Později, avšak o to dynamičtěji se rozvíjela předměstí Bruselu, která studoval Thierry Eggerickx (*Transition démographique et banlieue en Belgique: le cas de Bruxelles*, s. 51–80). Výzkum sociální úrovně jednotlivých čtvrtí ukázal, že staré centrum v řadě ohledů zaostávalo i za dělnickými předměstími a zhruba od roku 1880 se začalo vylidňovat.

Na problematiku kontroly porodnosti v druhé polovině 19. století se na příkladu Paříže a jejího předměstí *Seine-banlieue* zaměřila i Sandra Brée (*La fécondité en banlieue parisienne dans la seconde moitié du XIXe siècle*, s. 81–112). Klíčovým problémem jejího výzkumu se stal vliv hlavního města na předměstí v otázce omezování počtu dětí v rodině. Kontrola porodnosti souvisela s původem a profesním zařazením obyvatel dané lokality. Zatímco příslušníci „měšťanských“ povolání i po příchodu na předměstí počet svých potomků striktně omezovali, v dělnických komunitách se kontrola porodnosti prosazovala jen zvolna.

Skutečnost, že život dělnických vrstev na předměstích není možné vždy ztožnit s chudobou, ukázaly výsledky antropometrického výzkumu, které předložil Laurent Heyberger (*Les Parisiens et les banlieusards étaient-ils aussi grands que cela? Stature, nutrition et urbanization en France au milieu du XIXe siècle*, s. 113–140). V analýze založené na záznamech o výšce francouzských mužů narozených v roce 1848 ukázal, že předměstí zřejmě dokázala čerpat z relativně zdravého a čistého prostředí mimo město, v důsledku čehož byli jejich obyvatelé nadprůměrně vysocí. Upozornil také na nedostatečnou výpovědní hodnotu výzkumů, které sledují životní úroveň obyvatelstva pouze na základě cen obilí.

K formování sociální struktury předměstských lokalit se vrátil Fabrice Boudjaaba (*La banlieue et Paris dans le premier XIXe siècle. Le choix des témoins au mariage civil à Ivry-sur-Seine*, s. 141–172). Východiskem jeho analýzy se staly záznamy o svědčích svatebních obřadů v původně vesnické lokalitě poblíž Paříže, kde vedle sebe žilo starousedlé, zemědělské obyvatelstvo a nově příchozí dělníci. Sondy pro léta 1801–1812 a 1835–1838 ukázaly velmi pomalé prostupování obou vrstev, které měly zpočátku blíže k „sousedům“ z okolních sídel nebo i z Paříže než k sobě navzájem.

Tematické příspěvky doplnily dva nezařazené články. V prvním z nich se Rosa Ros zabývala otázkou proměny právního postavení a životních podmínek vdov ve španělském Katalánsku (*Les transformations dans la condition des veuves en Catalogne. Une analyse des changements du système dotal, de l'usufruit et des pratiques héréditaires dans la région de Gérone (1770–1860)*, s. 173–207). Na základě svatebních smluv a testamentů doložila postupné upevňování majetkových práv ovdovělých žen, které mohly stále běžněji počítat s tím, že budou moci disponovat s jměním, které obdržely při sňatku.

V posledním příspěvku se Fabrice Cahen zaměřil na řešení neplodnosti v průběhu 20. století ve Francii (*Éléments pour une histoire de la lutte contre la stérilité involontaire (France, 1920–1982)*, s. 209–228). Připomněl zejména politické debaty vedené v souvislosti s medikalizací lidské reprodukce, které zahrnují pronatalitní opatření stejně jako otázku povolování antikoncepčních prostředků a potratů.

První číslo ročníku 2014 je věnováno nemanželským dětem a jejich rodičům. Úvodní článek, který podepsali Antoinette Fauve-Chamoux a Guy Brunet (*L'enfant illégitime et ses parents. Tendances européennes et coloniales au XIXe siècle, au sein des modèles séculaires d'illégitimité*, s. 7–43), je shrnutím směrů a výsledků dosavadního bádání a dokazuje, že tato problematika patří mezi nejfrekventovanější a nejdiskutovanější témata současné historické demografie a dějin rodiny.

Ginger Frost ve svém příspěvku vyšla z mimořádně bohatých fondů londýnského nalezince Foundling Hospital (*“Your Mother Has Never Forgotten You”: Illegitimacy, Motherhood, and the London Foundling Hospital, 1860–1930*, s. 45–72). Na základě dochované korespondence se pokusila rekonstruovat pocity matek odložených dětí, které musely přijmout myšlenku, že odevzdáním do veřejné péče udělaly pro svého potomka to nejlepší, co mohly.

Rovněž Tanya Evans se zabývala charitativními institucemi, které si kladly za cíl pomoc svobodným matkám a jejich dětem (*The Meanings and Experiences of Single Mothers in Nineteenth-Century Sydney, Australia*, 73–96). Zaměřila se na prostředí koloniálního Nového Jižního Walesu, jehož populace byla utvářena nucenou imigrací provinivších se občanů Velké Británie. Důsledkem těchto specifických podmínek byl poměrně vysoký počet nemanželských dětí a osamělých chudých matek různého vyznání, o které muselo být postaráno z veřejných zdrojů.

Guy Brunet se zaměřil na otázku nesezdaného partnerského soužití v koloniálním Alžírsku (*Illégitimité, mariage et légitimation d' enfants sur le territoire algérien dans la seconde moitié du XIXe siècle*, s. 97–125). Mezi bílými obyvateli alžírských měst bylo oproti Evropě obvyklejší žádat v souvislosti s uzavřením manželství o legitimizaci společných dětí. Život v konkubinátech a odkládání sňatků souvisely s migrací a vysokým podílem exogamních partnerských vztahů, v reprodukčním chování evropských přistěhovalců různých národností však byly poměrně výrazné rozdíly.

Zástupcem východoevropského bádání se stala Daniela Deteşan, která se zaměřila na rumunskou populaci v transylvánském venkova, respektive na faktory, které vedly k nárůstu ilegitivity v druhé polovině 19. století. (« Né de lit illégitime » en Transylvanie dans la deuxième moitié du XIXe siècle, s. 127–151). V prostředí relativně chudých rolníků pravoslavného či řeckokatolického vyznání přetrvával přehlíživý přístup k nemanželským dětem, přestože zpravidla pocházely ze stabilizovaných konkubinátů.

Mimo ústřední téma zařadila redakce další čtyři články. Anne Carol se zabývala povinnostmi pařížských lékařů, kteří od roku 1800 prováděli úřední ohledání zemřelých (*Le médecin des morts a Paris au XIXe siècle*, s. 153–179). Jejich úkolem bylo předcházet ukvapeným pohřbům zdánlivě zesnulých i šíření nakažlivých chorob, přesto se jejich činnost nesetkávala s porozuměním veřejnosti, která se bránila neuctivému zacházení s nebožtíky.

Nathalie Sage Pranchère ve svém příspěvku (*L' appel à la sage-femme. La construction d'un agent de santé publique (France, XIXe siècle)*, s. 181–208) shrnula normy a opatření, jimiž francouzský stát od dob Revoluce ovlivňoval způsobilost a povinnosti porobních bab. Ty se ve Francii stejně jako v českých zemích staly prvními a na dlouho jedinými ženskými nositelkami odborného medicinského vzdělání. Jejich povolání představovalo službu obci i státu, spojenou například s pomocí chudým pacientkám nebo povinností hlásit provedené porody.

Eugenia Bournova a Maurice Garden v klasické demografické studii (*Naître à Athènes dans la première moitié du XXe siècle. Démographie et institutions*, s. 209–234) sledovali vývoj athénské aglomerace v první polovině 20. století. Růst a složení obyvatelstva v řecké metropoli, jehož populace se mezi lety 1900–1950 ztrojnásobila, silně ovlivnily migrace, mimo jiné uprchlická vlna po řecko-turecké válce 1919–1922. Stoupající počet porodů v Athénách ovlivňovala i zlepšující se zdravotní péče, především rozvoj porodnic.

Constantin Bărbulescu se věnoval národnostní otázce meziválečného Rumunska (*Mariage, race et eugénisme en Roumanie de la fin du XIXe siècle au milieu du XXe siècle*, s. 235–265). Na počátku 20. století v této zemi došlo pod vlivem eugenických škol v Kluži a Bukurešti k „biologizaci národní identity“ etnických Rumunů, která se začala vyhraňovat nejprve proti Maďarům a později, pod vlivem německého nacismu, především proti „neevropským“ národnostem. Ruku v ruce s kritikou „cizích“ národností šla kritika městského prostředí, v němž docházelo k smíšeným sňatkům i k snižování porodnosti a tedy k oslabování rumunského národa, k němuž byli počítáni etničtí Rumuni i Sikulové.

Posledně zmíněný příspěvek svým obsahem předznamenal následující číslo *Annales de démographie historique* 128, 2014/2 které se zabývalo otázkou populační politiky diktátorských režimů minulého století a především odezvou, jakou měla propaganda a populacionistická opatření u běžného obyvatelstva. Základní přehled zemí a režimů, v jejich případě mohly být výzkumy na toto téma provedeny, předložil Isidro Dubert (*Démographie et dictature: plus qu'un enjeu, un problème historique*, s. 7–21). Dílčí příspěvky pak ukázaly, že většine zkoumaných diktatur není možné upřít úspěšné provedení reforem zdravotní a sociální péče, které vedly k zlepšení životních podmínek obyvatelstva a tedy i demografických ukazatelů. Propagační politika většiny diktátorských režimů se však musela vyrovnávat s nastupujícím trendem plánovaného rodičovství a omezováním počtu dětí v rodině.

Metodologicky tradičním způsobem zhodnotili situaci v komunistickém Rumunsku Traian Rotariu a Luminița Dumănescu (*La démographie de la Roumanie pendant la période du régime communiste (1948–1989)*, s. 23–63). Jejich důkladná studie zmiňuje změny zdravotního a sociálního systému, které vedly k snížení úmrtnosti a prodloužení naděje na dožití, a shrnuje základní data o demografickém vývoji země, jež by mohla být využita například pro porovnání se situací v tehdejší Československu.

Adela Pellegrino a Raquel Pollero se zabývaly demografickou situací v Uruguayi v období dvanáctileté vojenské diktatury (*Une approche démographique des années difficiles (Uruguay 1973–1985)*, s. 65–83). Konstatovaly prosazení některých moderních názorů v otázce rodinné politiky a poměrně příznivý demografický vývoj doprovázený ovšem velice nízkou migrací.

Alejandro Román Antequera (*L'effet de la nécessité : l'installation des bases militaires états-uniennes en Espagne, un facteur de changement*, s. 85–108) v úvodu svého příspěvku o frankistickém Španělsku připomněl, že pronatalitní politika byla společná komunistickým i fašistickým režimům, s tím rozdílem, že fašistické diktatury ve své propagandě často využívaly argumentů církve. Konkrétně se však zabýval proměnou populačního vývoje města Rota poté, co zde vznikla vojenská základna USA, pro jejíž členy bylo charakteristické odlišné demografické chování.

Frankistickou populační politikou se zabývaly i Karmele Zarraga Sangroniz a Arantza Pareja Alonso (*Propagande et réalité des politiques familiales et*

natalistes sous le franquisme. Le cas de la Biscaye dans le Nord de l'Espagne (1940–1970), s. 109–138). Politická opatření konfrontovaly s demografickým vývojem v Baskicku, z něhož je patrné, že rodinný život zdejších obyvatel se i přes vládní zásahy a propagandu ubíral vlastní cestou.

Italští historikové Marco Breschi, Alessio Fornasin a Matteo Manfredini se zaměřili vývoj plodnosti ve fašistické Itálii (*A micro-analytical Investigation of Reproductive Behaviour in Italy during the Fascist Period*, s. 139–157). Na základě sčítání obyvatelstva z roku 1961 retrospektivně sledovali reprodukční chování žen v období celoevropského poklesu porodnosti, proti kterému v Itálii poměrně neúspěšně bojovala duceho vláda i Vatikán. Srovnání čtyř různorodých regionů ukázalo, že míra natality se snižovala velmi nerovnoměrně, což souviselo s převládajícím způsobem obživy a podílem vzdělaných žen v dané oblasti.

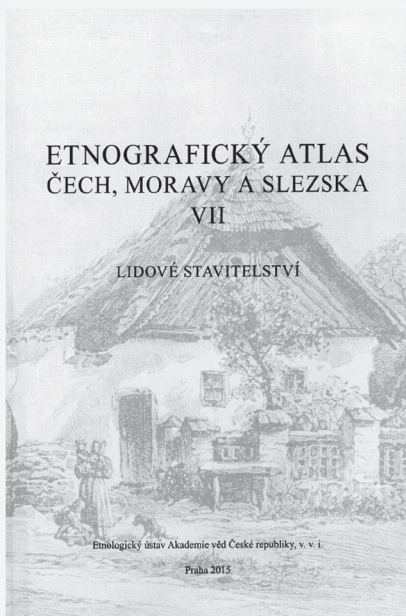
Fašistickou rétorikou se zabýval též Victor Pereira (*La dictature salazariste et le « problème démographique »*, s. 159–186). Ve své analýze ukázal velký důraz, který salazaristický režim kladl na růst počtu obyvatelstva a příslušnou propagandu, v jejímž zájmu bylo například zmanipulováno sčítání lidu v roce 1970. Rodinná politika byla ztotožněna s budováním silného portugalského národa, který měl podle Salazarova mínění zalidnit i dřívější koloniální panství v Brazílii.

Jedinou nezařazenou studii v anotovaném čísle představuje článek zaměřený na migrační politiku poválečné Francie (*Contradictions et exclusions dans la politique de regroupement familial en France (1945–1984)*, s. 187–213). Muriel Cohen se zde zaměřila na situaci před rokem 1976, kdy došlo k vydání zákona, který definitivně povoloval imigraci rodinám zahraničních pracovníků. Předcházela mu dílčí, poměrně přísná opatření, která měla podpořit příchod žádoucích migrantů schopných co nejúplněji asimilace. Přednostně byli do země zváni Italové a po nich příslušníci dalších evropských národností. Změnu přinesla vlna alžírské imigrace v polovině šedesátých let, jíž se stát snažil regulovat ve snaze zabránit přílišnému nárůstu chudých vrstev obyvatelstva.

Všechna čísla *Annales de démographie historique* uzavírá rozsáhlá recenzní rubrika, která sama o sobě stojí za pozornost, neboť pokrývá skutečně mezinárodní spektrum publikací zabývajících se dějinami obyvatelstva v nejširším slova smyslu. Recenzovány jsou práce k demografickému vývoji, dějinám rodiny, populačního myšlení, genderu, migracím, etnicitě, sociálnímu a ekonomickému vývoji. Práce k českým dějinám se zde ovšem ke škodě svých autorů i celého domácího bádání objevují zřídka. V posledních číslech to byla pouze recenze na knihu Josefa Grulichy, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013 (ADH 2013/2, s. 250–253).

Markéta Skořepová

František Bahenský – Martin Dohnal – Josef Vařeka – Jiří Woitsch
Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství
Red. J. Woitsch – F. Bahenský

Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství je zaměřen na tradiční venkovskou architekturu, sídla a bydlení, resp. obecně problematiku tzv. stavěného prostředí, tedy na jedno z klasických a dlouhodobě u nás i v zahraničí profilujících témat evropské etnologie. Na základě podrobného studia písemných pramenů z období od konce 18. do počátku 20. století a terénních výzkumů jsou v něm po úvodu obsahujícím rozbor etnokartografického studia stavitelství prezentovány základní strukturální a vývojové rysy lidového stavitelství v českých zemích s přihlédnutím k problematice evropských izolinií venkovského stavitelství. Na 37 mapách a v doprovodných komentářích je pozornost věnována zejména těmto rysům lidového stavitelství: 1) stavební materiál a konstrukce venkovských staveb v 1. polovině 19. století; 2) půdorysná dispozice dvorů venkovských usedlostí v 19. století; 3) dispozice venkovských staveb ve 2. polo-

vině 19. století (počet a funkce dílů, počet traktů, umístění kuchyně, vertikálnita); 4) průběh evropských izolinií v tradiční architektuře přes území českých zemí (např. rozšíření hrázdění, podlomení, výskyt polygonálních stodol); 5) regionální a lokální typologie lidového domu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2015, 103 s., mapová příloha 37 listů, anglické resumé.

ISBN 978-80-87112-99-1
Cena s DPH 290 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz.

KRONIKA

Univ. prof. Mag. Dr. Markus Cerman, MSc.
(22. července 1967 – 3. října 2015)

V prvním říjnovém týdnu minulého roku byli čeští historici hospodářských a sociálních dějin a historičtí demografové konfrontováni s těžko uvěřitelnou zprávou, že v noci ze 3. na 4. října nečekaně skončil život Markuse Cermana, mimořádného profesora Vídeňské univerzity, vynikajícího vědce stojícího na vrcholu svých tvůrčích sil, dobrého znalce českých dějin raného novověku a blízkého přítele řady z nás, ochotného vždy pomoci, a to nejen svým kolegům a známým, ale každému, kdo pomoc potřeboval, včetně studentů, které jsme za ním do Vídně posílali a kteří na jeho vstřícnost stále vděčně vzpomínají.

Markus Cerman vystudoval v letech 1985–1991 historii s občanskou naukou a anglistiku-amerikanistiku na vídeňské univerzitě, a získal tak titul magistr filozofie. V letech 1992–1996 následovalo doktorské studium na téže vysoké škole. Mladý historik současně pracoval krátce jako odborný pracovník v Institutu Karla Rennera a ve Spolku pro dokumentaci životopisných záznamů při Institutu pro hospodářské a sociální dějiny (IWSG) Vídeňské univerzity, posléze pak roku 1993 nastoupil na tento ústav jako odborný asistent. Zde také o tři roky později excelentně obhájil svou disertační práci, roku 2001 tu byl habilitován a ještě v témž roce jmenován mimořádným profesorem. Od roku 2012 až do svého skonu pak IWSG vedl.

Pro Markuse Cermana bylo příznačné, že od samého počátku své vědecké kariéry usiloval o co nejdůkladnější poznání výsledků soudobé světové historiografie, zejména z německé a anglosaské jazykové oblasti. Absolvoval řadu zahraničních odborných stáží, především na univerzitách v Cambridgi, Londýně, Berlíně a na Harvardu. Roční pobyt na Birkbeck College Londýnské univerzity mu přitom poskytl příležitost získat titul Master v oboru ekonomických věd. Navázal také úzké styky s českými kolegy, zejména v Praze a v Ostravě, kde roku 2012 působil i jako hostující profesor.

Na počátku své vědecké dráhy, zčásti ještě jako student, publikoval Markus Cerman několik statí k výuce dějepisu na středních i vysokých školách, orientovaných zejména na inovaci obsahu výuky, na nové typy pramenů a na využití počítačů. Byl rovněž autorem několika studií k dějinám dělnictva, motivovaných jak jeho zaměstnáním v Rennerově institutu, tak i jeho rodinnou vazbou k dělnickému prostředí. Záhy však se jeho zájem obrátil jinam, totiž k dlouhodobým tendencím hospodářského a sociálního vývoje střední a východní Evropy od pozdního středověku do průmyslové revoluce. Z dané problematiky si zvolil i téma své diplomové práce, nazvané *Protoindustrializace ve městě. Hospodářský vývoj, domácnost a rodina ve vídeňské hedvábnické výrobě*. Již tato juvenilie prokazovala

charakteristické rysy Cermanova dalšího směřování, jimiž byly zřetel k obecně zaměřeným historiografickým teoriím a snaha doplnit je, případně korigovat hlubším poznáním situace na vybraném teritoriu. V daném případě se o to pokusil studiem protoindustriie ve městě, do té doby při studiu protoindustrializace přehlížené. Důraz na rodinu a domácnost pak prozrazoval výrazné ovlivnění Cermanovým učitelem Michaellem Mitterauerem.

V následujícím období se mladý M. Cerman soustředil na problematiku hospodářského a sociálního vývoje venkova, a to se zvláštním zaměřením k situaci v Čechách. I tento obrat vděčil za svou motivaci Michaelu Mitterauerovi, kterému se právě v té době podařilo prosadit velký česko-rakouský vědecký projekt *Soziale Strukturen in Böhmen im 16.–19. Jahrhundert*, do něhož byla zapojena řada začínajících českých i rakouských historiků. Někteří z nich využili i možnosti zpracovat v jeho rámci své doktorské disertace, což byl i případ Markuse Cermana, kterému v úkolu připadla nejen ústřední organizační úloha, ale záhy i metodické vedení. Ve své disertaci, nazvané *Ländliche Sozialstruktur, Feudalismus und proto-industrielles Heimgewerbe in Nordböhmen vom 14. bis zum 18. Jahrhundert (1380–1790)*, se Cerman na příkladu panství Frýdlant v Čechách a jeho širšího okolí pokusil sledovat vztah mezi vývojem sociální skladby vesnice a protoindustrializací v širším rámci vrchnostenského systému. Lokálně zaměřenou studii přitom chápal jako příspěvek do tehdejších mezinárodních diskusí, jako byla debata o protoindustrializaci, probíhající od sedmdesátých let, nebo diskuse o zvlátnostech agrárního vývoje východní Evropy. Téměř sedmisetstránková práce bohužel nebyla jako celek publikována, její příprava však dala vzniknout celé řadě Cermanových studií uveřejněných v rakouských i zahraničních časopisech a sbornících, jejichž zásluhou bylo vedle jejich nesporného věcného přínosu i to, že hlubší znalost české problematiky pronikla do širší vědecké veřejnosti. O Cermanově snaze obsáhnout co nejdůkladněji vše podstatné, co zahraniční literatura přinesla, k prohloubení metodiky své práce a současně ke komparaci, svědčí nejlépe rozsáhlá bibliografie tvořící součást jeho disertace, v níž autor na sto stránkách předkládá čtenáři téměř 2 000 titulů.

Projekt *Soziale Strukturen in Böhmen* byl zprvu v letech 1992–1996 financován rakouským spolkovým ministerstvem pro vědu a výzkum, v závěrečné fázi (1996–1999) pak německou nadací Volkswagen-Stiftung. V první fázi šlo o projekt česko-rakouský, na němž se podíleli pracovníci a pracovnice univerzit ve Vídni, Salzburgu, v Praze, v Českých Budějovicích a zpočátku i v Ústí nad Labem, dále pak pracovnice Národního archivu v Praze, zatímco v závěrečné fázi byly zastoupeny svými pracovníky též mnichovské Collegium Carolinum a univerzita v Cambridgi. Cílem projektu bylo prohloubit na základě vhodně zaměřených lokálních sond, zpracovaných za výrazného použití kvantitativních metod, ale současně s využitím kvalitativních přístupů, souvislosti mezi ekonomickým, demografickým a sociálním vývojem českého venkova v raném novověku, a to na pozadí vztahu stát – vrchnost – poddaný. Výsledky byly prezentovány ve dvou

kolektivních monografiích, z nichž obě spoluredigoval Markus Cerman, dále v jednom speciálním cizojazyčném čísle Historické demografie (20, 1996), v několika disertačních pracích a v dlouhé sérii odborných studií publikovaných u nás i v zahraničí i v četných vystoupeních na různých workshopech a konferencích. Výzkum otevřel celou řadu dílčích problémů, do té doby našimi historiky buď vůbec nereflaktovaných, nebo dlouho přehlížených, jako byl transfer majetku mezi poddanými, fungování rolnické rodiny, zajištění rolníků ve stáří nebo aktivita vesnické obce, a především ukázal, že jednací prostor poddaných v rámci raně novověkého vrchnostenského systému byl mnohem širší a volnější, než se dosud předpokládalo. Výsledky projektu byly příznivě přijaty zahraniční odbornou veřejností a dostalo se jim i vysokého ocenění udělením Gindelyho ceny. Pro české historiky, zejména ty na počátku své vědecké dráhy, byla účast na projektu neocenitelnou školou a současně jim poskytla příležitost navázat velmi úzké přátelské vztahy s rakouskými i dalšími zahraničními kolegy, z velké části právě díky Markusi Cermanovi a jeho schopnosti vytvořit z účastníků projektu dobře sehraný pracovní tým. Dodejme ještě, že mezi českými účastníky projektu našel Markus Cerman i svou manželku Danu Štefanovou.

Výzkum české problematiky se stal Markusi Cermanovi v následujících letech odrazovým můstkem k proniknutí do agrárního vývoje střední a východní Evropy jako celku, jehož uznávaným znalcem se záhy stal. V dlouhé řadě článků a studií, završených monografií *Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800* z roku 2012 a shrnující studií o vrchnostenském systému ve střední východní a východní Evropě z roku 2014, se neustále vracel k staré tezi o agrárním dualismu raně novověké Evropy a pokoušel se ukázat na její slabiny. Zvláštní pozornost přitom věnoval tržnímu systému na venkově, domácímu řemeslu a ekonomickým aktivitám malorolnických vrstev, přičemž kladl důraz zejména na rozmanitost poměrů uvnitř sledovaného regionu, bránil formulaci zjednodušujících obecných charakteristik, na dlouhé vývojové tendence, tkvící často svými kořeny již v pozdním středověku, a na četné analogie, existující mezi raně novověkou Evropou na západ a na východ od Labe, které zpochybňují teorii agrárního dualismu. Nezůstával však striktně omezen jen na tuto problematiku, jak dokládají jeho cenné příspěvky k dějinám ekonomických teorií, stejně jako skutečnost, že od roku 2013 stál v čele velkého mezinárodního projektu na výzkum trhu s půdou severně a jižně od Alp v pozdním středověku.

Velmi odpovědně chápal Markus Cerman i svou úlohu univerzitního učitele. Ke svým studentům přistupoval náročně, zároveň však s velkým citem pro jejich potřeby i problémy a s přátelskou otevřeností, jak se mohli přesvědčit i čeští stážiisté za svých studijních pobytů ve Vídni. Aktivně se také podílel jako spoluautor i jako spoluredaktor na vzniku několika neobyčejně kvalitních příruček, uvádějících studenty a zejména doktorandy do problematiky hospodářského a sociálního vývoje v raném novověku, po kterých sáhnou s užitekem nejen posluchači historie, ale i erudovaní odborníci, neboť přinášejí mimořádně fundované přehledy

o současném stavu vědeckého poznání jednotlivých problémů. V devadesátých letech to byl sborník o protoindustrializaci, vydaný v němčině i angličtině. v poslední době pak kolektivní monografie o poměrech v zemědělství od neolitu po globalizaci, nazvaná *Agrarrevolutionen* (2008), nebo práce nesoucí titul *Wirtschaft und Gesellschaft, Europa 1000–2000* (2011). Podobný význam mají i jeho příspěvky otiskované v populárněvědeckém časopisu *Beiträge zur historischen Sozialkunde*. Opomenout nelze ani četné recenze odborné literatury publikované v domácích i zahraničních časopisech, ani Cermanovo členství v řadě redakčních rad rakouských i zahraničních časopisů včetně naší *Historické demografie*.

Rakouské hospodářské a sociální dějiny v něm ztrácejí uznávaného znalce raně novověké tematiky, historika s rozsáhlými mezinárodními vědeckými kontakty, inovativního hledače netradičních řešení a výborného vysokoškolského učitele. A čeští historici i historičtí demografové nejen kvalifikovaného zahraničního partnera, majícího díky svým jazykovým znalostem fundovaný přehled o výsledcích českého výzkumu, ale také dobrého přítele, ochotného vždy poskytnout radu a pomoc jim i jejich studentům, podělit se s nimi o své rozsáhlé znalosti a věnovat jim ze svého nabitého pracovního programu vždy nějakou tu chvíli k inspirativní přátelské rozmluvě. Nejen pro rakouskou, ale i pro českou historiografii je jeho odchod vážnou ztrátou.

Eduard Maur

Výběrová bibliografie prací Markuse Cermana k dějinám raného novověku

Následující bibliografie podává výběr ze závažnějších studií Markuse Cermana. Neeviduje ani jeho recenze v odborných časopisech, ani drobnější studie, zejména na popularizačního charakteru. Z úsporných důvodů také vynechává tituly, které vznikly v rámci projektu *Soziale Strukturen in Böhmen* a jsou evidovány v bibliografiích a bibliografických přehledech věnovaných tomuto projektu, zejména ve sbornících *Soziale Strukturen in Böhmen*, s. 290–291, *Untertanen, Herrschaft und Staat*, s. 353–367, a v článku Eduard Maur – Markus Cerman, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, ČČH 98, 2000, s. 770–771. Neeviduje ani jednotlivé stati, jež vyšly ve sbornících redigovaných M. Cermanem, ale jen tyto sborníky jak celek.

A. Monografie a sborníky (autor, spoluautor, redaktor)

Markus CERMAN, *Protoindustrialisierung in der Stadt. Wirtschaftliche Entwicklung, Haushalt und Familie in der Wiener Seidenverarbeitung*. Diplomová práce Vídeňské univerzity, 1991, strojopis, 169 s.

Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE (Edd.), *Protoindustrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*. Wien, Verlag für Gesellschaftskritik 1994, 236 s.

- Markus CERMAN, *Ländliche Sozialstruktur, Feudalismus und Proto-Industrielles Heimgerwerbe in Nordböhmen vom 14. bis zum 18. Jahrhundert (1380–1790)*. Dizertace Videňské univerzity 1996, strojopis, 2 sv., 674 s.
- Sheilagh C. OGILVIE – Markus CERMAN (Edd.), *European proto-industrialization*. Cambridge, University Press 1996, 274 s.
- Josef EHMER – Tamara K. HAREVEN – Richard WALL, spolupráce Markus CERMAN a Christa HÄMMERLE (Edd.), *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen*. Frankfurt am Main – N. York, Campus 1997, 424 s.
- Richard WALL – Tamara K. HAREVEN – Josef EHMER, spolupráce Markus CERMAN (Edd.), *Family history revisited. Comparative perspectives*. Newark, University of Delaware Press 2001, 403 s.
- Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (Edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*. Wien–München, Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg Wissenschaftsverlag 2002, 316 s. (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 28).
- Markus CERMAN – Robert LUFT (Edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im Alten Reich. Sozialgeschichtliche Studien zur frühen Neuzeit*. München, Oldenbourgverlag 2005, 369 s. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 99).
- Markus CERMAN – Ilja STEFFELBAUER – Sven TORST (Edd.), *Agrarrevolutionen. Verhältnisse in der Landwirtschaft vom Neolithikum zur Globalisierung*. Innsbruck–Wien–Bozen, StudienVerlag 2008, 270 s. (Querschnitte, Einführungstexte zur Sozialwirtschaft und Kulturgeschichte 24).
- Markus CERMAN – Erich LANDSTEINER (Edd.), *Zwischen Land und Stadt. Wirtschaftsverflüchtungen von ländlichen und städtischen Räumen in Europa 1300–1600*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2010, 245 s. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 6, 2009).
- Markus CERMAN – Franz X. EDER – Peter EIGNER – Andrea KOMLOSY – Erich LANDSTEINER (Edd.), *Wirtschaft und Gesellschaft: Europa 1000–2000*. Innsbruck–Wien–Bozen, StudienVerlag 2011, 438 s. (VGS Studententexte 2).
- Markus CERMAN – Richard HOYLE (Edd.), *Demesne lordship and rural society in East Central and Eastern Europe, c.500–c.1800*. (Tematický sešit Agricultural History Review 59, 2011, 2).
- Markus CERMAN, *Villagers and lords in Eastern Europe, 1300–1800*. Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan 2012, 155 s.

B. Vybrané stati a články

- Markus CERMAN, *Proto-industrialization in an urban environment. Vienna, 1750–1857*. Continuity and Change 8, 1993, 2, s. 281–320.
- Markus CERMAN, *Forme di organizzazione protoindustriale: i casi dell'Austria e della Boemia*. Societa e storia 63, 1994, s. 161–187.
- Markus CERMAN, *The proto-industrial family economy*. In Ján Michálek (Ed.), *Stredo-európske kontexty ľudovej kultúry na Slovensku*. Bratislava, FF UK 1995, s. 155–274.
- Markus CERMAN, *Von der Protoindustrialisierung zur Industrialisierung; Kontinuitäten in der industriellen Entwicklung in der Habsburgermonarchie*. Hospodářské dějiny–Economic History 21, 1995, s. 311–254.
- Markus CERMAN – Peter EIGNER, *Neuere Theorien zur Industriellen Revolution*. In Beiträge zur historischen Sozialkunde 27, 1997, 3, s. 92–97.

- Markus CERMAN, *Wirtschaftlicher Niedergang im Spätmittelalter? Der Mamlukenstaat (1250–1517)*. In Beiträge zur historischen Sozialkunde 28, 1998, 1, s. 35–40.
- James O. BROWN – Markus CERMAN, *The social history of the family in the territories of the Austrian monarchy*. Austrian History Yearbook 29, 1998, s. 265–288.
- Markus CERMAN, *Historické formy rodiny v Rusku a na Ukrajině v evropském srovnání (mezinárodní workshop ve Vídni)*. Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny 4, 2004, 2, s. 76–90.
- Markus CERMAN, *Bodenmarkt und ländliche Wirtschaft in vergleichender Sicht: England und das östliche Mitteleuropa*. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2, 2004, s. 125–148.
- Markus CERMAN, *Unterbäuerlichen Schichten in ländlichen Gesellschaften des spätmittelalterlichen östlichen Mitteleuropa*. Bohemia, Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Böhmisches Länder 46, 2005, 2, s. 373–401.
- Markus CERMAN, *Mittelalterliche Grundlagen: wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im Waldviertel bis zum frühen 16. Jahrhundert*. In Herbert Knittler (ed.), *Wirtschaftsgeschichte des Waldviertels*, Horn, Waldviertler Heimatbund 2006, s. 1–76.
- Markus CERMAN, *Marktintegration und wirtschaftliche Entwicklung. Wirtschaftliche Verbindungen Nordböhmens zur Oberlausitz und zu Schlesien vom 15. bis zum frühen 17. Jahrhundert*. In J. Bahlcke (ed.) *Die Oberlausitz im frühneuzeitlichen Mitteleuropa*. Dresden, Sächsische Akademie der Wissenschaften 2007, s. 434–457.
- Markus CERMAN, *Ansätze und Bedeutung von Bodenmärkten für untertäniges Land im spätmittelalterlichen östlichen Mitteleuropa*. In M. Pammer, H. Neiß, M. John (Edd.), *Erfahrung und Moderne. Festschrift für Roman Sandgruber zum 60. Geburtstag*. Stuttgart, Steiner 2007, s. 19–41.
- Markus CERMAN, *Social Structure and land Markets in late medieval Central and East-Central Europe*. Continuity and Change 23, 2008, 1, s. 55–100.
- Markus CERMAN, *Rural economy and society*. In P. Wilson (Ed.), *A companion to eighteenth-century Europe*, Oxford, Blackwell 2008, s. 47–65.
- Markus CERMAN, *Arbeitsrenten in den nordböhmisches Herrschaften Frýdland und Liberec im 18. Jahrhundert*. In G. Enderle-Burcel ad. (Edd.), „Discourses-Diskurse“. Essays for Mikuláš Teich and Alice Teichová, Praha Univerzita Karlova 2006, s. 275–292.
- Markus CERMAN, *Die Bedeutung des kollektiven Lieferungsvertrages (Zunftkaufes) im proto-industriellen Leinengewerbe Oberlausitz, Böhmens und Niederschlesiens*. In A. Steidel (Ed.), *Übergänge und Schnittungen. Arbeit, Migration, Bevölkerung und Wissenschaftsgeschichte in Diskussion*. Wien, Köln, Weimar, Böhlau 2008, s. 235–263.
- Dana ŠTEFANOVÁ – Markus CERMAN, *Die Lebenssituation nach der Besitzübergabe in ländlichen Gesellschaften Böhmens und der Oberlausitz anhand von ausgewählten Kaufverträgen, 1400–1750*. In K. Keller ad. (Ed.), *Stadt, Handwerk, Armut. Eine kommentierte Quellensammlung zur Geschichte der Frühen Neuzeit. Helmut Bräuer zum 70. Geburtstag zugeeignet*. Leipzig, Universitätsverlag 2008, s. 557–577.
- Markus CERMAN – Erhard RESCHENHOFER ad.: *Can price-earnings ratios forecast stock returns; Evidence from historical U. S. Data 1871–2009*. Global Journal of Finance and Management 2, 2010, 2, s. 307–320.
- Markus CERMAN – Dana ŠTEFANOVÁ, *Institutional changes and peasant land transfer in the Czech Lands from the Late Middle Ages to the eighteenth century*. In R. Congost – R. Santos (Edd.), *Contexts of Property in Europe. The social embeddedness of property rights in land in historical perspective (Rural History in Europe 5)*, s. 19–59.

- Markus CERMAN – K. MILFORD, *Scheinsatzpositionen als Begründungsversuche der theoretischen Ökonomie: Schumpeters Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. In P. Berger, P. Eigner a A. Resch (Edd.), *Die vielen Gesichter des wirtschaftlichen Wandels. Beiträge zur Innovationsgeschichte. Festschrift für Dieter Stiefel*, Wien, Lit. 2011, s. 55–82.
- Markus CERMAN, *Demesne lordship and rural society in early modern East Central and Eastern Europe: comparative perspectives*. *Agricultural History Review* 59, 2, 2011, s. 239–258.
- Markus CERMAN, *Herrschaftsverhältnisse in frühneuzeitlichen ländlichen Gesellschaften im östlichen Mitteleuropa: eine unterschätzte Vielfalt?* *Das Valdviertel* 61, 2012, 2, s. 126–134.
- Markus CERMAN, *Constrained labour in early-modern rural East-central and Eastern Europe: regional variation and its causes*. In Alessandro Stanziani (Ed.), *Labour, coercion and economic growth in Eurasia, 17th–20th centuries*. New York–Leiden, Brill 2012, s. 191–214.
- Markus CERMAN, *Seigniorial Systems in East-central and Eastern Europe, 1300–1800: Regional Realities*. In S. Cavaciocchi (Ed.), *Schiavitu servaggio nell'economia europea secc. XI–XVIII – Serfdom and slavery in the European economy 11th–18th centuries*. *Atti della „Quarantacinquesima Settimana di Studi“*, 14–18 aprile 2013, Firenze, Firenze University Press 2014, s. 187–213.

Historická demografie

2016/40 [1]

Pauperizace raně novověké nižší šlechty v Čechách a její (zkreslený) úbytek v pramenech hromadné povahy VLADIMÍR JAKUB MRVÍK	1
Vývoj sobášnosti vo farnosti Detva v letech 1781–1920 JÁN GOLIAN	49
Rómovia na Slovensku podľa súpisu z roku 1893 BRANISLAV ŠPROCHA – PAVOL TIŠLIAR	93
Recenze	113
Kronika	127